ВІДНОВЛЕННЯ ТА СИСТЕМНИЙ ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ – ПЕРЕМОЖНИЦІ В УМОВАХ НОВОГО СВІТОВОГО ПРАВОПОРЯДКУ: АНАЛІЗ, ПОГЛЯДИ, ПЕРЕДБАЧЕННЯ

RECOVERY AND SYSTEMATIC POST-WAR DEVELOPMENT OF UKRAINE – WINNERS IN THE CONDITIONS OF THE NEW WORLD LEGAL ORDER: ANALYSIS, VIEWS, PREDICTIONS

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА КРАЇН ЄВРОПИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ПРАВОСУДДЯ
АСОЦІАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ОСВІТНЬОГО ТА НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ВІДНОВЛЕННЯ ТА СИСТЕМНИЙ ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ – ПЕРЕМОЖНИЦІ В УМОВАХ НОВОГО СВІТОВОГО ПРАВОПОРЯДКУ: АНАЛІЗ, ПОГЛЯДИ, ПЕРЕДБАЧЕННЯ

Міжнародна колективна монографія

Братислава–Ужгород, 2023

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION
«UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF LAW
DEPARTMENT OF CONSTITUTIONAL LAW AND COMPARATIVE JURISPRUDENCE
INSTITUTE OF STATE AND LAW OF EUROPEAN COUNTRIES
RESEARCH INSTITUTE OF THEORY AND PRACTICE OF JUSTICE
ASSOCIATION OF INTERNATIONAL EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC COOPERATION
INSTITUTE OF STATE AND RIGHTS NAMED BY V.M. KORETSKY NAS OF UKRAINE

RECOVERY AND SYSTEMATIC POST-WAR DEVELOPMENT OF UKRAINE – WINNERS IN THE CONDITIONS OF THE NEW WORLD LEGAL ORDER: ANALYSIS, VIEWS, PREDICTIONS

International collective monograph

Bratislava–Uzhhorod, 2023

УДК 342(477)+327.56:341.52(100)(0.06)
В 42

Монографія є комплексним науковим дослідженням проблематики відновлення та системного післявоєнного розвитку України в умовах нового світового правопорядку. В рамках наукового видання окреслено питання функціонування конституційного права України у фокусі конституційної економіки, правового статусу військового капеланства, реалізації засадничих елементів народного суверенітету та принципу народовладдя, постконфліктного розвитку України та ролі міжнародних гравців в цій сфері, специфіки конституційної відповідальності як ключового елементу поствоєнного розвитку, а також, електронного урядування як фактору удосконалення функціонування публічної влади у постконфліктний період.

Дане наукове видання буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів, суддів, адвокатів, прокурорів та інших осіб, котрі цікавляться цією проблематикою.

Наукові редактори:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Пирога Ігор Степанович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Скрипнюк Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України.

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Продан Вікторія Іванівна – старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», аспірант.

Рецензенти:

Берназюк Олександр Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Європейського університету.

Медвідь Андрій Богданович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права, директор науково-практичного центру дослідження та захисту конституційних прав особи Львівського торговельно-економічного університету.

Рекомендовано до друку Вченою радою юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет (протокол №6 від 15.11.2022 р.)

© Ю.М. Бисага, Д.М. Бєлов, І.С. Пирога, В.В. Берч, О.В. Скрипнюк, Л.М. Дешко, В.В. Заборовський, В.І. Продан, 2023
© Інститут професійного розвитку, 2023

ISBN

Справедливий Закон –
найвища суспільна мудрість

A fair law is the highest
social wisdom

Дана монографія присвячена Творцеві, українським державникам-патріотам та щирим партнерам-союзникам.

За нашу і Вашу свободу!

За дорученням авторів колективної монографії проф. Бисаги Ю.М., проф. Бєлова Д.М., проф. І.С. Пирога, доц. В.В. Берч, проф. Л.М. Дешко, проф. В.В. Заборовського, ст. викл. В.І. Продан.

ЗМІСТ

Батанов О.В. Конституційне право України у фокусі конституційної економіки: виклики сьогодення та тенденції післявоєнного розвитку 11

Бедь В.В. Служба військового капеланства України: досягнення, виклики та перспективи 24

Берч В.В., Продан В.І. Безпосереднє народовладдя та народний суверенітет: тенденційна кореляція терміно-понять 37

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Реалізація принципу народовладдя: основа конституціоналізму післявоєнної України 43

Бисага Ю.М., Рогач О.Я. Постконфліктний розвиток України: аналіз, перспективи та завдання в умовах глобальних змін . . . 58

Бобровник С.В. Правове регулювання в сучасній Україні: особливості, виклики, перспективи 65

Булеца С.Б. Цивільно-правове регулювання компенсації та видів моральної шкоди в Італії: євроінтеграційний досвід для України 77

Гарагонич О.В. Актуальні питання корпоративного управління в умовах воєнного стану 91

Гомонай В.В., Натуркач Р.П. Міжнародне співробітництво та післявоєнний розвиток України: стратегії та виклики . . . 116

Греца С.М., Греца Я.В. Підвищення ефективності податкового контролю у післявоєнний період як необхідна умова забезпечення конституційного обов'язку по сплаті податків 123

Денисенко Г.В. Гарантії адвокатської таємниці при проведенні досудового розслідування слідчими служби безпеки України 134

Дешко Л.М. Суб'єкти конституційно-правової відповідальності 149

Жаровська І.М. Електронне урядування як фактор удосконалення функціонування публічної влади в поствоєнний період 157

Живуцька-Козловська Е. Нігті в судово-медичних експертизах 165

Заборовський В.В. Безпека інформаційної інфраструктури як одна з основних умов гарантування професійної діяльності адвоката 171

Медвідь А.Б., Медвідь Ю.О. Щодо додаткових конституційних гарантій правомірності застосування затримання особи без рішення суду 179

Пирога І.С. Джерела фінансування та головні напрямки післявоєнної відбудови України. 191

Попович Т.П., Топольницька М.І. Криза міжнародної системи безпеки у контексті російсько-української війни .. 202

Савченко В.О. Перспективи розвитку цивільного права України в умовах після військової відбудови держави. 209

Сергєєва Д.Б., Погорецький М.М. Гарантії прав і свобод особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів у досудовому розслідуванні 228

Скрипнюк О.О. Державно-правовий (політичний) режим України: еволюція, виклики російсько-української війни та поствоєнні перспективи трансформації 255

Чернега В.М. Візія оперативних норм українського публічного та приватного права в поствоєнний час 267

Шимон С.І. Законодавча концепція компенсації за нерухоме майно фізичних осіб, пошкоджене та знищене внаслідок військової агресії рф проти України. 277

CONTENT

Batanov O. Constitutional law of Ukraine in the focus of constitutional economics: current challenges and trends of post-war development 11

Bed V. Service of military chaplaincy of Ukraine: achievements, challenges and prospects 24

Berch V., Prodan V. Direct people's power and popular sovereignty: trend correlation term-concept 37

Bielov D., Bielova M. Implementation of the principle of people's power: the basis of constitutionalism in post-war Ukraine 43

Bysaha Y., Rogach O. Post-conflict development of Ukraine: analysis, prospects and tasks in the conditions of global changes ...58

Bobrovnyk S. Legal regulation in modern Ukraine: features, challenges, prospects 65

Buletsa S. Civil law regulation of compensation and types of moral damages in Italy: European integration experience for Ukraine 77

Garagonych O. Topical issues of corporate governance under martial law 91

Homonai V., Naturkach R. International cooperation and post-war development of Ukraine: strategies and challenges ... 116

Gretsa S.., Gretsa Ya. Increasing the efficiency of tax control in the post-war period as a necessary condition for ensuring the constitutional obligation to pay taxes 123

Denysenko G. Guarantees of legal privilege in the course of pre-trial investigation by investigators of the Security Service of Ukraine 134

Deshko L. Subjects of constitutional and legal responsibility ... 149

Zharovska I. Electronic governance as a factor in improving the functioning of public authority in the post-war period 157

Zhivutska-Kozlovska E. Nails in forensic medical examinations 165

Zaborovsky V. The security of the information infrastructure as one of the main conditions for guaranteeing the professional activity of a lawyer 171

Medvid A., Medvid Yu. Regarding additional constitutional guarantees of the legality of the application of detention of a person without a court decision 179

Pyroha I. Sources of financing and main directions of post-war reconstruction of Ukraine 191

Popovych T., Topolnytska M. The crisis of the international security system in the context of the russian-Ukrainian war 202

Savchenko V. Prospects for the development of the civil law of Ukraine in the conditions after the military reconstruction of the state 209

Sergeeva D., Pogoretskyi M. Guarantees of rights and freedoms of a person during covert investigative (detective) actions and operational search measures in pre-trial investigation 228

Skrypniuk O. The state-legal (political) regime of Ukraine: evolution, challenges of the russian-Ukrainian war and post-war prospects of transformation 255

Cherneha V. A vision of the operational norms of Ukrainian public and private law in the post-war period 267

Shymon S. The legislative concept of compensation for immovable property of individuals, damaged and destroyed as a result of the military aggression of the russian federation against Ukraine 277

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ У ФОКУСІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПІСЛЯВОЄННОГО РОЗВИТКУ

Батанов Олександр Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник
відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID ID 0000-0002-0239-4539
batanov_olexandr@ukr.net

Анотація. Розглянуто проблеми трансформації Конституції України в контексті теорії та практики конституційної економіки. Досліджено проблему конституціоналізації економічних відносин. Встановлено, що процес конституціоналізації публічної власності, публічних фінансів та інших економічних відносин пов'язаний з істотним розширенням впливу конституцій на процеси соціально-економічного розвитку соціуму. Доведено, що власність, фінанси, податки, бюджет, банківська система є категоріями конституційного права з огляду на міру свободи індивіда та межі повноважень інститутів публічної влади у сфері економіки.

Обґрунтовано необхідність поглиблення деталізації конституційного регулювання публічної власності та публічних фінансів шляхом виділення у структурі Конституції України окремих розділів про публічну власність та публічні фінанси. Це, на думку автора, значною мірою відкликатиметься на тенденції розвитку сучасного конституціоналізму.

Ключові слова: конституційна економіка, економічний конституціоналізм, конституціоналізація, конституція, публічна власність, публічні фінанси, держава, права людини, конституційний лад, економічні функції держави, фіскальний конституціоналізм, конституційне регулювання, конституційні цінності, демократія, публічна влада, трансформація законодавства.

Вітчизняний та зарубіжний досвід свідчить, що фінансово-економічні фактори усе більше впливають як на життя людини й її соціальне і природне довкілля, так і на процеси формування демократичної державності в цілому, функціонування й організацію публічної влади. Сучасні суспільство і держава з метою свого оптимального та цивілізованого функціонування, об'єктивно вимагають наявності системи взаємопов'язаних ринків, що втягує у свій обіг не тільки звичайні товари і послуги, але і саму працю, продукти культурної та інтелектуальної діяльності тощо. Вплив «ефекту економіки» та «публічних фінансів» відчувається практично на всіх суспільних структурах та інститутах. Соціально-політичне життя суспільства та функціонування соціальної держави чимдалі більше концентрується навколо створення умов для динамічного фінансово-економічного розвитку.

Нові економічні виклики не лише для України й європейського континенту, а і Світу в цілому, виникли в умовах триваючої понад 9 років російсько-української війни. Попри це, вже сьогодні актуалізується питання щодо проведення системних заходів з повоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме як інституційне й функціональне відновлення, насамперед, відбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку, військової інфраструктури і військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини, так і визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди. Насамперед йдеться про підготовку стратегічних ініціатив щодо посилення ролі конституційного регулювання відповідних процесів.

Реалізація відповідних заходів потребуватиме колосальних фінансово-економічних ресурсів. Водночас, на думку директора Інституту економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України В. Устименка, багато у чому прогрес у вирішенні відповідних проблем залежить від змісту, якості, функціональності так званого економічного блоку Конституції. З одного боку можна покладати сподівання на міжнародну допомогу – у формі грантів, кредитів, гуманітарної підтримки, коштів від реалізації арештованих активів країни-окупанта. Втім, вважає він, треба розуміти, що фінансова допомога прийде не одразу, на це потрібен час. Отже, вже зараз у підґрунтя формування висхідних позицій для активного розвитку економіки, соціальної сфери, відновлення навколишнього природного середовища тощо закласти використання внутрішніх ресурсів, економічного потенціалу бізнесу, іноземного капіталу, людського капіталу. Також, на його думку, слід відкинути оманливі переконання, що зі вступом до ЄС вже все вирішено й остаточне оформлення відбудеться у найближчі один-два роки. Натомість – треба посилено працювати над виконанням усіх вимог, і насамперед над всеохопною адаптацією законодавства України до законодавства ЄС. Він абсолютно справедливо вважає за доцільне закріпити у Конституції України модель правового регулювання економічної системи, яка має визначити основні вимоги до управління економікою, ухвалення законів і засад відповідальності за ухвалення неефективних рішень. Такий блок правових норм міг би, на переконання В. Устименка, бути зафіксований у розділі «Еконо-

мічна система» Основного Закону України. Також, у повоєнний період відновлення України мають бути реалізовані всі ключові рекомендації Венеційської комісії, що свідчитиме про реальну зацікавленість держави у докорінній зміні законодавства в напрямі формування прозорої неупередженої судової системи, яка гарантуватиме захист прав та законних інтересів громадян, національних та закордонних інвесторів тощо [12, с. 6].

У сучасній вітчизняній науці проблематика щодо тенденції економізації конституційного права, формування конституційної економіки, економічного та фіскального конституціоналізму, економічної конституції, конституціоналізації законодавства у фокусі означених тенденцій знайшла своє відображення у працях Р. Джабраілова, П. Добродумова, Р. Іванової (Кеменяш), О. Ільницького, О. Лощихіна, М. Орзіха, Н. Пархоменко, М. Савчина, В. Устименка, А. Худика та деяких інших вітчизняних дослідників, концептуальний аналіз яких переконливо доводить, що, з одного боку, сутність та зміст сучасної конституції багато у чому залежать від фінансово-економічних чинників, а, з іншого боку, стан економічної, фінансової, податкової, банківської та інших систем, реального економічного потенціалу держави значною мірою детермінує спрямованість конституційно-правового регулювання.

Сучасні дослідження доводять, що взаємодія держави, права та економіки набуває особливої значимості у періоди радикальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень. Про це свідчить досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за самої активної участі та підтримці держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності кардинального перегляду функціональної ролі держави в процесах життєзабезпечення суспільства.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що успішний розвиток економіки залежить від досконалості механізму конституційно-правового регулювання господарсько-економічних

та бюджетно-фінансових відносин, а також визначення місця і ролі держави в управлінні економічними процесами. Особливою важливою є роль прямого конституційного регулювання економічних відносин. Ці та інші фактори обумовлюють необхідність концептуального аналізу економічного виміру конституційного права та Конституції України.

Мета цього нарису полягає у розкритті концептуальних проблем трансформації конституційного права, Конституції України та конституційного законодавства у контексті доктрини та практики конституційної економіки.

Аксіоматично, що провідне місце у системі права будь-якої держави займає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед – це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з інших галузей права, які розвивають та конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства, конституційне право є фундаментальною та провідною галуззю права кожної окремої країни.

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї

правової системи суверенних держав, а й в контексті формування глобального конституціоналізму [8]. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з політологізацією, економізацією, соціологізацією, екологізацією, інформатизацією та іншими тенденціями розвитку конституційного права [1].

Теорія та практика рецепції у конституційному праві [4], у тому числі концепції конституційного регулювання економічних відносин або так званої конституційної економіки (економічної конституції, економічного конституціоналізму) [5, 7, 9–10], а також застосування зарубіжного досвіду конституціоналізації публічних фінансів [11] та формування фіскального конституціоналізму [6] до процесів відновлення України, її фінансово-економічної та соціальної відбудови в умовах російсько-української війни та повоєнної перспективи, конституційного, законодавчого, інституціонального, функціонального, ідеологічного та інфраструктурного забезпечення майбутнього розвитку вітчизняної державності [2], дозволяє зробити низку узагальнень і відповідних висновків.

Насамперед, звертаємо увагу на те, що положення чинної Конституції України в аспекті регулювання фінансово-економічних відносин відрізняються фрагментарністю, суперечливістю, розпорошеністю по різних частинах конституційного тексту та надмірною еклектичністю. Значною мірою це детермінувало кризові процеси в економіці, істотно впливаючи на стабільність економічних засад конституційного ладу України, які посилилися та загострилися в умовах російсько-української війни.

В сучасних умовах необхідність забезпечення стабільності конституційного ладу України набуває особливо важливого значення. Від стану економічної та фінансової систем, реального фінансово-економічного потенціалу держави значною мірою залежить зміст і спрямованість вітчизняного конституційно-правового регулювання. Взаємодія держави, права, економіки та фінансів набуває особливої значимості у періоди

радикальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень. Про це свідчить досвід так званих нових індустріальних країн, де перехід до ринкової економіки та її стрімкий розвиток відбулися за самої активної участі та підтримці держави. Фундаментальні перетворення в економіко-правовій сфері постсоціалістичних держав із усією визначеністю порушують питання щодо необхідності кардинального перегляду ролі держави і місця органів публічної влади в процесах життєзабезпечення суспільства.

Варто зазначити, що в конституціях зарубіжних держав економічні відносини та публічні фінанси (по суті – «конституційна економіка» або так звана «економічна конституція») у вигляді виокремлених структурних частин доволі детально регламентуються в Австрії (розділ V «Контроль за розрахунковою і фінансовою діяльністю»), Албанії (частина XIII «Державні фінанси»), Бельгії (частина V «Фінанси»), Греції (Глава VI «Оподаткування і управління фінансами»), Естонії (розділ VIII «Фінанси і державний бюджет»), Іспанії (Розділ VII «Економіка і фінанси»), Кіпру (Частина XI «Положення про державні фінанси»), Косово (Глава 9 «Економічні відносини»), Литви (Глава XI «Фінанси і державний бюджет»), Люксембургу (глава VIII «Про фінанси»), Мальти (Глава IX «Фінанси»), Молдови (розділ IV «Національна економіка і публічні фінанси»), Польщі (розділ X «Публічні фінанси»), Португалії (Розділ IV «Фінансова і фіскальна системи»), Румунії (Частина IV «Економіка і публічні фінанси»), Сербії (Частина третя «Економіка і державні фінанси», Словенії (Розділ VI «Публічні фінанси»), Туреччини (Частина IV «Фінансові та економічні положення»), Фінляндії (глава VII «Державні фінанси»), Швейцарії (Глава III «Фінансовий устрій»), Швеції (глава IX «Фінансова влада»), Чорногорії (Частина четверта «Економічний порядок») тощо.

Аналіз відповідних конституційних правоположень свідчить, що системне конституційне регулювання фінансових економічних відносин є своєрідним мегатрендом сучасного кон-

ституціоналізму в Європі. У наслідок цього, існує ціла система факторів, які обумовлюють необхідність кардинального оновлення «економічного блоку» норм Конституції України у частині щодо конституційної економіки та публічних фінансів.

Насамперед варто звернути увагу на те, що Конституція України лише частково врегулювала ринкові економічні основи права власності та тенденцій його розвитку. У той же час практика конституційного правозастосування постійно стикається з сучасними економічними проблемами і різними аспектами правового регулювання власності (види, функції, статус суб'єктів, правовий режим об'єктів тощо).

Україна, поряд з іншими постсоціалістичними державами, має в минулому вкрай суперечливий досвід побудови економічного ладу на основі соціалістичних ідей. У Конституції України відображаються основні моделі власності, що сформувалися в державах, які традиційно підтримують капіталістичні способи виробництва і розподілу благ, і пов'язані з ними ідеї приватної власності. Як наслідок, – виникає ряд глобальних суспільних протиріч, які можна охарактеризувати як проблеми «пост-соціалізму».

Такі протиріччя виникають, зокрема, при закріпленні права власності в тексті Конституції як конституційної цінності та фундаментального інституту конституційного ладу; визначенні меж його реалізації; розмежування приватних і публічних інтересів, політичної та економічної влади; правовому регулюванні власності в цивільному обороті і поза цивільного обороту тощо. Як наслідок, склалася соціально-економічна модель, яка характеризується вкрай несправедливим розподілом національного доходу, надмірним соціальним розшаруванням.

Слід назвати і зовнішній вплив на економічний суверенітет, неефективний захист права власності, високий рівень корупції, значна частка тіньової економіки. Ці та інші проблеми, що знаходяться на стику функціонування конституційного права і економічної системи суспільства, представляють собою основні виклики і загрози не тільки економічної безпеки держави,

а й стабільності всього конституційного ладу. У зв'язку з цим, виникає необхідність забезпечення в конституційному регулюванні такого балансу свободи, влади і власності, при якому політична влада повинна бути відділена від економічної, що і стане гарантією діяльності публічної влади в інтересах усього суспільства, а не окремих осіб.

У зв'язку з цим актуалізується питання щодо виділення у Конституції окремого розділу «Публічна власність», яким б закріплювався статус публічної власності. Публічна власність таким чином мала б визначатися економічною основою держави, її функцій та сталого розвитку. З точки зору конституційної теорії та практики це означає визначення власності не лише як економічної категорії, а і фундаментальної конституційної цінності, установлення типу власності, який підтримує і захищає держава, обумовленості форм і видів публічної власності та принципів їх регулювання в поточному законодавстві. Це має особливе значення в системі конституційного регулювання з позиції обґрунтування взаємозв'язку з владою народу.

Даний концептуальний підхід базується на поєднанні та співвіднесенні систем публічної власності, конституціоналізму, конституційного ладу та конституційного регулювання. Він дозволяє розмежувати механізми конституційно-правового, цивільно-правового, господарсько-правового регулювання публічної власності та захисту відповідних суб'єктивних конституційних прав людини, оскільки недостатня реалізація такого поділу в чинному законодавстві породжує глибокі протиріччя в реалізації ряду основ конституційного ладу. Серед них протиріччя приватно-правових форм і публічної природи державної і муніципальної власності; цивілістичної тріади власності (володіння, користування та розпорядження) та системи конституційних прав і обов'язків в економічній сфері тощо.

Так, зокрема, механізм конституційного регулювання власності утворює закріплена в суспільстві система правових засобів здійснення публічної влади, а також економічної влади

суб'єктів власності над матеріальними благами. У першому випадку, це система функцій, які належать народу як джерелу влади та єдиному носієві суверенітету. У другому, система економічних прав і обов'язків.

Звідси, механізм конституційного регулювання власності ширше цивільно-правового, оскільки охоплює: категорії суверенітету і влади народу, конституційної економіки, економічних основ конституційного ладу; економічні, соціальні, природоохоронні та інші права, статус України як соціальної держави, що функціонує на принципах сталого розвитку тощо.

Враховуючи, що за своїми формою та функціями конституційне регулювання власності – це прямий вплив на соціально-економічні відносини за допомогою системи конституційних норм з метою їх упорядкування, охорони та розвитку, його специфіка полягає головним чином в тому, що для впливу на структурні елементи публічної власності необхідні різні за своїм змістом правові засоби. Як саме конституційне регулювання, так і комплексне регулювання власності, ґрунтується, перш за все, на закріпленні: правового статусу суб'єктів, правового режиму об'єктів, змісту власності і лише потім їх деталізації в діючому законодавстві. Тобто доцільно розрізняти механізми конституційно-правового та цивільно-правового регулювання власності, так як в їх основі лежать різні правові ідеї і методи регулювання.

Також розвиток Конституції України свідчить про необхідність закріплення у ній окремого розділу «Публічні фінанси». Такий підхід обумовлюється, з одного боку, вкрай фрагментарним регулюванням фінансових відносин у чинній Конституції України, так і, з другого боку, тими тенденціями, які відбуваються у сфері публічних фінансів у сучасних демократичних державах та світі в цілому. Вперше в історії європейського конституціоналізму до такого способу регламентування публічних фінансів вдався німецький конституцієдавець. В Основному Законі Федеральної Республіки Німеччини є Розділ X «Фінанси», який викладено у формі детальних зобов'язань держави у сфе-

рі публічних фінансів. Наслідуючи цей досвід, у багатьох сучасних державах конституційна регламентація публічних фінансів здійснюється за двома напрямками: це створення матеріальних гарантій ефективності держави і запобігання при цьому її своволі. Така регламентація має бути спрямованою на гармонізацію цих двох конституційних цінностей. Насамперед фінансова система має бути побудована таким чином, щоб гарантувати формування, накопичення і збереження заощаджень, а також застосування фінансових коштів, необхідних для сталого економічного і соціального розвитку, що значною мірою відкликатиметься на злободенні проблеми та виклики соціально-економічного життя сучасної України, а також відповідатиме тенденціям сталого розвитку у провідних державах світу.

У цілому, традиція конституційної регламентації фінансових відносин була закладена ще на першому етапі розвитку світового конституційного розвитку. Сучасні економісти та конституціоналісти доводять, що саме із фінансовими інститутами, зокрема, з інститутами податків і державного бюджету, точніше – з їх демократизацією, слід пов'язувати зародження конституціоналізму. Підтвердженням тому, зокрема, є конституційні акти Великої Британії.

Втім, конституційно-правовий зміст інституту публічних фінансів пояснюється не тільки його значимістю в будь-якій державі. Вона зумовлена і тим, що особливо важливу роль правове регулювання інституту публічних фінансів і фінансової системи держави має в конституційній державі, оскільки таке регулювання відповідно до цілей, завдань та функцій правової демократичної соціальної держави колосально збільшує можливості практичного здійснення цих принципів. Класичним прикладом тому є конституційне регулювання у зарубіжних державах статусу центрального банку [3].

Резюмуючи результати даного дослідження, зазначимо, що виділення в Конституції окремих розділів «Публічна власність» та «Публічні фінанси» вказуватиме не тільки на особливе кон-

ституційне значення відповідних інститутів, а і їх аксіологічний, синергетичний, функціонально-телеологічний зв'язок із принципами конституційного ладу.

Зарубіжний досвід конституційної економіки свідчить, що більшість конституцій спочатку регулювали фінансово-економічні відносини доволі фрагментарно. По мірі розвитку конституціоналізму конституціоналізація інститутів публічної власності та публічних фінансів посилювалася: конституційне регулювання у цій сфері ставало з часом все більш деталізованим і розгалуженим, а, отже, і об'ємним та функціональним.

У зв'язку з цим, звертаємо увагу на необхідність поглиблення деталізації конституційного регулювання публічної власності та публічних фінансів. На сучасному етапі розвитку конституціоналізму це пояснюється дією тенденцій економізації конституційного права, що зумовлює зростання як важливості, так і складності фінансово-економічних відносин і їх юридичної регламентації. У цьому контексті виділення у структурі Конституції України окремих розділів про публічну власність та публічні фінанси значною мірою відкликатиметься на тенденції розвитку сучасного конституціоналізму.

Список літератури:

1. Батанов О. В. Конституційне право у сучасному світі: основні напрями та форми розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. №7. С. 32–42.
2. Батанов О. В. Розвиток Конституції України та повоєнне економічне відновлення України: ідеї, принципи, інструментарій. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій*: матеріали міжнар. круглого столу, м. Ужгород, 26 грудня 2022 р. Ужгород: УжНУ, 2022. С. 12–34.
3. Батанов О. В. Розвиток Конституції України у фокусі конституціоналізації інституту центрального банку в зарубіжних країнах.

Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 85-річчю від дня народження Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 30–34.
4. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві: досвід компаративного аналізу: монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 365 с.
5. Іванова Р. Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. 184 с.
6. Ільницький О. Фіскальний конституціоналізм як нормативний механізм євроінтеграції у сфері фінансової політики. *Український часопис конституційного права.* 2022. № 3. С. 81–90.
7. Лощихін О. М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2018. № 26(2). С. 239–246.
8. Львова Є. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування (ідеологія та концепт): монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с.
9. Приходько О. В. Публічно-приватне партнерство в аспекті конституційної економіки: дис. … д-ра філос. за спец. 081 – Право. Харків, 2021. 236 с.
10. Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 96–100.
11. Худик А. М. Конституціоналізація публічних фінансів: зарубіжний досвід та українська модель: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2020. 266 с.
12. Як найефективніше відбудувати країну? *Світ*. Всеукраїнська газета для науковців та освітян. 2023. № 17–18 (1245–1246). С. 5–6.

СЛУЖБА ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Бедь Віктор Васильович,
народний депутат України 1-го скликання,
єпископ Мукачівський і Карпатський,
керуючий Мукачівсько-Карпатською єпархією
Православної Церкви України, військовий капелан,
президент Карпатського університету
імені Августина Волошина
та Міжнародної академії богословських наук,
майор у відставці Збройних Сил України,
учасник російсько-української війни,
доктор богословських наук, доктор юридичних наук,
професор
м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0000-0002-1817-8195

Анотація: Наукова стаття присвячена актуальним питанням впровадження Служби військового капеланства в Україні.

Проведено короткий аналіз основних положень Закону України «Про Службу військового капеланства» та підзаконних нормативно-правих актів з питань військового капеланства.

Звернуто увагу на проблемні питання, щодо впровадження Служби військового капеланства у Збройних Силах України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі України та інших воєнізованих підрозділах України.

Дано рекомендації щодо удосконалення правових норм та правового механізму щодо впровадження Служби військового капеланства в Україні.

Ключові слова: конституція, право на свободу віросповідування, військовий капелан, служба військового капеланства, церкви та релігійні організації, військові та воєнізовані формування, військове право.

Вступ. Ухвалення Верховною Радою України 30 листопада 2021 року Закону України «Про Службу військового капеланства» [1], який набрав чинності 19 березня 2022 року, стало важливою історичною подією у питанні відродження та впровадження Служби військового капеланства у військових та воєнізованих підрозділах України.

Відповідно до перехідних положень Закону України «Про Службу військового капеланства» [2], внесено зміни та доповнення до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [3], Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України (затвердженого Законом України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України») [4] та Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [5] з питань впровадження та діяльності служби військового капеланства. При цьому відповідно до п. 3 перехідних положень Закону України «Про Службу військового капеланства» [6], зобов'язано Кабінет Міністрів України у шестимісячний строк з дня опублікування цього Закону забезпечити ухвалення нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону, та погодження нормативно-правових актів міністерствами й іншими центральними органами виконавчої влади із цим Законом.

Натомість станом на сьогодні Збройними Силами України, Державною прикордонною службою України та Національною гвардією України системи Міністерства внутрішніх справ України раніше ухвалені відомчі положення про Службу військового капеланства не погоджені з вимогами Закону України «Про Службу військового капеланства» [7] (зокрема в частині Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України від 14.12.2016 р. [8], Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній прикордонній службі України від 10.10.2016 р. [9] та

Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України від 24.03.2016 р. [10]).

12 вересня 2022 року за № 641/2022 Президентом України було підписано Указ «Про внесення змін до Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» [11], яким було урегульовано питання проходження військової служби військовими капеланами з урахуванням положень новоухваленого Закону України «Про Службу військового капеланства» [12].

На виконання вищезазначених законодавчих актів у Збройних Силах України,Державній прикордонній службі України, Національні гвардії України та інших, утворених відповідно до законів України військових формувань поетапно розпочалася робота з розгортання та комплектування служби військового капеланства: створено центри управління військового капеланства, вносяться зміни до штатних розписів у частині відкриття штатних офіцерських посад військових капеланів та помічників військових капеланів, проводиться підбір кандидатів на посади військових капеланів та поетапне призначення на посади військових капеланів і помічників військових капеланів.

Відповіднодо положень статті 4 Закону України «Про Службу військового капеланства» [13], Служба військового капеланства призначена для організації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших, утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України і членів їхніх сімей.

Служба військового капеланства утворюється як окрема структура у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших, утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України, вид якої залежить від обсягу, характеру та складності заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб в їхньому органі

військового управління, з'єднанні, військовій частині, військовому навчальному закладі, установі чи організації (далі – військова частина). У військовій частині на рівні окремого батальйону функції Служби військового капеланства можуть виконуватися одним військовим капеланом.

Відповідні служби військового капеланства підпорядковуються безпосередньо Головнокомандувачу Збройних Сил України, Командувачу Національної гвардії України, керівникам інших, утворених відповідно до законів України військових формувань, Голові Державної прикордонної служби України.

Гранична чисельність Служби військового капеланства для Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших, утворених відповідно до законів України формувань та Державної прикордонної служби України не може становити менше як 0,15 відсотка граничної чисельностіЗбройних Сил України, Національної гвардії України, інших, утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України.

Особливого значення впровадження Служби військового капеланства та нагальності її розгортання у військових і воєнізованих формуваннях України набуло в умовах широкомасштабної російсько-української війни 2014–2023 рр., коли українські військовослужбовці та члени їхніх сімей як ніколи потребують душпастирської опіки, духовно-моральної підтримки, духовно-патріотичного виховання та морально-психологічної мотивації. При цьому мова повинна йти про провадження висококваліфікованої, відповідальної, дисциплінованої, високопатріотичної та високодуховної служби військового капеланства з кадровим забезпечення військовими капеланами на штатній основі та з посіданням офіцерських посад і виокремленням Служби військового капеланства в окремий і самостійний військовий підрозділ. Фактично, мова йде про необхідність формування на загальнодержавному рівні нового роду військ – Духовних військ України.

Постановка проблеми. Поряд із позитивними досягненнями у процесі впровадження на практиці вищезазначених положень і завдань, визначених законодавством, та нагальними потребами налагодження душпастирської опіки у військових і воєнізованих підрозділах України виявлено, на нашу думку, і низку суттєвих прогалин та неузгодженостей, які можуть значно послабити якість впровадження, розгортання та функціонування Служби військового капеланства та загальмувати процес її належного становлення на практиці.

Аналіз: До ризиків щодо впровадження повноцінної Служби військового капеланства в Україні, на нашу думку, слід зарахувати такі:

1. Відсутність загальнодержавної стратегії бачення Служби військового капеланства як виокремленого, самостійного, міжвідомчого, централізованого та спеціалізованого нового роду Духовних військ України зі самодостатніми і самостійними функціями управління, виконання душпастирських, духовно-просвітницьких, контррозвідувальних і бойових завдань, комплектації, структури, кадрової роботи, навчання, підготовки і заміщення кадрів, стратегії розвитку, фінансування тощо.

2. Управлінське, організаційне та кадрове розділення Служби військового капеланства на сьогодні між різними військовими і воєнізованими підрозділами: Збройними Силами України (у їхньому складі – різних родів військ), Державною прикордонною службою України та Національною гвардією України системи Міністерства внутрішніх справ України, – що не сприяє повноцінному, цілісному і комплексному функціонуванню Служби військового капеланства на загальнодержавному рівні.

3. Відсутність належного законодавчого забезпечення щодо впровадження Служби військового капеланства у воєнізованих підрозділах спеціальних служб (спецслужб), пенітенціарної системи та поліції.

4. Відсутність належного законодавчого урегулювання питання щодо взаємодії командування військових і воєнізованих підрозділів, де впроваджується Служба військового капеланства, з центрами управлінь Церков і релігійних організацій, зокрема в питаннях кадрових призначень і заміщень на посади військових капеланів.

5. Відсутність законодавчого врегулювання та належної практики щодо врахування кадрових та кваліфікаційних вимог при призначенні на посади військових капеланів, зокрема з урахуванням статусу військових і воєнізованих підрозділів за їхніми рангами в системі військового управління; наявних ступенів освіти, наукових ступенів і вчених звань; досвіду роботи; тривалості пастирського служіння та перебування у духовному сані, зважаючи на наявний духовний сан(ієрея, протоієрея, єпископа); управлінських навиків; наявних рангів державного службовця та їхнього співвідношення із військовими званнями; наявних чи відсутніх військових звань тощо,не кажучи вже про необхідність врахування питань морально-психологічної, світоглядної та політичної відповідності кандидатів на посади військових капеланів при їхньому підборі та призначенні на посади.

6. Недотримання та ігнорування командуванням військових і воєнізованих формувань в Україні положень підпункту 11) пункту 1 статті 1 та пунктів 2–3 статті 4 Закону України «Про Службу військового капеланства» [14] при формуванні центрів управління службами військового капеланства (регіональних, військ, родів військ і т. д.) з числа кадрових офіцерів служби морально-психологічного забезпечення та інших військових підрозділів, а не з числа військових капеланів священнослужителів. У результаті цього вихолощується та суттєво видозмінюється функціональний та організаційний зміст законодавчого поняття і визначення «Служба військового капеланства – окрема структура у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України, що складається з органів управління Служби військового капеланства, військових капеланів і утворена з метою ор-

ганізації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників та членів їх сімей у мирний і воєнний час» [15].

Виклад основного матеріалу. Із найбільш проблематичних питань та ризиків, які виникли на сьогодні в процесі впровадження Служби військового капеланства в Україні та потребують нагального упорядкування і розв'язання, на нашу думку, є такі:

1. Центри управління Церков та релігійних організацій, які практично усунуті від дієвого кадрового підбору та впливу на призначення військових капеланів безпосередньо на рівні військових і воєнізованих підрозділів через неналежну злагодженість та взаємодію, повинні більш дієво та з гарантованими правами бути допущеними до кадрової роботи з підбору, призначення, звільнення і переведення військових капеланів на вакантні посади, оскільки вони і надалі залишаються духовно належними священнослужителями тієї чи іншої церковної структури.

2. Із незрозумілих причин, але комплектація командного складу центрів регіональних управлінь військовими і воєнізованими підрозділами, військовими частинами, військами, родами військ Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України та Національної гвардії України системи Міністерства внутрішніх справ України, проведена за рахунок кадрових офіцерів із числа, як правило, вчорашніх замполітів чи сьогоднішніх представників служби морально-психологічного забезпечення, а не за рахунок комплектації офіцерами з числа мобілізованих чи контрактників-священнослужителів, які виявили бажання стати кадровими військовими капеланами. Зі свого боку, кадрові військові офіцери, які не є священнослужителями і,відповідно, військовими капеланами, не можуть ефективно виконати належним чином функції управління Службою військового капеланства, оскільки не мають належної освіти з богослов'я, не знають і не розуміють сутність душпастирської

діяльності священнослужителів, а звідси й військових капеланів;нерідко чимало з них взагалі не є віруючими, не мають жодних знань з історії Церкви та не розбираються в особливостях церковного будівництва в Україні.

3. Передача управління Службою військового капеланства у Збройних Силах України, Державній прикордонній службі України та Національній гвардії України системи Міністерства внутрішніх справ України виключно в руки кадрових офіцерів військовослужбовців, зокрема вчорашніх замполітів і представників служби морально-психологічного забезпечення чи інших військових підрозділів замість формування управлінського корпусу Служби військового капеланства з числа духовенства – військових капеланів (священників, єпископів),не приведе до якісного і повноцінного розгортання та впровадження Служби військового капеланства в Україні. Навпаки, це призведе й уже у багатьох випадках призвело до негативних наслідків: фактичного гальмування розвитку Служби військового капеланства, вихолощення її духовного змісту, допущення кадрових рішень та породження конфліктних ситуацій.

Така, на нашу думку, вкрай негативна на сьогодні практика, яка суперечить положенням підпункту 11) пункту 1 статті 1 та пунктів 2–3 статті 4 Закону України «Про Службу військового капеланства» [16] в частині призначення і комплектування центрів управління службами військового капеланства (військових частин, регіональних військових формувань, військ, родів військ і т. д.) з числа кадрових офіцерів колишніх замполітів, сьогоднішньої служби морально-психологічного забезпечення та інших військових підрозділів, а не з числа безпосередньо мобілізованих, контрактників чи працівників військових капеланів-священнослужителів, є порушенням вимог вищезазначених положень Закону [17], негативно відображається на процесах впровадження, розгортання, належного формування і функціонування та становлення Служби військового капеланства. А це, зі свого боку, не дає і не дасть на майбутнє Службі

військового капеланства належним чином та повноцінно виконувати ті високі завдання, які на неї покладаються Законом.

Відповідно, центри управління (регіональні та вищі) Службою військового капеланства у Збройних Силах України, Державній прикордонній службі України та Національній гвардії України системи Міністерства внутрішніх справ України, а згодом за умови створення й у міжвідомчій Службі військового капеланства України повинні очолювати та формувати представники духовенства з числа тих священнослужителів, які готові мобілізуватися чи укласти контракти на військову службу на офіцерських посадах військових капеланів (або тимчасово працівників).

4. Запроваджена Служба військового капеланства однозначно має бути об'єднана в єдину, виокремлену, централізовану і самостійну систему управління, а саме в окрему державну міжвідомчу воєнізовану Службу військового капеланства України (як уповноважений спеціальний воєнізований центральний орган виконавчої влади), на яку і має бути покладено виконання завдань, передбачених Законом України «Про Службу військового капеланства» [14], зокрема питання управління, стратегії розвитку, кадрового підбору, призначення, переведення, звільнення і ведення резерву, організації навчання та підвищення кваліфікації, методології, душпастирської діяльності та проповідування Слова Істини військовими капеланами, присвоєння первинних, чергових і позачергових військових звань, фінансування тощо.

Відповідну Службу військового капеланства України має очолювати військовий капелан у духовному сані єпископа з числа духовенства Помісної Православної Церкви України (як історичної і чисельнішої конфесії) з призначенням заступників за конфесійною ознакою з числа військових капеланів, священників чи єпископів, представників інших Церков і релігійних організацій, статути яких офіційно зареєстровані в Україні та які мають право на делегування своїх священнослужителів до

служби військового капеланства. Аналогічний принцип кадрових призначень слід впровадити і при призначенні командирів (начальників, командувачів) регіональних центрів управління службами військового капеланства нижчого рівня з призначенням на відповідні посади офіцерів з числа військових капеланів-священнослужителів.

Служба військового капеланства України як самостійна воєнізована Служба спеціального військового призначення повинна бути безпосередньо підпорядкована Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України з відповідною градацією підпорядкування структурних підрозділів Служби військового капеланства України Головнокомандувачу Збройних Сил України, Командувачу Національної гвардії України, керівникам інших, утворених відповідно до законів України військових формувань, Голові Державної прикордонної служби України.

5. Призначення ж військових капеланів без створення єдиного управлінського, методологічного та кадрового центру управління військовим капеланством, на розсуд сотень і сотень окремих командирів і командувачів (які мають різні погляди, освіту, духовний, культурний і моральний рівень, розуміють чи не розуміють основи віри, церковного укладу та особливості багатоконфесійності церковного будівництва в Україні,належать чи не належать до тієї чи іншої релігійної конфесії тощо), – призведе до хаотичних процесів і «махновщини» в питаннях функціонування військового капеланства, що неодмінно потребуватиме у майбутньому, а можливо й найближчому майбутньому, великої кореляції та уніфікації.

6. Зважаючи на те що підготовка військових капеланів раніше в Україні не проводилася та не було створено належного якісного і кількісного резерву кандидатів на заміщення посад військових капеланів, доцільно би впровадити перехідний період до 5–10 років (у міру заповнення вакантних посад військових капеланів), протягом якого на службу військових капеланів повинні мати право прийматися і священники за сумісництвом,

з особливими умовами та необов'язково з наявними офіцерськими званнями, за якими має зберігатися право одночасного служіння священниками на парафіях чи єпископами на посадах очолюваних ними єпархій.

Висновки. Необхідність виокремлення та створення самостійної міжвідомчої Служби військового капеланства України випливає зі змісту статті 35 Конституції України [15], статей 1–6 Закону України «Про Службу військового капеланства» [16] та політико-правої, релігійно-духовної й організаційно-структурної природи призначення Служби військового капеланства.

У період до створення окремої самостійної міжвідомчої Служби військового капеланства України з поетапнимухваленням рішення про її створення, кадрове призначення керівництва та структуризації доцільним є невідкладно провести кадрові заміщення в центрах управління служб військового капеланства (військових частин, регіональних управлінь військ, родів військ, Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України та Національної гвардії України системи Міністерства внутрішніх справ України) вже призначених керівників та інших офіцерів з числа військовослужбовців, служб морально-психологічного забезпечення на кадрових військових з числа військових капеланів (священників та єпископів), які виявили бажання мобілізуватися чи підписати контракти на військове капеланське служіння.

Зрозуміло, що вищезазначені питання потребують всебічного вивчення, обговорення та врахування з метою пошуку найбільш оптимального і правильного розв'язання проблем щодо належної реалізації положень Закону України «Про Службу військового капеланства» [17]. Питання щодо впровадження та розвитку Служби військового капеланства в Україні не можна відкладати на завтра,вонопотребує нагального розгляду, унормування та впорядкування.

Список літератури:

1. Закон України «Про Службу військового капеланства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення : 08.02.2023).
2. Там же.
3. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення : 08.02.2023).
4. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України (затвердженого Законом України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України»). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text (дата звернення : 08.02.2023).
5. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення : 08.02.2023).
6. Закон України «Про Службу військового капеланства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення : 08.02.2023).
7. Там же.
8. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України (Наказ МО України від 14.12.2026 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text (дата звернення : 08.02.2023).
9. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Державній прикордонній службі України (Наказ МВС України від 10.10.2016 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1430-16#Text (дата звернення : 08.02.2023).
10. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Національній гвардії України (Наказ МВС України від 24.03.2016 р.). URK: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text (дата звернення : 08.02.2023).
11. Указ Президента України «Про внесення змін до Положення про проходження громадянами України військової служби у Зброй-

них Силах України» від 12.09.2022 р. № 641/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/641/2022#Text (дата звернення : 08.02.2023).
12. Закон України «Про Службу військового капеланства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення : 08.02.2023).
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же.
19. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення : 08.02.2023).
20. Закон України «Про Службу військового капеланства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення : 08.02.2023).
21. Там же.

БЕЗПОСЕРЕДНЄ НАРОДОВЛАДДЯ ТА НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ: ТЕНДЕНЦІЙНА КОРЕЛЯЦІЯ ТЕРМІНО-ПОНЯТЬ

Берч Вероніка Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0000-0002-3837-4724

Продан Вікторія Іванівна,
старший викладач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0009-0008-3805-5150

Анотація. У науковій статті розглянуто деякі особливості тенденційної кореляції терміно-понять «безпосереднє народовладдя» та «народний суверенітет». Визначено, історичне походження інститутів прямої демократії можна розрізнити за такими напрямками: антиолігархічний конфлікт, де народна ініціатива та референдум були спрямовані проти економіко-політичного панування, як у Швейцарії та в прогресивному русі в західних штатах США до 1914 року; трансформація системи в напрямку демократії, як у постфашистській Італії, Німеччині, або в Латинській Америці у 1980-х та 1990-х роках; встановлення державної незалежності, як в Ірландії, або ж як у Латвії, Литві та Словенії після радянського чи югославського панування.

Встановлено, безпосереднє народовладдя є явищем динамічним, котре постійно розвивається разом із розвитком правової соціальної держави та громадянського суспільства, виражає верховну (приоритетну) владу народу, забезпечує реальне втілення у політико-правовому житті теорії народного суверенітету.

Ключові слова: народ, безпосереднє народовладдя, народний суверенітет, громадянське суспільство, соціальна держава.

В античні часи поняття «народ» тлумачилось фактично як некерована велика кількість людей, яку можна досить просто переконати інститутами державного управління. П. Шванебах у такому контексті стверджував, що поняття «народ» не має нічого спільного із самовизначенням, або ж вираженням власної позиції [1, с. 29].

Якщо згадати про період давнього слов'янського суспільства, то варто зазначити, що у цей час діяв суд старійшин, котрий був фактично одним із перших судових органів. Роль суду старійшин була особливо важливою у період відсутності писаного права. У зв'язку з останньою причиною, відповідно, справи вирішувалися з урахуванням звичаєвого права. Поряд з цим, якщо справа була надто заплутаною, то населення зверталося із проханням щодо її вирішення радше до князя, аніж до суду старійшин.

У період IX – середина XVI століття панування феодального ладу зумовило існування князівського суверенітету у Київській Русі, а згодом і Литовсько-Руській державі. Поряд з цим, цей етап характеризувався становленням інституту віче, котрий передбачав можливість здійснення безпосереднього народовладдя.

Відповідно до змісту Руської правди Ярослава Мудрого «Коли буде в одному місті, то позивач має бути до кінця сводів. Коли ж свод відбуватиметься по землях міста (округах), то позивач має іти до третього своду, а що буде наявним (з краденого), то тому третьому платити за наявне кунами, а з наявним

іти до кінця (третього своду) або позивачу чекати на залишок, а коли провина ляже на третього, то тому все платити і продажі… А із свого міста в чужу землю на свод не відправляють, але винуватець має дати свідків чи митника, які засвідчать, у кого купив; позивачу своє наявне взяти, а за втраченим тільки шкодувати, а винуватцю залишається жаліти за втраченими кунами». Виходячи з наведеного, на думку С. Юшкова, під поняттям «свод» варто розуміти «зведення конфліктуючих сторін, очна ставка для доказу злочину, полягав у тому, що власник украденої речі зобов'язаний був вказати, у кого він її придбав, другий мав показати на третього. На третьому свод закінчувався. Третій вважався конечним винуватцем і мав оплатити збитки» [2].

XVI – кінець XVIII століття можна визначити як період здійснення у межах війська прямої демократії козаками, котрі брали участь у вирішенні питань організаційного характеру.

Кінець XVIII – початок XX століття ознаменувався еволюцією наукових поглядів, розробкою теорій, ідей та концепцій народного суверенітету дослідниками зарубіжних країн.

Так, згідно положень статті 3 Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. «Увесь суверенітет належить нації. Жодна установа, жодна особа не може здійснювати владу, яка не виходить явно від нації» [3]. У цьому контексті варто зауважити, що поняття «народний суверенітет» не слід плутати з правовою категорією «національний суверенітет», під яким розуміється «повна влада нації, її політична свобода, право і реальна можливість визначати характер свого національного життя, включаючи утворення самостійної держави» [4, с.43].

Пригадаємо, що французька революція не лише показала на практиці роботу концепції народного суверенітету, котра знайшла своє нормативне закріплення у Декларації прав людини 1789 року, а згодом і у Конституції Франції 1791 року, але і стала фундаментом для подальшого розвитку та укріплення прав та свобод людини і громадянина, а також основ громадянського суспільства.

Народовладдя у радянській юридичній науці розглядалося як «здійснення народною партією повноважень державного управління і задоволення народних інтересів». У цьому контексті В. Людвік ототожнює поняття «народовладдя» та народний суверенітет», оскільки обидва передбачають визнання народу єдиним джерелом влади та носієм суверенітету [5, с. 10]. У радянський період часу нерідко терміно-поняття народного суверенітету та народовладдя підмінялися один одним.

Слід зауважити, що дослідник О. Фрицький стверджує, що вживання терміно-понять «безпосередня демократія» та «народовладдя» не є доцільним, оскільки вони є фактично відсутніми у положеннях Основного Закону Української держави. Водночас, в одному із своїх фундаментальних досліджень учений розглядає і правову категорію «народний суверенітет» та зауважує, що зазначений феномен не можна визначати виключно як народне повновладдя, котре передбачає наділення народу правом щодо прийняття та скасування своєї конституції чи навіть держави, обрання керівних органів публічної влади та органів влади на місцях, або ж як здійснення та захист своїх законних прав та інтересів з урахуванням суспільних потреб. Таку позицію науковець обґрунтовує тим, що за таких умов «народний суверенітет» розглядається виключно у роздіріз взаємодії народу із державно-владними органами [6].

З точки зору Б. Банашака поняття «безпосередня демократія» слід розглядати як «вид демократії, за умов якої влада в державі належить загалу осіб, що входять до складу колективного суб'єкта суверенності» [7, с. 192].

Варто зауважити, що здійснення безпосереднього народовладдя неминуче передбачає функціонування громадянського суспільства, котре є вагомим показником соціальної держави. Взаємний зв'язок громадянського суспільства та соціальної держави простежується крізь призму забезпечення принципу свободи громадян, соціального захисту та гарантування гідного життя, вирішення соціальних конфліктів та протиріч шляхом використання мирних засобів [10, с. 276].

З точки зору М. Цвіка, існування принципу народного суверенітету може простежуватись не тільки через пряме народовладдя, але і також внаслідок існування демократії в державі у цілому, що також простежується через діяльність системи органів державної влади та місцевого самоврядування [8, с.148]. У системах представницької демократії запровадження інструментів прямої демократії є малоймовірним, оскільки вони розглядаються як підрив усталених структур влади.

Слід зазначити, що шляхи до прямої демократії у провідних державах світу були різними. Історичне походження інститутів прямої демократії можна розрізнити за такими напрямками:

1) антиолігархічний конфлікт, де народна ініціатива та референдум були спрямовані проти економіко-політичного панування, як у Швейцарії та в прогресивному русі в західних штатах США до 1914 року;

2) трансформація системи в напрямку демократії, як у постфашистській Італії, Німеччині, або в Латинській Америці у 1980-х та 1990-х роках;

3) встановлення державної незалежності, як в Ірландії, або ж як у Латвії, Литві та Словенії після радянського чи югославського панування.

Так, у державах із розвинутою демократією народ може реалізовувати свою волю як шляхом здійснення прямого народовладдя, так і з використанням інструментів представництва. У цьому контексті варто зазначити, що народ має право та реальну здатність використовувати свої надані законом державно-владні повноваження через безпосередню участь в політико-правовому житті держави (вибори, референдум, у тому числі аброгативний, народна ініцітива, мітинги, демонстрації, збори) та через представницькі органи публічної влади [9, с. 206].

Насамкінець зазначимо, що безпосереднє народовладдя є явищем динамічним, котре постійно розвивається разом із

розвитком правової соціальної держави та громадянського суспільства, виражає верховну (пріоритетну) владу народу, забезпечує реальне втілення у політико-правовому житті концепції народного суверенітету.

Список літератури:

1. Шванебах П. Х. О народном представительстве / П. Х. Шванебах. К.: Тип. Т-ва И.Н.Кушерев, 1909. 114 с.
2. Правда Руська. [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, №240, Новгородський 1-й літопис XV ст.).] URL: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm (дата звернення: 15.05.2023).
3. Декларація прав людини і громадянина 1789 року. URL: https://constituante.livejournal.com/10253.html (дата звернення: 15.05.2023).
4. Бисага Ю.М., Палінчак М.М. Конституційне право: юридичний словник. Ужгород. 2001. 75 с.
5. Людвік В. Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці: автореф. дис канд.юрид. наук: 12.00.01 / В. Д. Людвік; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. 18 с.
6. Мучник А. Г. Комментарий к Конституции Украины. К. : Парламентское изд-во, 2000. Кн. 1. 254 с.
7. Banaszak B. Prawo konstytucyjne. Warszawa, 2001. 234 s.
8. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю.М.Тодики. К.: Український центр правничих студій, 1999. 376 с.
9. Колодій А. Громадянське суспільство: доктрина та вітчизняна практика . Право України. 2013. № 9. С. 270-288.
10. Кіріченко Л.Д. Поняття та основні ознаки державної форми народовладдя в Україні. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. Вип. 10. С.206 – 212.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАРОДОВЛАДДЯ: ОСНОВА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ПІСЛЯВОЄННОЇ УКРАЇНИ

Бєлов Дмитро Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України,
м. Ужгород, Україна
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7168-9488

Бєлова Мирослава Володимирівна,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2077-2342

Анотація: В публікації розглянуто доктринальні засади з питань форм безпосередньої демократії та існуючі проблеми щодо реалізації народом своєї влади. На основі історичного ракурсу аналізу європейського законодавства в цій сфері запропоновано шляхи вдосконалення Основного Закону України.

Встановлено, незважаючи на незначну та суперечливу підтримку у мислителів стародавнього світу та середньовіччя щодо необхідності визнання за народом права скасовувати

законодавчі акти представницьких органів держави, значного розвитку ця ідея отримала саме в епоху Нового часу, коли проголошення народовладдя супроводжується встановленням парламентаризму авторитет та довіра до якого постійно падала у простого народу. Доведено, сутність таких суджень полягала в тому, що сучасна демократія ґрунтується на ідеї народного суверенітету, тобто у необхідності створення такої системи державно-правових відносин, яка б забезпечувала примат права у всіх сферах суспільних відносин та надання можливості народу реалізовувати своє право бути джерелом і основою державної влади саме через різноманітні форми політичної участі у державному управлінні країною, однією з яких і являється участь у здійсненні судової влади.

Визначено, погляди мислителів на підтримку форм народовладдя зводяться до того, що право обмежувати державну владу визнається невід'ємними, природнім правом людини яке належить їх від народження. Тому саме народовладдя є одним із засобів, що відноситься до системи стримувань та противаг, а відтак допомагає не тільки нормальному функціонуванню органів державної влади шляхом здійснення контролю за діями їхніх представників, але й безпосередньому здійсненні влади народом, що тим самим сприяє забезпечувати принцип народного суверенітету.

Встановлено, сьогодні практика застосування форм безпосередньої демократії значно випереджає теоретичні розробки в даній області. Саме це питання є об'ємне, а в той же час існує велика кількість прогалин і протиріч у можливості конституційного закріплення нових форм народовладдя.

Ключові слова: народовладдя, форми безпосередньої демократії, референдум, народне вето, судова влада, правосуддя, конституція, конституціоналізм.

Актуальність тематики дослідження. Насамперед відзначимо, інститут безпосередньої демократії (народовладдя) на

сьогоднішній день використовується не повною мірою з метою забезпечення змагальності процесу.

Таким чином, конституційно правові відносини характеризуються: відсутністю спеціальних досліджень, присвячених реалізації принципу народовладдя в організації та діяльності судової влади; недосконалістю його правового регулювання; необхідністю розробки правових заходів щодо припинення порушень законодавства у процесі реалізації принципу народовладдя у судовій владі.

Демократичні перетворення сучасного суспільства, формування в нашій державі саме "правової держави", зумовлюють розвиток форм народовладдя, досконало формують участь населення у державному управлінні та вирішують ряд питання питань місцевого значення. Український народ, що є єдиним джерелом влади має всі можливості щоб створити правові та організаційні передумови для прямого здійснення влади громадянами України.

Конституція України проголосила носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народ, що її реалізує безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування. Вищім та безпосереднім вираженням влади народу є саме є референдум і вільні вибори.

Форми безпосереднього народовладдя, що закріплені в Розділі 3 Конституції відіграють визначальну роль для сучасного вітчизняного конституціоналізму, визначення напрямів розвитку громадського суспільства та держави, він надає можливість забезпечити вільне волевиявлення громадянина з самого широкого спектру питань. Державна влада і місцеве самоуправління функціонують ефективно саме за наявності розвинутих інститутів прямої демократії. В той же час, необхідно послідовно розширювати участь громадянина в управлінні державними справами через запровадження такої форми безпосереднього народовладдя, як народне вето.

Сьогодні практика застосування загальних форм безпосередньої демократії значно випереджає теоретичні розробки в

даній області. Саме це питання є об'ємне, а в той же час існує велика кількість прогалин і протиріч у можливості конституційного закріплення нових форм безпосередньої демократії, особливо у правосудді.

Метою нашого дослідження є здійснення аналізу філософсько-правових поглядів, що стали підґрунтям для утворення принципу народовладдя.

Аналіз наукових публікацій. Питання форм безпосередньої демократії (народовладдя) були розглянуті у роботах Авраменко С., Дюнана Л., Жаровської І., Кочерги А., Оніщука М., Комарової В., Котляревского С., Прієшкіна О., Погорілка В., Станійчук М., Стори А., Мамичева В., Соломонова С., Самородової-Богацької Л., Федоренка В. та ряду інших.

Дослідження окремих аспектів проблеми у вітчизняній юридичній доктрині переважно в контексті права на судовий захист або організації судової влади здійснювали такі науковці, як С. Афанасьєв, Я. Берназюк, Т. Бринь, П. Вовк, А. Головін, В. Грибанов, М. Громовчук, В. Гультай, Ю. Грошевий, І. Голосніченко, В. Долежан, О. Зудіхин, К. Кобилянський, В. Колісниченко, В. Комаров, С. Короєд, А. Криштоф, В. Крижановський, О. Кружиліна, В. Лемак, О. Лемак, Л. Липачова, Т. Лукаш, І. Марочкін, О. Марцеляк, С. Нечипорук, Н. Сакара, А. Селіванов, А. Стрижак, Ю. Тодика, М. Тесленко, І. Факас та ряд інших.

Методологічну основу публікації склали наукові методи, що базуються на вимогах об'єктивного і всебічного аналізу суспільних явищ політико-правового характеру, до яких належить безпосередня демократія в Україні та зарубіжних країнах. В основу методології дослідження покладені загальнотеоретичні принципи й підходи з визначення вихідних параметрів становлення й розвитку форм безпосередньої демократії. Для досягнення наукової об'єктивності результатів автор використав увесь комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які знаходять широке застосування в сучасній науці конституційного права.

Виклад основного матеріалу. У науковій філософсько-правовій літературі відзначено, що ще античні мислителі у своїх працях присвячених формуванню ідеї правової держави, приділяють значної уваги в тому числі питанням пов'язаних з проблемою народовладдя та звітності посадових осіб перед народом [1, с. 87]. Так, зокрема, Аристотель писав: «Народ сам зробив себе владикою всього, і все управляється його постановами і судами, в яких він є володарем ...» [2, с. 76.]

Разом з тим, вчений Г. Шершеневич аналізуючи твори Платона, приходить до таких висновків щодо участі громадян в управлінні державними справами:

- нижчий клас, призначений задовольняти матеріальним потребам держави, засуджений на землеробську і промислову працю, відсторонений від будь-якої участі в справах керування;

- в руки філософів повинна вручатися абсолютна влада, їх управління не повинно обмежуватись законами, тому що при їх глибокому розумі і добрій волі всякий випадок представиться їм у всій своїй істині [3, с. 23.]

Також не слід ігнорувати те, що за часів Перикла не дивлячись на доволі значну кількість населення Афін, яке доходило майже до трьох мільйонів чоловік, повноправними громадянами спочатку були приблизно 20 тисяч, а потім 15-16 тисяч громадян [4, с. 9].

Даний факт, як на наш погляд, свідчить про обмежену кількість громадян, які мали право здійснювати владні функції з допомогою яких могли впливати чи безпосередньо формувати політичну атмосферу в державі.

З даного приводу науковець М. Ковалевський досліджуючи проблематику безпосереднього здійснення влади народом в тому числі в античні часи, вважає, що «чиста демократія» завжди існувала в обмежених формах свого прояву. Причому автор доводить, що всюди вона поєднувалася з елементами представницького правління, а в ряді випадків навіть породжувала їх через наявність власних внутрішніх протиріч. Тому, дослідник

робить висновок, що народ як суб'єкт прямого правління, що приймає загальнообов'язкові публічно-владні рішення, в розглянутої давньогрецькій моделі прямої демократії представлений досить обмеженими спільнотами, сформованими за ознакою громадянства, майнового стану, статі та ін. [4, с. 11].

Схожа ситуація прослідковувалась також у стародавньому Римі. Так, за словами М.Бартошека, у Римській республіці прості громадяни були позбавлені права законодавчої ініціативи, яка належала виключно магістратам і сенату. Дослідник вказує на те, що в більшості випадків саме вищі магістрати (magistratus maiores) розробляли проекти правових актів, тексти яких передавались учасникам зібрання для попереднього ознайомлення та обговорення. При цьому автор вказує на те, що громадяни в Римі мали право обговорювати вищевказані законопроекти та пропонувати до них зміни, після чого проводилось голосування за простим принципом – «за» чи «проти» прийняття закону [5, с. 179]. Незважаючи на певну демократизацію народних зборів, вирішувати принципові питання громадяни не могли, оскільки прийнятий народними зборами закон проходив ще одну стадію – схвалення сенату, без чого не міг стати законом [6, с. 90]. Не дивлячись на те, що як і в Римі так і в Афінах проводились народні збори, у Римі їх значення було набагато меншим, ніж в Афінах. Причиною цьому були ряд обставин. Так, зокрема, на відміну від Афін, у Римі участь громадян у зборах не оплачувалася, селяни і міська біднота не завжди були на них присутніми [7, с. 59].

В той же час, Г. Лебон відзначає, що після греко-римської античності протягом століть всі найважливіші політичні рішення в країнах світу, як правило, приймалися переважно монархами. При цьому автор вказує на те, що аж до кінця XVIII століття, суперництво государів і політика держав були головними факторами історичних подій, а думка мас не приймалася до уваги, оскільки здебільшого її і не існувало. В результаті чого Г. Лебон приходить до висновку, що майже до кінця XVIII століття влада

не допускала навіть абстрактної можливості прямої участі народу у здійсненні владних функцій [8, с. 126].

Досліджуючи історичні вчення про народовладдя, що є основним елементом сучасної демократії, професор публічного права королівської Академії в Познані Ю. Гачек у своїй праці «Право сучасної демократії» (1913 р.) зазначає, що «сучасна демократія ґрунтується на ідеї народного суверенітету. Ця ідея висловлювалася і в середні віки, але завжди з обмовкою, що при заснуванні держави народ шляхом "lex regia" римського права передав раз і назавжди всю повноту своєї влади монарху. У такий спосіб було повністю усунуто принцип народного суверенітету як керівну директиву для всіх державних установ середньовіччя. Лише на початку Нового часу діяльність реформаторів, а особливо кальвіністів, зробила знову це питання актуальним. Зачатки демократії були виражені вже в реформаційному принципі. Саме таким був початок вільного тлумачення Святого Письма та загального священства. Але в той час, коли лютеранство невдовзі зробилося залежним від германської територіальної держави, що прагнула абсолютизму, а Кальвін зміг зробити зі своєї церкви на континенті всього лише аристократично-керовану теократію, – сучасна демократія пустила коріння лише на ґрунті Англії» [9, с. 5–6].

Не дивлячись на ряд складнощів участі народу у здійсненні владних функцій які існували в стародавні часи та середньовіччя, за твердженням В. Руденко, доктрина народного суверенітету мала далекосяжні наслідки. На думку вченого, перш за все, з неї випливала певна абсолютизація демократії, і навіть демократичний авторитаризм. Якщо носій влади - сам народ, то за словами автора, немає ніякої необхідності якось обмежувати його волю. Проте науковець підкреслює, що послідовне проведення в життя доктрини народного суверенітету загрожувало обернутися однією з найстрашніших тиранії - тиранією народних мас. Тому, як це не парадоксально, але поряд з боротьбою проти абсолютизму «третього стану» необхідно було вирішити

ще одну задачу - під гаслом народного суверенітету мінімізувати можливості реального здійснення політичної влади народними масами. Дане завдання було вирішене шляхом запровадження вже відомого нам представницького правління [10, с. 87-88].

Т. Гоббс у своїй роботі «Левіафан» робить акцент, що держава – це те, що створено людиною і поставлено на службу своїм цілям. При цьому Т. Гоббс стверджував, що за демократичної форми правління лише асамблеї всіх громадян має належати прерогатива правління. Громадяни є й правителями, й об'єктом правління, але єдність влади зберігається з огляду на здійснення цієї влади лише асамблеєю, в якій обов'язкові рішення приймаються більшістю голосів [11, с. 53]. Фактично Гоббс став засновником теорії народного вето.

Безпосередній зв'язок принципу народного суверенітету з вимогою панування права був обґрунтований ще у політико-правовій думці Нового часу (про це писали Ж. Боден, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо, С. Пуфендорф та ін.). При цьому зміст основної ідеї, яка була сформульована у цей час, полягав у тому, що ціннісний сенс держави (державної влади) полягає у створенні такої системи державно-правових відносин, яка б забезпечувала примат права у всіх сферах суспільних відносин. А це можливо лише тоді, коли основою правовідносин виступає загальне уявлення народу про справедливе, яке він здатен реалізовувати (через різноманітні форми політичної участі, державне управління тощо) шляхом свого виняткового права бути джерелом і основою державної влади [12, с. 349-350].

На переконання Р. Гринюк, з точки зору теорії демократії, визнання народу єдиним джерелом влади є умовою реалізації такої форми правління, коли влада здійснюється народом і в інтересах народу (у цьому сенсі, як доводить історичний досвід, будь-які теорії «доброго правителя», який піклується про інтереси народу, мають утопічний характер і не здатні забезпечити реальну свободу та справжнє благополуччя громадян). Однак

закріплення цього принципу має суттєві наслідки для формування правової держави, оскільки саме через встановлення народного суверенітету відбувається суттєве обмеження державної влади, а у відносинах «держава – людина (суспільство)» встановлюється паритет на користь останньої [12, с.350].

Проводячи паралель між принципом народного суверенітету та розвитком правової держави Ж. Мере наголошує на тому, що лише визнання народу єдиним джерелом державної влади робить можливим властиве правовій державі обмеження сваволі державної адміністрації. Також Ж. Мере вважає, що будь-яка держава, де не проголошено принцип народного суверенітету рано чи пізно поширить свій вплив на все суспільство, поставить право у залежність від міркувань ефективності й прагнутиме до вивільнення себе з під дії закону. У зв'язку з чим «правова держава становить мінімальну ознаку всякої демократії, здатної існувати в режимі суверенітету» [13, с. 173]. При цьому Ж. Мере підкреслює, що забезпечуваний правовою державою демократичний принцип народного суверенітету не повинен тлумачитись «звужено», тобто лише як наявність системи контролю з боку вищого законодавчого, і водночас – представницького органу державної влади над виконавчою владою. У цьому сенсі забезпечення народного суверенітету означає: «Не лише контроль над виконавчою владою, який здійснюють представники, законодавчий корпус, що передбачається більшою чи меншою мірою в існуючих демократичних інституціях, а й контроль над законодавчим корпусом, над його волею» [13, с. 174].

Слід зазначити, ще в XVII столітті Дж. Локк пропонував обмежити абсолютну владу правителя [14, с. 351], правда Ш. Монтеск'є визначив в якості основоположного принципу державного устрою демократичних держав, доповнивши його ще одним дуже важливим положенням - системою стримувань і противаг [15, с. 289]. Вже тоді було очевидно, що нормальне функціонування органів державної влади неможливо без їх взаємного стримування і контролю [16, с. 18].

З усіх інститутів прямого народовладдя в конституційному праві сучасних демократичних держав поняттю прямої демократії найбільш відповідають інститути народного вето (аброгативного референдуму), інститути відкликання та розпуску. Саме ці інститути, як правило, передбачають підвищені вимоги до явки виборців, до підведення підсумків голосування та ін. Однак вони не набули поширення в світі. У той же час поширеними стали конституційно-правові інститути «прямої демократії» (референдум, народна правотворча ініціатива і, особливо, вибори) за своєю характеристикою вельми наближені до інститутів представницької демократії (допускається прийняття публічно-владних рішень меншістю зареєстрованих виборців, прийняття рішення неможливо без посередництва партій та ін.) [17, с. 14]

С. Кожевников вважає, що правову від не правової держави вирізняють саме специфічні ознаки, до яких він відносить: демократизм та реальне здійснення народовладдя; наявність режиму демократичного конституційного правління; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; домінацію права та закону над державною владою; провідну роль закону у врегулюванні найважливіших суспільних відносин; визнання та гарантування прав і свобод людини і громадянина; наявність режиму строгої законності у державі та суспільстві [18, с. 146-152].

Досліджуючи еволюцію становлення та розвитку ідеї народовладдя А. Мішель звертає увагу на історичний документ, а саме Декларацію прав людини і громадянина прийняту в 1789 р., що займає неабияке важливе значення для утвердження вищевказаної ідеї. Науковець зауважує, що текст вказаного документу складається з короткого вступу, в якому заявляється, що єдиними причинами суспільних бід і занепаду правління є незнання, забуття та зневага природними, священними і невідчужуваними правами людини. При цьому, далі йдуть 17 статей, засновані на двох ідеях політичної філософії природного права – ідеї індивідуальної свободи й ідеї народовладдя, серед них:

- усі люди є вільні і рівні у правах;

- мета суспільства - збереження прав особистості: свободи власності, безпеки та опору пригніченню; верховна влада належить нації;
- закон є виразом загальної волі: брати участь у виданні законів мають право всі громадяни особисто або через представників;
- громадська влада існує для загального блага; податки для її змісту повинні бути розподілені рівномірно, через своїх представників громадяни мають право самі визначати їх розміри і способи справляння;
- суспільство має право вимагати звіту у своїх представників: гарантія прав і поділ влади - перша умова конституції.

Відтак, на думку А. Мішель, історичне значення Декларації і її варіацій 1793, 1795 рр. полягало в прагненні дати законодавчу санкцію найважливішим принципам політичної філософії природного права, яка зробила переворот в політичних поглядах і відносинах Нового часу [19, с. 248].

Французький правознавець М. Гунель вважає, що представницьке правління, сформоване в країнах Європи і Америки після Французької революції, було вироблено не тільки з метою заміни станових представницьких установ, що існували при монархічних режимах, але і з метою утримати народні маси на периферії політичної системи. Представницька демократія по суті стала політичним інструментом поєднання ідей народного суверенітету, суверенітету нації, з ефективним правлінням, здійснюваним елітою [20, с. 89-97].

Схожа думка прослідковується й у відомого угорського науковця А. Шайо, який вважає, що ідеї «народного суверенітету», «суверенітету нації» в конституціях держав стали найважливішими легітимізуючими фікціями. При цьому дослідник переконаний, що вже на зорі свого становлення конституціоналізм виявився вельми суперечливий і фактично розійшовся з теорією демократії. Причиною цього на думку вченого є те, що конституціоналізм як сукупність ідей і принципів не міг

обійти стороною найпопулярнішу легітимізуючу ідею, але як сукупність діючих норм права він не міг не стати опозицією демократії. Таким чином А. Шайо стверджує, що «Конституціоналізм – відноситься до демократії з недовірою. Це не обов'язково означає його ворожість. Конституціоналізм, незалежно від того, якої думки дотримуються окремі його представники про народовладдя, в цілому займає в цьому питанні нейтральну позицію, поки демократизм не грозить деспотизмом» [21, с. 61].

Показовим, на наш погляд є також те, що буквально через два роки після прийняття Декларації прав людини і громадянина французька Конституція 1791 року майже повністю виключає інститути прямої демократії: в ній йдеться про те, що народ, який є єдиним джерелом влади, може здійснювати цю владу тільки шляхом представництва; вводиться заборона на імперативний мандат [21, с.116].

Висновки з проведеного дослідження. Незважаючи на незначну та суперечливу підтримку у мислителів стародавнього світу та середньовіччя щодо необхідності визнання за народом права скасовувати законодавчі акти представницьких органів держави, значного розвитку ця ідея отримала саме в епоху Нового часу, коли проголошення народовладдя супроводжується встановленням парламентаризму авторитет та довіра до якого постійно падала у простого народу. Сутність таких суджень полягала в тому, що сучасна демократія ґрунтується на ідеї народного суверенітету, тобто у необхідності створення такої системи державно-правових відносин, яка б забезпечувала примат права у всіх сферах суспільних відносин та надання можливості народу реалізовувати своє право бути джерелом і основою державної влади саме через різноманітні форми політичної участі у державному управлінні країною, однією з яких і являється участь у здійсненні правосуддя.

Як бачимо з вищенаведеного, погляди мислителів зводяться до того, що право обмежувати державну владу визнається невід'ємними, природнім правом людини яке належить їх від

народження. Тому саме реалізація окремих форм народовладдя є одним із засобів, що відноситься до системи стримувань та противаг, а відтак допомагає не тільки нормальному функціонуванню органів державної влади шляхом здійснення контролю за діями їхніх представників, але й безпосередньому здійсненні влади народом, що тим самим сприяє забезпечувати принцип народного суверенітету.

Список літератури:

1. 1.Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 512 с.
2. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян. М.; Л.: Гос. социал.-экон. изд-во, 1936. 198 с.
3. Шершеневич Г.Ф. История философии права. Москва, Университетская типография, 1906 г. 412 с.
4. Ковалевский М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму: Рост государства и его отражение в истории политических учений. М.: Тип. товарищества И.Д. Сытина, 1906. Т. 1. 520 с.
5. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения; пер. с чеш. Ю. В. Преснякова. М. : Юрид. лит., 1989. 448 с.
6. Підопригора О. А. Римське право : підручник : рекомендовано МОН України. 2-ге вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
7. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч.посіб. : рекомендовано МОН України. 6-те вид., доп. К. :Атіка, 2007. – 624 с.
8. Лебон Г. Психология толпы. Психология толп. М., 1998. с. 126-131.
9. Гачек Ю. Право современной демократии. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения [под ред. и с предисл. М. А. Рейснер ; пер. М. Я. Лазерсона]. Рига : Наука и Жизнь, 1913. Ч. 2. 607 с.

10. Руденко В.Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты. Екатеринбург: УрО РАН, 2003. 476 с.
11. 11.Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х т. М. : Мысль, 1964. Т. 2. 748 с.
12. 12. Гринюк Р. Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Острог 2006. 445с.
13. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. Львів: Кальварія, 2003. 216 с.
14. Локк Дж. Два трактата о правлении. В 3-х томах, Т. 3. М. 1988. 441 с.
15. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. М., 1955. 611 с.
16. Помигуев И.А. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук: 23.00.02 - политические институты, процессы и технологии. Москва, 2016. 248 с.
17. Руденко, В. Н. Конституционно-правовые проблемы прямой демократии в со¬ временном обществе [Текст] : автореф. дис . ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / В. Н. Руденко. Екатеринбург, 2003. 411 с.
18. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. М.: Юристъ, 2002. 592 с.
19. Мишель А, Идея государства. Критический очерк истории социологических и политических теорий в Франции со времен революции. СПб., 1903. 330 с.
20. Гунель М. Введение в публичное право. Институты - Основы - Источники. М.: ИНТРАТЭК-Р, 1995. 278 с.
21. Шайо А. Самоограничение власти: Краткий курс конституционализма / Пер. с венг. М.: Юристь, 2001. 292 с.
22. Придачук О.А., Бєлов Д.М. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. Аналітично-порівняльне правознавство. № 1. 2023. С. 535-541.
23. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. Аналітично-порівняльне право. №3/2022. С. 301-310.

24. Бєлов Д.М., Марцеляк М.О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». Випуск 74(6). 2022. С. 59-69.
25. Бєлов Д.М. Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2022. Вип. 74. С. 85-90.
26. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. Аналітично-порівняльне право. № 1. 2021. С. 21-26.
27. Громовчук М.В., Бєлов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. Випуск 65. С. 46-50.
28. Byelov Dmytro, Haruta Vasil. The notion and essence of the people's veto: theory and practice. Visegrad Journal on Human Rights. 2021. Issue 6. S. 24-29.

ПОСТКОНФЛІКТНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: АНАЛІЗ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА ЗАВДАННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ЗМІН

Бисага Юрій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
https://orcid.org/0000-0002-8797-5665

Рогач Олександр Янович,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
«Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна

Анотація: Дана стаття присвячена аналізу та розгляду перспектив та завдань постконфліктного розвитку України в умовах глобальних змін. Розглядаючи складні сценарії післяконфліктного відновлення, зосереджується увага на важливих аспектах економічного, соціального, політичного та культурного відродження країни. Також акцентується на ролі міжнародної співпраці та партнерства у досягненні стабільності, важливості розвитку громадянського суспільства та збереження національної ідентичності.

Ключові слова: війна, воєнний стан, збройний конфлікт, постконфліктний розвиток, стабільність, прагнення до миру. Економічна реабілітація, міжнародна співпраця.

Наслідками війн та збройних конфліктів майже завжди виступають економічна та соціальна нестабільність, руйнування та спустошення територій, повна зневіра та розруха. І можуть пройти роки, перш ніж країна покаже перші ознаки відновлення.

Так, слід підкреслити, що постконфліктне відновлення має на меті встановлення сталого економічного зростання та людського розвитку, усуваючи чинники, які можуть призвести до повторення конфлікту. Постконфліктне відновлення – це не відновлення довоєнних економічних чи інституційних механізмів. Йдеться про трансформацію, яка потребує комплексу далекосяжних економічних, інституційних, правових і політичних реформ, які дозволять зруйнованим війною країнам відновити основи для самодостатнього розвитку.

З огляду на військову агресію рф починаючи з 2014 року, яка переросла в агресивну війну питання відновлення та постконфліктного розвитку України займають пріоритетне положення на порядку денному.

Підкреслимо, що всесвітньо відомий прецедент післявоєнного відновлення, мав місце після Другої світової війни, в період зростання економіки, відомого як післявоєнний економічний бум, або «золоте століття капіталізму». Цей період розпочався після завершення війни в 1945 році і тривав до кінця 1970-х. Його характеризувало стабільне та високе економічне зростання, а також практично повна зайнятість у багатьох європейських та східноазіатських країнах. Ця економічна інклюзія особливо вразила країни, які зазнали важких збитків під час війн, такі як Японія, Західна Німеччина, Франція, Італія та Греція [1].

В наукових рядах висловлюються думки фахівців, згідно з якими темпи відновлення після конфлікту нерозривно пов'язані з діями внутрішнього уряду, що впроваджує системні зміни, а також зі сприянням міжнародних донорів, які підтримують ці перетворення через продукування фінансової допомоги. Крім того, міжнародні організації, зокрема РБ ООН, можуть в деяких

виняткових випадках розміщувати миротворчі сили у регіоні для збереження стабільності та миру [2].

Так, кандидатом географічних наук, доцентом Г. Заварікою концептуальний підхід щодо змісту постконфліктного розвитку розглядається крізь призму таких складових, як:

- *відновлення економіки* (усунення прірви між зовнішньою допомогою та внутрішнім розвитком, відновлення здатності уряду та спільноти налагоджувати економічні зв'язки та самостійно завершувати процес подолання наслідків конфлікту, а також підтримка миру);
- *економічна реконструкція* (економічні трансформації, що охоплюють широке коло заходів зі стабілізації постконфліктної економічної ситуації та структурного реформування національної економіки, а також програми, спрямовані на створення умов для реалізації національного потенціалу і сталого економічного розвитку країни);
- *економічна стабілізація* (економічна стратегія, що використовує неоліберальні принципи, спрямована на стимулювання економічного зростання та підтримку вільної торгівлі. Ця доктрина тісно пов'язана з ідеєю трансформації та структурної перебудови національної економіки, її зачатки ґрунтуються на ортодоксальних принципах дефляції);
- *економічна реабілітація* (масштабне відновлення економічної системи, інтеграція соціальних та економічних зв'язків);
- *економічне відродження* (вжиття заходів із уникнення серйозного розриву між фазою гуманітарної допомоги та довгостроковим економічним розвитком);
- *державна побудова* (інтенсивна робота над формуванням нових державних інститутів, модернізація діючих);
- *національна безпека* (продукування миру та стабільності в державі шляхом забезпечення прав та свобод осіб в контексті рівних можливостей на соціальному і економічному рівнях) [3].

Німецький інститут розвитку на чолі з політологинями Шарлоттою Фідлер та Каріною Мросс виділяють три основні

меседжі, виходячи із проблематики постконфліктного відродження:

По-перше, у половині випадків ризик збройного конфлікту/війни повторюється; інша половина залишається відносно стабільною. Коли війна повторювалася, вона зазвичай була серйозною і відбувалася протягом перших п'яти років після конфлікту. Ризик повторення посилюється тим фактом, що майже всі постконфліктні суспільства борються з несприятливими умовами, які, як відомо, підвищують ймовірність відновлення політичного насильства, наприклад, конфлікту по сусідству. Шанси на мир дійсно існують, але політики повинні усвідомлювати високий ризик відновлення конфлікту та бути до нього готовими.

По-друге, ті постконфліктні суспільства, які отримують значно більше міжнародної підтримки, відчувають менше рецидивів збройного конфлікту/війни.

По-третє, існує великий потенціал для посилення підтримки постконфліктних суспільствах. Багато практиків і вчених наголошують, що підтримка трансформації конфлікту на суспільному рівні та робота з минулим досвідом насильства є надзвичайно важливим кроком для побудови сталого миру [4].

Корисною в рамках даного дослідження є книга американського письменника, художника та духовного наставника Франкліна Альберта Джонса (більше відомого, як Аді Да) «Not-two is peace. The Ordinary People's Way of Global Cooperative Order». («Не двоє – це мир. Шлях звичайних людей до глобального кооперативного порядку») Меседж «Not-Two Is Peace» полягає не лише в тому, що люди повинні працювати над розв'язанням нагальних світових криз, але й у тому, що ми повинні робити це радикально по-новому. Основний аргумент знаходиться у висунутій автором формулі C + T = P or «Cooperation + Tolerance = Peace» (С + Т = М або «Співпраця + Терпимість = Мир»).

«Співпраця + Терпимість = Мир» – за словами автора є великою альтернативою егоїчному шляху неминучого всесвітнього

знищення – і, отже, цей моральний Закон має стати загальновизнаною (і очікуваною) моральною та практичною «самодисципліною». Кожен має стати позитивно налаштованим до створення реальної та справжньої глобальної кооперативної людської спільноти, позаяк, ця глобальна кооперативна людська спільнота є не просто «утопічним ідеалом», а практичною та фактично здійсненною необхідністю для фізичного виживання та природного добробуту людства і навіть усієї Землі. Формула всесвітнього миру має бути прийнята як необхідна політика майбутнього. Співпраця та толерантність є справедливою та точною «ціною» за мир – «ціною договору» для виживання людства та самої Землі. Це необхідна «нова парадигма» для людського планування майбутніх зусиль [5].

Можливо дещо утопічною, однак такою, що має істинні зачатки є концепція, висунута науковцем. Погоджуємось із позицією філософа в частині забезпечення глобальної толерантності та співпраці, що справді є рушійною силою при подоланні постконфліктної ситуації.

На нашу думку, відбудова України має провадитися на основі трьох ключових стовпів, а саме:

- І *економічного,* робота якого вже активно реалізовується за допомогою низки міжнародних акцій допомоги, договорів, домовленостей і т.д.
- ІІ *ментального,* який є не менш важливим та включає оперативне та консервативне проведення просвітницьких ідеологічних, патріотичних заходів, підняття морального духу українців, викорінення русизмів та утвердження української мови – як єдиної державної мови (доцільним вбачається внесення змін до Конституції в необхідній частині).
- ІІІ *територіального,* який служить першоосновою та каноном, до якого повинна прагнути українська влада після перемоги над недодержавою [6].

Відтак можна стверджувати, що постконфліктний розвиток України є надзвичайно важливим та складним завданням, що

вимагає комплексного та довготривалого підходу. В умовах глобальних змін, ефективне відновлення після конфлікту не може обмежуватися тільки реабілітацією постраждалих територій, однак, повинно спрямовуватися на створення умов для стійкого розвитку, миру та процвітання.

Міжнародна співпраця грає ключову роль в успішному постконфліктному відновленні. Спільні зусилля із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями можуть сприяти залученню інвестицій, технологій та проєктів задля підтримки соціально-економічного розвитку.

Необхідно також враховувати важливість забезпечення стійкої політичної та соціальної стабільності. Реформи у сфері внутрішніх справ, правосуддя та громадянського участі можуть сприяти побудові демократичного суспільства та покращити життя громадян.

Загалом, постконфліктний розвиток України є складною, але досяжною метою, яка потребує спільних зусиль усіх зацікавлених сторін. Шлях до успіху полягає в здатності пристосовуватися до глобальних змін, прийнятті ефективних рішень та плануванні на майбутнє з огляду на найкращі практики та досвід інших країн.

Список літератури:

1. Іванов С.В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1 (686). С.75-89.
2. Полчанов А.Ю. Стан наукових досліджень з питань постконфліктного відновлення. *Інвестиції: практика та досвід*. № 6. 2017. С. 46-51.
3. Заваріка Г. Концептуальні підходи до розвитку постконфліктних територій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія.* № 1/2(76/77). 2020. С.58-63.

4. Fiedler C., Mross K. Post-conflict societies: chances for peace and types of international support. *German Development Institute.* № 4. 2017. P. 1-4.
5. Adi Da. Not-Two Is Peace: The Ordinary People's Way of Global Cooperative Order. The Adi Da Foundation Press. 2019. 357 p.
6. Бисага Ю.М. Ключові ідейні засади відновлення України. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій:* матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 26 грудня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. 120 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Бобровник Світлана Василівна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії
та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна
bobrovnyk.sv@gmail.com

Анотація. Досліджено особливості правового регулювання в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови. Особлива увага звернута на з'ясування і класифікацію доктринальних підходів до правового регулювання, антропололо-гічні основи його функціонування. З'ясовано особливості реалізації принципу верховенства права, соціалізації правової сфери та особливостей правового впливу в сучасних умовах функціонування Української держави.

Ключові слова: правове регулювання, права людини, правова соціалізація, верховенство права, правові колізії.

Розвиток сучасної України пов'язаний з необхідністю подолання викликів, пов'язаних із воєнною агресією росії та організацією післявоєнної відбудови державності. Важливого значення в цих процесах має розвиток правової основи суспільства, що відображається у забезпеченні ефективного правового впливу держави на процес життєдіяльності суспільства та надання йому рис системності.

З метою виокремлення особливостей сучасного правового регулювання з'ясуємо доктринальне розуміння цієї категорії, обґрунтоване у працях сучасних науковців. На нашу думку, існуючий плюралізм поглядів надає можливість класифікувати їх на певні підходи. А саме:

- діяльнісний визначає правове регулювання як діяльність органів держави, посадових осіб і уповноважених громадських організацій щодо упорядкування суспільних відносин [1, с. 21];
- цільовий пов'язує правове регулювання з державним впливом, що має на меті упорядкування суспільних відносин в інтересах людини, суспільства і держави [2, с. 29];
- функціональний – передбачає впорядкування, юридичне закріплення та охорону суспільних відносин шляхом застосування юридичних засобів [3, с. 155];
- структурний підхід робить наголос на юридичних засобах (норми права, нормативно-правові акти, акти правозастосування), що забезпечують упорядкування суспільних відносин [4, с. 516];
- системний наголошує на системі правових засобів, способів та форм, за допомогою яких забезпечується упорядкування суспільних відносин [5, с. 310].

Таким чином, правове регулювання в його класичному значенні:

- є цілеспрямованим, націленим на упорядкування суспільства та забезпечення його системності;
- має системний характер, оскільки здійснюється за допомогою упорядкованих взаємозалежних засобів;
- є результативним, оскільки спрямоване на впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів права. забезпечення їх прав і свобод, встановлення правопорядку, вирішення конфліктів, досягнення правового компромісу;

- поширюється на найважливіші сфери життєдіяльності суспільства;
- є важливим для суспільства, усвідомлюється суб'єктами як соціальна цінність;
- забезпечується нормативно закріпленими методами, що відображають особливості суб'єктів та співвідношення їх прав та обов'язків;
- є стадійним, оскільки передбачає логічну послідовність дій – правова регламентація, виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, їх охорона, реалізація, гарантування та відновлення у випадку порушення;
- наявність суб'єктів, якими можуть бути держава, її органи, посадові особи, юридичні та фізичні особи, інститути громадянського суспільства.

Всі означені властивості правового регулювання характерні для його реалізації в умовах мирного чи надзвичайного упорядкування суспільних відносин. Однак, виявляються вони різною мірою: одні з них набувають основного значення, інші стають факультативними. Та не дивлячись на це, правове регулювання зберігає динамічний характер, а отже, виявляє певні особливості, долає виклики та потребує обґрунтування шляхів вдосконалення.

Важливим напрямком правового регулювання в сучасних умовах є нормативне забезпечення підвищення ролі людини як напрямок розвитку правової сфери сучасного суспільства. Ця тенденція пов'язується із необхідністю впровадження антрополого-комунікативного сприйняття права навіть в умовах надзвичайних ситуацій. Саме цей підхід до правового регулювання забезпечує можливість його сприйняття як результату взаємодії людей та синтезу соціальних зв'язків суб'єктів; з'ясування ролі права у забезпеченні взаємозв'язку духовної сфери людини з її реальною поведінкою; обґрунтувати шляхи подолання будь-яких негативних проявів у правовому регулюванні; врахувати людський досвід як продукт інтерсуб'єктивної

діяльності у сфері права; забезпечити взаємодію законодавства і соціуму як результату постійної комунікації; визначити правові засоби подолання нерівності суб'єктів; забезпечення за допомогою правового регулювання модернізації моделі взаємодії «суспільство-людина-держава» на основі принципу партнерства, суб'єкти якого функціонують у людському середовищі; забезпечити реалізацію комунікативної функції, метою якої є удосконалення правового упорядкування людської взаємодії; врахувати роль правосвідомості та правової культури в процесі створення та реалізації законодавства.

Розвиток правового регулювання в умовах воєнної агресії та відбудови не може втрачати своєї соціально орієнтованої основи, що забезпечує закріплення базових суспільних цінностей, спрямованих на впровадження соціального компромісу. Соціально орієнтоване регулювання є засобом реалізації соціальних цілей права, характеризує джерела його формування; визначає соціальні цінності, що правом закріплюються; визначають соціальну мету та соціальні інтереси, що правом закріплюються та врівноважуються.

Підвищення соціальної значимості правового регулювання пов'язується із закріпленням та захистом загальнолюдських цінностей, що сприяють формуванню сприятливого середовища для розвитку науки і культури; накопиченням правової інформації як інтелектуальної та соціокультурної цінності; визначенням механізмів захисту інтелектуальної власності; нормативним забезпеченні основ правової держави і громадянського суспільства. Ці завдання є важливими для сучасного суспільства, адже науковий прогрес не лише підвищує економічний потенціал держави, а і сприяє розвитку військової сфери, що на сьогодні є вкрай важливим для України. Розвиток культури забезпечує збереження і вдосконалення національної самоідентичності народу, розвиток співпраці з іншими державами та розширення інформації про державу у світі. Знову ж таки Україна, не дивлячись на військову агресію, не відмовилась

від європейського курсу держави та формування політичної, економічної та правової основ правової соціальної держави та розвинутого громадянського суспільства. Досягнення цієї мети неможливе без впровадження принципу верховенства права, значення якого для правового регулювання полягає у:

- забезпеченні верховенства Конституції як акту вищої юридичної сили в процесі дії права;
- втіленні у праві пріоритету прав і свобод людини;
- гарантуванні відповідності праву приписів закону, що забезпечує панування правового закону;
- регулюванні ключових сфер життєдіяльності суспільства за допомогою права, що трансформується у зміст закону конкретизованого у підзаконних нормативно-правових актах, реалізованих у правозастосовних актах та роз'яснених у інтерпретаційних актах;
- втіленні у процесі правового регулювання справедливості, свободи, рівності та гуманізму;
- реалізації і вдосконаленні правового регулювання у нерозривному зв'язку із правами людини;
- визначенні ролі права як засобу обмеження авторитарного впливу держави на суспільство.

Необхідність наукового переосмислення інституту верховенства права як фундаментальної засади (ознаки, принципу) правової держави, на нашу думку, пов'язане із комплексом причин, зумовлених особливостями сучасного етапу розвитку суспільства. Серед цих причин можливо виокремити такі:

- відсутність історично утверджених традицій державотворення в Україні, спрямованих на становлення інститутів правової держави, в тому числі й розбудову інституту верховенства права;
- необхідність подолання заідеологізованості як наукових досліджень державно-правових інститутів, так і практичного розвитку суспільства, держави і права, що базувалися на керівних засадах єдиного політичного курсу;

- відсутність концептуальних засад становлення і розвитку державності в Україні, що викликано різновекторними поглядами на проблеми розвитку держави і права, які до деякої міри відображають заангажованість окремих політичних сил;
- трансформаційний характер розвитку суспільства, стан комплексної розбудови більшості сфер життєдіяльності суспільства, необхідність подальшого переосмислення інституту верховенства права, з одного боку, як мети функціонування державно-правових інституцій, а з іншого - як фундаментальної засади оновлення соціальних інституцій.

Особливі аспекти верховенства права пов'язується і з практикою впровадження цього принципу у різноманітних сферах прояву права.

Мова іде про важливу ознаку правової держави, що полягає у заснованості функціонування влади у правових межах самообмеженості держави правом, визнанні прав людини вищою соціальною цінністю та їх гарантованості системою спеціально створених державою інституцій.

Важливого значення верховенство права має для забезпечення свободи людини як можливості свідомого вияву власної волі в умовах справедливої нормативної системи, яка забезпечує узгодження індивідуальної волі з правовим порядком у суспільстві. Забезпечення свободи можливо виключно за умови втілення верховенства права як принципу функціонування державної організації суспільства. З іншого боку, саме реальність свободи людини забезпечує рівень верховенства права [6, с. 71].

Всеосяжний характер принципу верховенства права означає його поширення на всі сфери діяльності держави. Однією з них є законотворність. Дія принципу верховенства права спрямована на прийняття правових законів відповідно до нормативно закріпленої процедури, закріплення та гарантування природних прав людини [3, с. 116], передбачення механізму ре-

алізації норм, встановлення меж публічної влади та можливостей її розсуду.

Беззаперечно важливою є заснованість на принципі верховенства права, правозастосовчої діяльності, що полягає, на нашу думку, у діяльності суб'єктів правозастосування в межах нормативно закріплених повноважень з визнанням прав людини як вищої соціальної цінності, з дотриманням етапів та вимог правозастосування, неупереджене ставлення суб'єктів правозастосування, недопущення зловживання правом, прийняття правозастосовних актів на основі та у відповідності до закону, уникнення помилок і порушень процесі правозастосування.

Одним із важливих завдань сучасної юридичної науки, що має як наукове так і практичне значення, є забезпечення непротирічності системи законодавства як необхідної складової нормативної основи правової системи. Це пов'язується із необхідністю означення такого важливого напряму вдосконалення правового регулювання як подолання протирічності правових приписів та юридичних колізій. У цьому аспекті важливо враховувати різний ступінь «старіння» актів, прийнятих в один час, що обумовлюється нерівномірністю розвитку суспільних відносин, регульованих правом; стабільність законодавства та неможливість внесення змін у спрощеному порядку; випереджаючий розвиток підзаконного регулювання, що часто вступає у протиріччя із законодавчими актами; непродумане запозичення національним законодавством іноземних правових інститутів та норм без врахування особливостей національного законодавства та менталітету обумовлює необхідність реалізації вимог відповідності права об'єктивним умовам; моніторингу нормативного матеріалу, що діє впродовж тривалого періоду і не відповідає сучасним потребам юридичної практики; заснованості підзаконного регулювання на основі, на виконання і у відповідності до прийнятих законів; неможливості шляхом законодавства «нав'язувати» певну політичну волю суспільству;

врахування в процесі приведення законодавства до міжнародних стандартів та права ЄС особливостей національного характеру; подолання можливості законодавства та вилучення декларативних норм. Саме ці заходи будуть сприяти подоланню протирічності правового регулювання.

Правове регулювання в сучасній Україні здійснюється у відповідності до конституційного принципу верховенства прав та свобод людини. Його реалізація пов'язується з необхідністю створення механізмів захисту цих прав і свобод та з'ясування функцій, що нами реалізуються. Адже сутність прав людини як міри свободи та наданих можливостей визначається існуванням механізмів їх захисту, гарантуванням непорушності та авторитетності цих прав. Це надає можливість стверджувати про наявність особливого інституту, що включає систему засобів та способів, що забезпечують непорушність прав та гарантують відновлення правових можливостей суб'єкта, порушених будь-яким суб'єктом права, у тому числі і державою. Таким чином, інститут захисту прав є важливим засобом демократичного спрямування національної правової системи та її відповідності європейському напрямку розвитку.

На нашу думку, теоретична та практична значущість досліджуваної категорії є основною причиною відсутності єдності доктринальних підходів до її сприйняття. Механізм захисту прав характеризується: суспільно-політичним характером; забезпеченням спеціальними суб'єктами; системою правових засобів; поєднанням національних і міжнародних засобів; виявом у правових актах та діяльності органів; виконанням певних функцій і наявністю визначеної мети; забезпеченням взаємодії держави, суспільства та людини; націленістю на захист прав і свобод людини; визначеною структурою; залежністю від рівня розвитку суспільства; самостійністю як важливої сфери діяльності суспільства та держави; можливістю класифікації за різними критеріями; необхідністю співпраці різних держав; заснованістю на міжнародних нормах і принципах.

Важливого значення для визначення сутності конституційно-правового механізму захисту прав людини набуває з'ясування функціонального призначення цієї категорії. Функції конституційно-правового механізму захисту прав є напрямами впливу цього інституту на суспільно-правову практику у сфері захисту прав. Багатоаспектність досліджуваної категорії обумовлює можливість виокремлення певних функцій, які в сукупності характеризують сутність і природу цього механізму захисту прав. Охарактеризуємо основні з них:

комунікативна функція пов'язується з можливістю забезпечення та відновлення суспільної комунікації у випадку порушення суб'єктивних прав. Саме конституційно-правовий захист прав людини є засобом їх гарантування, відновлення у випадку порушення чи недопущення порушень у майбутньому, що забезпечує відновлення процесу комунікації між індивідом, суспільством та державою;

регулятивна функція виявляється у можливості упорядкування відносин у сфері захисту прав людини. Нормативна основа механізму, що складається з конституційних норм, нормативних актів і міжнародно-правових документів, забезпечує можливість закріплення процесу та статусу суб'єктів захисту прав на матеріальному та процесуальному рівнях;

відновлювана функція механізму захисту прав полягає у наявності засобів, які забезпечують відновлення порушених у результаті скоєння правопорушень прав суб'єктів. Таке відновлення здійснюється, як правило, в судовому порядку, характеризується особливим процесуальним статусом та наявністю особливих суб'єктів – органів держави і посадових осіб, які забезпечують виконання судового рішення, націленого на відновлення порушених прав.

Таким чином, правовий механізм захисту прав людини є важливим аспектом механізму правового захисту, який визначає ступінь реальності та дієвості наданих державою можливостей щодо захисту, реалізації та відновлення прав та інтересів,

належних суб'єкту права. Це є особливо важливим в умовах воєнної агресії рф, що має місце в сучасній Україні [8, с. 117-118].

Важливою тенденцією розвитку сучасного права є забезпечення нормативного регулювання в умовах воєнного стану. В цьому аспекті вкрай важливим є з'ясування співвідношення загальних джерел права, які об'єднують акти, що забезпечують упорядкування суспільних відносин за будь-яких умов життєдіяльності суспільства та спеціальних актів, що встановлюють тимчасову правову основу діяльності суб'єктів права в період дії воєнного стану та ліквідації наслідків вторгнення рф на територію України.

Беззаперечно, основу правового регулювання і в умовах воєнного стану складає Конституція України, що забезпечує людиноцентристський та демократичний характер правового впливу; реалізацію народного суверенітету завдяки інститутам безпосередньої та представницької демократії; принцип реалізації влади за її поділом на законодавчу, виконавчу та судову; сприйняття Конституції як акту вищої юридичної сили, що визначає повноваження органів держави, наявність системи стримань і протиріч, що покладаються в основу політичної демократії; реальне значення органів місцевого самоврядування у забезпеченні суспільного порядку.

Важливого значення у системі законодавства мають акти, що діють постійно та закріплюють особливості правового регулювання в умовах правового режиму воєнного стану. Мова іде про Закон України «Про правовий режим воєнного стану», що регламентує особливості функціонування Верховної Ради України в умовах воєнного стану та можливості тимчасового не застосування актів органів влади різного рівня, що обмежують права і свободи людини і громадянина. Окремою ланкою правового впливу є акти, що є тимчасовими та передбачають встановлення особливого порядку правового регулювання в умовах воєнного стану з урахуванням конкретних обставин. Мова іде про підстави введення воєнного стану, ступінь негативного впливу воєнної ситуації на функціонування суб'єктів суспільних відносин, потреби суспільства в особливих умовах. Суттєвих змін потребує правове регулювання основних сфер функціонування суспільства в аспекті його приведення до особливостей сучасного стану його життєдіяльності.

Таким чином, правове регулювання в сучасній Україні засновується на конституційних принципах, людиноцентристських підходах з урахування особливостей нормативного впливу в умовах повномасштабного вторгнення росії. Прийдешня Перемога України створить умови щодо успішного розвитку України в сім'ї європейських держав та в напрямку формування розвинутої соціальної правової держави.

Список літератури:

1. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння / Науковий Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Вип. 34. Т.1. С. 19-23.
2. Мала енциклопедія теорії держави і права. К.: Видавництво Європейського університету, 2010. 368 с.
3. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції). К.: Юрінком Інтер, 2016. 396 с.
4. Велика українська юридична енциклопедія у 20-ти т. Т. 3. Загальна теорія права. Х.: Право, 2017. 946 с.
5. Загальна теорія права. Нормативний курс. К.: Юрінком Інтер, 2021. 576 с.
6. Стаднік І.В., Тріпак Ю.Р. Верховенство права як принцип забезпечення свободи людини. Юридичний науковий електронний журнал, 2021. №4. С. 69-71.
7. Томкіна О.О. Верховенство права як основоположний конституційний принцип законодавчої діяльності. Нове українське право, 2022. Вип. 2. С. 112-119.

8. Бобровник С.В. Конституційно-правовий механізм захисту прав людини / Збірник матеріалів ІІ-го Всеукраїнського конкурсу наукових робіт Бізнес і права людини в Україні: права людини в Україні: проблеми та рішення під час війни і повоєнного відновлення. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 114-118.
9. Бобровник С.В. Механізм захисту прав людини: поняття та основні функції / Збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції Міжнародно-правова оцінка російської воєнної агресії в Україні та захист фундаментальних прав людини в умовах бойових дій (м. Київ, 16.07.2022 р.). С. 130-133.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ТА ВИДІВ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В ІТАЛІЇ: ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Булеца Сібілла Богданівна,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна

Анотація: У цій статті проведено аналіз норм чинного законодавства Італії, що визначає підстави та порядок компенсації моральної шкоди, на предмет повноти регулювання суспільних відносин, що виникають з причин компенсації моральної шкоди, а також розглянуто деякі проблеми, що виникають у судовій практиці при компенсації моральної шкоди. З урахуванням цього, розглянуто поняття моральної шкоди та розглянути його співвідношення з видами шкоди проаналізовано порядок застосування різних нормативних актів, механізм регулювання компенсації моральної шкоди, недоліки та можливості вдосконалення цього механізму; оцінено наявні критерії визначення розміру грошової компенсації, складу осіб, які мають право вимагати захисту порушених громадянських прав шляхом компенсації.

Предметом дослідження у цій статті є розгляд причин виникнення правової конструкції компенсації моральної шкоди, вивчення еволюції механізму правового регулювання компенсації моральної шкоди у Італії. Актуальність дослідження обумовлена значущістю вивчення особливостей регулювання цивільно-правового механізму інституту компенсації моральної шкоди та

необхідності систематизації поглядів на розуміння розвитку механізму правового регулювання інституту компенсації. Також необхідно відзначити важливість проведення порівняльного аналізу компенсації моральної шкоди як способу захисту цивільних прав. Названо кілька формулювань поняття моральний шкода, багато уваги приділено проблематиці визначення даного поняття, умов відповідальності за заподіяння шкоди.

Автор зазначає, що досвід компенсації моральної шкоди в Італії може бути корисним для врахування при реформуванні та вдосконаленні цивільно-правового регулювання України. Принцип компенсації моральної шкоди відображає визнання того факту, що порушення прав може спричинити не тільки матеріальний збиток, але і шкоду для психологічного благополуччя і гідності потерпілої особи. Компенсація моральної шкоди включає в себе не тільки фінансову компенсацію, але й визнання порушення прав.

Україна також має законодавство, що регулює компенсацію моральної шкоди, проте можна врахувати позитивний досвід Італії для його подальшого вдосконалення. Наприклад, можливою перспективою є розширення категорій випадків, коли може бути надана компенсація, а також уточнення критеріїв визначення розміру компенсації, тобто встановлення мінімальної та максимальної межу компенсації моральної шкоди залежно від психологічного та фізичного впливу та тяжкості заподіяння моральної шкоди. Проте, перед впровадженням будь-яких змін українського законодавства, важливо ретельно вивчити та адаптувати досвід Італії до конкретних потреб та особливостей українського суспільства і правової системи. Також потрібно забезпечити високий рівень захисту прав осіб, які зазнали моральної шкоди, та забезпечити реалізацію компенсаційних вимог у практичний спосіб.

Ключові слова: шкода; моральна шкода; компенсація моральної шкоди; заподіяння шкоди; умови відповідальності за заподіяння шкоди.

Виклад основного матеріалу. Людина як особистість завжди має бути захищена правовою системою, незалежно від доходу чи прибутку, які вона може отримати від використання своєї фізичної чи інтелектуальної діяльності. Будь-яка особа, яка навмисно заподіює збитки або шкоду іншій особі у спосіб, що суперечить моральним засадам, за своїм змістом протилежна добру або громадському порядку, зобов'язана відшкодувати останній завдану шкоду.

Незалежно від країни загальні положення про моральну шкоду однакові, кожна особа повинна поважати гідність, особистість, недоторканність приватного життя та душевний спокій своїх сусідів та інших осіб, пригнічення або приниження іншого через його релігійні переконання, низьке становище в житті, місце народження, фізичну ваду чи інший психологічний, майновий стан - заборонено. Травма морального характеру сама по собі є шкодою, яка впливає на фізичну чи психічну цілісність людини, і, отже, є шкодою, яка має бути відшкодована за законом, якщо вона є наслідком навмисної чи недбалої поведінки, яку можна приписати іншим. Наприклад, право кожної людини на здоров'я, що розуміється в широкому сенсі як фізично-психічна цілісність, визнається і захищається в усіх правових системах.

В Італії нематеріальна шкода поділяється на моральну шкоду та біологічну шкоду. Моральна шкода, як правило, розуміється, як страждання, яких зазнав суб'єкт в результаті, наприклад, фізичних ушкоджень; цей вид шкоди визнається прямим положенням ст. 2059 Цивільного кодексу Італії.

При ушкодження права на здоров'я (ст. 32 Конституції Італії), використовується назва, яка говорить про біологічну шкоду. Визначення біологічної шкоди знаходимо в Кодексі приватного страхування [1], який визначає біологічне ушкодження у вигляді «тимчасового або постійного ушкодження психофізичної цілісності особи, чутливого до медико-правової оцінки, що має негативний вплив на повсякденну діяльність та на динамічно-відносні аспекти життя потерпілої сторони, незалежно від будь-яких наслідків для здатності отримувати дохід».

Біологічна шкода відшкодовується при порушення ст. 32 Конституції Італії; статті 2043 і 2059 Цивільного кодексу Італії; статті 581, 582, 590 Кримінального кодексу Італії; правилах захисту працівників, які містяться в Законі 300/70; Закон 833/78 про заснування національної служби охорони здоров'я [2]. Страждання, які не можуть перерости в біологічну шкоду через обмежений проміжок часу між ушкодженням і смертю, можуть бути відшкодовані лише як моральна шкода.

Наприклад, Конституційний суд Італії у своєму рішенні №88 від 1979 р. зазначив, що таке благо як здоров'я безпосередньо охороняється ст. 32 Конституції Італії не тільки в інтересах громади, але також і, перш за все, як фундаментальне право особи, таким чином, щоб воно було сконфігуроване як основне та абсолютне право, яке повністю діє навіть у відносинах між приватними особами. Це рішення відносить шкоду заподіяну здоров'ю до сфери моральної шкоди, яка може бути відшкодована лише відповідно до ст. 2059 ЦК Італії.

В Італії моральна шкода відповідно до ст. 2059 Цивільного кодексу Італії [3] відшкодовується лише у випадках, встановлених законом, які поділяються на дві групи: випадки, у яких відшкодування прямо передбачено (наприклад, у випадку, коли делікт містить у собі деталі злочину); і те, в якому можливість відшкодування шкоди, про яку йде мова, хоча і не передбачена законом ad hoc, але має бути визнана на основі конституційно орієнтованого тлумачення ст. 2059 Цивільного кодексу за те, що делікт серйозно порушив особисте право, яке прямо захищається Конституцією. Поза встановленими законом випадками відшкодування моральної шкоди здійснюється лише у разі встановлення порушення недоторканного права особи. У таких випадках немає окремих підкатегорій у загальній категорії «моральна шкода», а лише конкретні випадки, визначені законом, на найвищому рівні, встановленому Конституцією, для відшкодування моральної шкоди.

Також, слід згадати про розроблену в юридичній літературі на початку 90-х років екзистенціальну шкоду, яка мала на меті

моральну шкоду, відмінну від біологічної шкоди, за відсутності ушкодження психофізичної цілісності, а суб'єктивна моральна шкода єдина моральна шкода, яка може бути відшкодована за наявності злочину, відповідно до традиційного обмеженого тлумачення статті 2059 Цивільного кодексу Італії [4]. Таке положення викликало з боку держави намір розширити підстави компенсації за моральну шкоду, заподіяну особі, звільнивши її від обмежень ст. 2059 Цивільного кодексу Італії, і, керуючись ст. 2043 Цивільного кодексу Італії, де розуміється як регулювання компенсації не тільки матеріальної шкоди, а й моральної шкоди, завданої особі. Було зазначено, що у випадку, якщо протиправне діяння обмежує діяльність людини, змушуючи її приймати поведінку, відмінну від тієї, що була в минулому, виникає новий вид шкоди (стосовно суб'єктивної моральної шкоди та шкоди біологічної), визначеної з виразом «екзистенційна шкода», яка полягає у виявлені змін способу життя, стосунків, у втраті якості життя, у компромісі екзистенціального виміру особи.

Слід зазначити, що в ст. 2043 Цивільного кодексу Італії в якій несправедлива шкода передбачена у вигляді екзистенціального упередження (погіршення якості життя, зміна життєдіяльності, що не приносить доходу), компенсується при доведенні наявності не лише шкоди, але і порушення інтересу особи. Цей недолік, не врахований судовою практикою по суті, яка показала себе на користь надання компенсації за шкоду (збиток-наслідки), без проведення розслідувань щодо несправедливості збитку (за шкоду інтересам). Рішення № 7713/2000 [5], говорячи про екзистенціальну шкоду та використовуючи зв'язок між ст. 2043 Цивільного кодексу Італії і статтями 29 і 30 Конституції, подібно до того, що сталося в той час для біологічної шкоди, визнали основу захисту при порушенні конституційно захищеного права дитини на освіту та навчання, невід'ємну шкоду - подія. Оскільки ст.2043 Цивільного кодексу Італії, пов'язана зі ст. 2 Конституція обов'язково повинна бути розширена, щоб включити компенсацію не лише за збитки у суворому зна-

ченні майна, але й за всі збитки, які принаймні потенційно перешкоджають діяльності людини, порушення конституційних прав загрожує компенсаційною санкцією за факт самої травми (шкоди) незалежно від будь-яких грошових наслідків, які може спричинити шкода.

Верховний суд Італії вважає за необхідне порівняти компенсацію за моральну шкоду з компенсацією за біологічну шкоду. Зокрема, Суд стверджує, що ніщо не перешкоджає компенсації моральної шкоди пропорційно біологічній шкоді (Рішення № 702/2010 [6]).

Моральна шкода має бути відшкодована в повному обсязі, але без дублювання: тому практику ліквідації як моральної, так і біологічної шкоди у разі заподіяння тілесних ушкоджень слід визнати неправильною; а також скасування у разі смерті члена сім'ї як моральної шкоди, так і втрати батьківських стосунків: обидва, відповідно до сказаного, фактично становлять шкоду одного типу [7].

«Екзистенціальна» шкода полягає у будь-якому порушенні діяльності людини (наприклад, шкода сімейному спокої або насолоді здоровим середовищем), і відрізнятиметься як від біологічної шкоди, оскільки вона не передбачає наявності тілесного ушкодження, так і від моральної, оскільки вона не буде лише суб'єктивним внутрішнім болем. Серед відповідних рішень по даному питанню є рішення Суду №. 7713/2000, n. 9009/2001, н. 6732/2005, п. 13546/2006, n. 2311/2007 [8].

Нематеріальна компенсація служить для визнання того факту, що моральна шкода сталася в результаті порушення фундаментального права людини, і відображає у найширшому розумінні тяжкість шкоди. Компенсація моральної шкоди «передбачає гнучкість та об'єктивний розгляд того, що є справедливим, чесним і розумним у всіх обставинах справи». Суд присудить лише таку сатисфакцію, яка вважається «справедливою» за конкретних обставин. Відповідно, враховуватимуться особливості кожного випадку. Факт порушення сам по собі ста-

новить достатню справедливу сатисфакцію, без жодних вимог щодо фінансової компенсації. Він також може знайти причини справедливості, щоб присудити менше, ніж фактична вартість заподіяної шкоди або фактично понесених витрат або навіть не присуджувати жодної компенсації. Якщо наявність такої шкоди буде встановлено, і якщо суд визнає необхідним грошове відшкодування, він оцінить на справедливій основі, враховуючи стандарти, які випливають із його прецедентного права.

Цікавим є підхід до системи розрахування моральної шкоди в Італії, які мають назву Міланські таблиці. Починаючи з 2009 року і, також до оновлених таблиць Мілана 2021 року, пропонується спільне врегулювання моральної шкоди внаслідок «постійного ушкодження психофізичної цілісності особи, підданої медико-правовій оцінці», як в її анатомо-функціональних наслідках і середня реляційна (так звана «стандартна» біологічна шкода) та приватна (так звана персоналізація), а також наступна моральна шкода у вигляді «болю» та «суб'єктивних страждань» (так звана моральна шкода), упередження оплачується окремо до 2008р. Діапазон грошових значень від мінімум 98,00 євро до максимум 147,00 євро пропонується для компенсації повної «тимчасової» нематеріальної шкоди, що відповідає одному дню тимчасової непрацездатності на 100% [9].

Міланські таблиці представляють собою інструмент для розрахунку сум, що виплачуються як компенсація моральної шкоди, після ДТП або медичної відповідальності. Це паранормативний документ (Cass. N. 12408/2011) [10], який дозволяє справедливе врегулювання моральної шкоди відповідно до окремого випадку. Таблиці гарантують передбачуваність та однаковість судового врегулювання на всій території Італії. Крім того, вони являють собою єдиний параметр і дозволяють уникнути нерівностей у розрахунку сум. Адже їх застосування не дозволяє ліквідувати подібні випадки різними способами. Іншими словами, ці таблиці мають на меті забезпечити базову грошову однаковість [11]. Міланські таблиці – це не що інше, як критерії,

розроблені міланською юриспруденцією щодо дорожньо-транспортних пригод; перевага цих параметрів полягає в тому, що вони встановили максимальні відсотки персоналізації компенсації на основі ступеня стійкої втрати працездатності суб'єкта. Наприклад, для мікропостійних ушкоджень, тобто до дев'яти відсотків інвалідності, максимальне збільшення персоналізації встановлюється на 50%. Тому до моральної шкоди, визначеної за таблицями Міланського суду, суддя може застосувати збільшення суми компенсації до 50%[12]. Починаючи з 2021 року і продовжуючи 2022 року, Обсерваторія цивільного судочинства Міланського суду внесла деякі зміни в таблицю моральної шкоди, виходячи з останньої юридичної орієнтації, відокремивши «точку біологічної шкоди» «від так званого» збільшення через до страждань (або «моральної шкоди»)[13].

Верховний суд Італії зазначив, «щодо справедливого врегулювання моральної шкоди, щоб гарантувати не лише адекватну оцінку обставин конкретної справи, але й однаковість судового рішення в подібних справах, шкода від втрати батьківського піклування відносини повинні бути ліквідовані відповідно до таблиці, заснованої на системі балів, яка передбачає, крім прийняття критерію балів, вилучення середнього балу з попередніх, модульність і перелік відповідних фактичних обставин, серед які, щоб бути вказаними як недефектні, вік жертви, вік потерпілого, ступінь споріднення та спільного проживання, а також зазначення відносних балів, з можливістю застосування виправлень до остаточної суми на основі особливість ситуації, за винятком того, що винятковий характер справи не вимагає, за наявності відповідних причин, ліквідації збитку без звернення до цієї таблиці (Cass. 33005/2021; Cass. 10579/2021; Cass. 26300/ 2021) [14].

У таблицях Суду Мілана 2021 року стає доступним нове поле «Збільшення за страждання», яке дозволяє включити до відшкодовуваної шкоди також «суб'єктивні страждання», яку таблиці розраховують як відсоток біологічної шкоди. Щоб зрозуміти нову методологію, може бути корисно скористатися прикладом. Візьмемо випадок 45-річної матері, яка подала в суд, щоб отримати компенсацію за смерть її 15-річного сина, який проживав з нею разом із двома членами основної родини померлого. Нагадуємо, що вартість балів дорівнює 3365,00 євро, аналізуємо різні параметри:

а) вік первинної жертви 26 балів

б) вік вторинної жертви 20 балів

в) співжиття 16 балів,

г) виживання інших суб'єктів сім'ї 12 балів

д) якість та інтенсивність емоційних стосунків: тут бали можуть варіюватися від 0 (мінімум) до 15 (середній) до 30 (максимальний)

Тому:

мінімальна винагорода становитиме близько 249 тисяч євро, або 74 бали за бал у 3365 євро. 74 бали отримують шляхом додавання балів усіх літер від а) до е) (26 + 20 + 16 + 12 + 0)

середня винагорода становитиме близько 299 тисяч євро, або 89 балів за бал у 3365 євро. 89 балів виходить шляхом додавання балів усіх букв від а) до е), (26 + 20 + 16 + 12 + 15)

максимальна компенсація становитиме близько 349 тисяч євро, але «ліміт» (поріг, який не можна перевищити) становить 336 500,00 євро. У цьому випадку набрано 104 бали (26 + 20 + 16 + 12 + 30) [15]. Отже, в Італії чітко визначено види шкоди при порушенні особистих немайнових прав та створенні умови для вирахування суми компенсації, що бажано запровадити і в Україні.

Також в Італії деякі суди дозволяли в деяких випадках компенсацію за втрачений шанс, коли недбала дія чи бездіяльність лікаря позбавляла пацієнта шансу на зцілення або виживання протягом певного часу. У цих випадках компенсація присуджувалася пацієнту або особам, які перебувають на його утриманні, на підставі того, що втрата зміни є формою позитивної шкоди, оскільки можливість сприятливої можливості досягти певного результату чи блага сама по собі є матеріальною сутністю, яку можна оцінити. Аргументація італійських суддів на підтримку

договірного характеру відносин між пацієнтом і лікарем, який працює в закладі охорони здоров'я, полягала в тому, що в цих випадках мало місце порушення обов'язку піклуватися про безпеку інших (obblighi di protezione), яке базується на довірі пацієнтів, враховуючи професійний статус лікаря. Як наслідок, коли пацієнт вступає в контакт з лікарем для лікування, виникає те, що італійські вчені та судді називають «кваліфікованим соціальним контактом», який тягне за собою виникнення зобов'язань для обох сторін, а отже, і договірну відповідальність тих самих сторін, якщо зобов'язання не виконуються. Теорія «соціального контакту» була, якщо не виключно, застосована до випадків медичної відповідальності, полегшуючи встановлення претензії для пацієнтів, які були зобов'язані лише довести існування «соціального контакту» між ними та лікарем, виникнення шкоди та причинного зв'язку. Навпаки, тепер лікар-відповідач повинен довести, що невиконання своїх зобов'язань не залежало від його недбалості або відсутності причинно-наслідкового зв'язку між його діями чи бездіяльністю та ушкодженнями, яких зазнав пацієнт. Слід підкреслити, що визначення відносин між пацієнтом і лікарем або приватною клінікою як договірних не тільки поклало на лікаря обов'язок доказування відсутності вини, оскільки його вина презюмується, але й розширила строк позовної давності для позову про компенсацію від 5 до 10 років. Окремий медичний працівник не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за звичайну провину, якщо під час своєї професійної діяльності він дотримується керівних принципів і найкращих практик своєї професії, затверджених науковим співтовариством. Єдиною відповідальністю окремого медичного працівника у випадках шкоди, заподіяної з його вини, буде цивільна відповідальність на підставі положень статті 2043 ЦК Італії, яка може бути дещо обмежена за своїм обсягом [16].

У випадках порушення інших нематеріальних благ, крім здоров'я, наприклад конфіденційність, постачальник медичних послуг може нести відповідальність, порушення гідності чи

особистої цілісності, як і за будь-який випадок медичної недбалості. З точки зору цивільного права, пацієнт може подати позов про лікування без інформованої згоди у спосіб, дуже схожий на позов про компенсацію шкода здоров'ю, спричинена неправильно проведеною операцією.

Пацієнт, як правило, повинен просто довести наявність договору та невиконання лікарем своїх зобов'язань, тобто погіршення свого фізичного стану, тоді як лікар повинен довести, що він правильно виконував свої зобов'язання. і що негативний результат є наслідком непередбачуваних подій. Ключовим елементом є те, що будь-яке відшкодування чи компенсація має виплачуватися стосовно живих донорів, оскільки саме донору відшкодовуються чи компенсуються збитки. Відшкодування або компенсація ніколи не повинна бути пов'язана з пожертвуванням як таким.

Як відомо, вимоги до доведення причинно-наслідкового зв'язку в кримінальних і цивільних справах можуть відрізнятися головним чином через те, що дві процедури мають різні цілі. Як правило, доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями чи бездіяльністю лікаря та шкодою, заподіяною потерпілому, є менш суворим у цивільному судочинстві, де відповідача просто просять сплатити грошову компенсацію, ніж у кримінальних справах, у яких обвинуваченому може бути призначено покарання у виді позбавлення волі.

Основним принципом відшкодування шкоди є справедлива компенсація, яка, передбачає гнучку і об'єктивний розгляд того, що є справедливим, справедливим і розумним за всіх обставин справи, включаючи не лише позицію заявника, але й загальний контекст у справі, яких сталося порушення.

Також Верховний суд, крім того, історичними «вироками Сан-Мартіно» встановив, що моральна шкода є єдиною моделлю, окремі категорії якої мають лише описове значення (Cass., SS.UU., 11 листопада 2008, n 26972, 26973, 26974, 26975) [17]. Конституційний суд продовжив цю орієнтацію, продовжує на-

каз про направлення, який у реченні №. 233/2003, вирішуючи питання про конституційну легітимність ст. 2059 Цивільного кодексу Італії чітко визнав категорію «екзистенційної шкоди», яку слід розуміти як третю підкатегорію нематеріальної шкоди. Міланські таблиці, складені Обсерваторією цивільного судочинства Міланського суду, дотримуючись нового напряму юриспруденції, позначеного Об'єднаними секціями цивільної касації у вироку №. 26972/2008 визнали необхідність єдиного врегулювання моральної шкоди та будь-якої іншої нематеріальної шкоди, спричиненої ушкодженням психофізичної цілісності.

В Італії особа не може зазнавати дискримінації стосовно особистої свободи чи конфіденційності. Проте законодавець не може вважати перешкодою для розширення переліку випадків, визначених звичайним правом, шляхом забезпечення захисту нематеріальної компенсації також щодо інтересів, притаманних особі, яка не має конституційного статусу недоторканних прав, надаючи перевагу одному над інтересами інших (Конституційний суд № 87/1979)[18].

Таким чином, в Італії моральна шкода підлягає відшкодуванню не лише у випадках, прямо передбачених законом, згідно з нормою ст. 2059 Цивільного кодексу Італії, а також у всіх випадках, коли незаконні дії завдали шкоди інтересам або цінностям особи, які мають конституційне значення і не підлягають економічній оцінці. Що стосується змісту, моральна шкода, будучи єдиною категорією, може бути поділена на: біологічну, моральну та екзистенціальну. Моральна шкода визначає збитки, які є результатом порушення прав особи і не мають економічного значення. Судова наука і доктрина пройшли довгий еволюційний шлях, який привів на сьогоднішній день до вироблення наступних категорій моральної шкоди: моральна шкода як короткочасний розлад душевного стану; біологічне ушкодження, тобто психофізичне ушкодження особи, піддане медико-правовій оцінці, яке впливає на її повсякденне життя та стосунки, але не залежить від її здатності заробляти; екзистенціальна шкода, яка, завдаючи

шкоди іншим конституційно захищеним правам, компрометує здатність здійснювати діяльність, яка виконує людська особа.

Список літератури:

1. Codice delle assicurazioni private. Decreto Legislativo 7 settembre 2005, n. 209. URL: https://www.ivass.it/normativa/nazionale/primaria/Cap.pdf
2. Di Michele Iaselli. Danno biologico. 2019. URL: https://www.altalex.com/documents/altalexpedia/2013/07/02/danno-biologico
3. Codice Civile 2022. Testo del Regio Decreto 16 marzo 1942, n. 262 aggiornato con le ultime modifiche apportate, da ultimo, dal D.L. 30 aprile 2022, n. 36. Libro IV, Titolo IX. URL: https://www.altalex.com/documents/news/2014/02/19/dei-fatti-illeciti
4. Codice Civile 2022. Testo del Regio Decreto 16 marzo 1942, n. 262 aggiornato con le ultime modifiche apportate, da ultimo, dal D.L. 30 aprile 2022, n. 36. Libro IV, Titolo IX. URL: https://www.altalex.com/documents/news/2014/02/19/dei-fatti-illeciti
5. Cassazione civile Sez. I sentenza n. 7713 del 7 giugno 2000 URL: https://www.avvocato.it/massimario-8928/
6. Cassazione civile Sez. III sentenza n. 702 del 19 gennaio 2010 URL: https://www.avvocato.it/massimario-9188/
7. Cassazione civile, sez. unite, 11 novembre 2008, n. 26972. URL: https://www.miolegale.it/sentenze/cassazione-civile-sezioni-unite-26972-2008/
8. Articolo 2059 Codice Civile. (R.D. 16 marzo 1942, n. 262). [Aggiornato al 29/04/2022]. URL: https://www.brocardi.it/codice-civile/libro-quarto/titolo-ix/art2059.html
9. Calcolo risarcimento danno Tabelle di Milano. 2022. URL: https://www.miolegale.it/calcolo/tabelle-milano/
10. Corte di Cassazione Sez. III, 7.6.2011 n.12408. URL: https://www.fondazioneforensefirenze.it/uploads/fff/files/2011/2011-2/2011.10.04%20Risarcimento%20danni/

Materiale/Sentenza%20Cassazione%20Sez.%20III%207.6.2011%20n.%2012408.pdf
11. Tribunale Ordinario Di Milano 29/06/2022. URL: https://www.ordineavvocatimilano.it/media/news/GIUGNO2022/P-_11185_22.pdf
12. Mariano Acquaviva. A quanto ammonta il risarcimento per danni morali 14 Ottobre 2019. URL: https://www.laleggepertutti.it/303439_a-quanto-ammonta-il-risarcimento-per-danni-morali#:~:text=Il%20danno%20morale%2C%20riguardando%20la,offensivo%2C%20abbia%20provocato%20un%20turbamento
13. Nuovi "Criteri orientativi per la liquidazione del danno non patrimoniale derivante da perdita del rapporto parentale – Tabelle integrate e punti Edizione 2022" URL: https://www.ordineavvocatimilano.it/media/news/GIUGNO2022/P-_11185_22.pdf
14. Di Marcella Ferrari. Tabelle di Milano 2022: i nuovi criteri per la liquidazione del danno da perdita del rapporto parentale. Altalex. 2022. URL: https://www.altalex.com/documents/news/2022/07/29/tabelle-milano-2022-criteri-liquidazione-danno-perdita-rapporto-parentale
15. Di Marcella Ferrari. Tabelle di Milano 2022: i nuovi criteri per la liquidazione del danno da perdita del rapporto parentale. Altalex. 2022. URL: https://www.altalex.com/documents/news/2022/07/29/tabelle-milano-2022-criteri-liquidazione-danno-perdita-rapporto-parentale
16. Coggiola, Nadia. «Medical Liability Law in Italy», Journal du Droit de la Santé et de l'Assurance - Maladie (JDSAM), vol. 23, no. 2, 2019, pp. 45-53. URL: https://www.cairn.info/revue-journal-du-droit-de-la-sante-et-de-l-assurance-maladie-2019-2-page-45.htm
17. Articolo 2059 Codice Civile (R.D. 16 marzo 1942, n. 262) [Aggiornato al 29/04/2022]. Danni non patrimoniali. URL: https://www.brocardi.it/codice-civile/libro-quarto/titolo-ix/art2059.html
18. Corte Costituzionale n.210 del 1-8-1979) URL: https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1979/08/01/079C0087/s1

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Гарагонич Олександр Васильович
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного
права та економічного судочинства
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
o.harahonych@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8984-2399

Анотація: Досліджено правові проблеми управління поточною діяльністю підприємствами, обумовлені браком трудових ресурсів в умовах воєнного стану. Наголошено на недостатності наявного правового інструментарію для вирішення проблем управління підприємствами. Обґрунтовано пропозицію про запровадження правового механізму передачі повноважень виконавчого органу підприємства сторонній організації – керуючому підприємству.

Проаналізовано актуальні проблеми правозастосування, які виникають при звільненні директора за власним бажанням і припиненні повноважень одноосібного виконавчого органу товариства з обмеженою відповідальністю. Запропоновано вирішення цих проблем здійснювати через з'ясування правової природи відносин, що виникають між товариством з обмеженою відповідальністю та його директором (одноосібним виконавчим органом), який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням; визначення норм, які підлягають застосуванню при правовому регулюванню зазначених відносин; встановлення

порядку дій особи, яка бажає звільнитися з посади директора і припинити її повноваження одноосібного виконавчого органу товариства.

Ключові слова: правозастосування, директор, одноосібний виконавчий орган товариства, звільнення, припинення повноважень директора, товариство з обмеженою відповідальністю, трудові відносини, корпоративні відносини.

Другий рік економіка України функціонує в умовах широкомасштабної агресії. Бізнесу доводиться пристосовуються до діяльності в умовах війни. Підприємства вже почали відновлювати виробництво, а також подекуди запускають нові проекти. Але є об'єктивні чинники, на які власники бізнесу впливати не можуть.

Головним і визначальним ресурсом бізнесу є люди. Люди генерують ідеї, залучають капітал, створюють продукт. Після 24 лютого 2022 року в Україні відбулися серйозні демографічні зміни: мільйони українців виїхали за кордон або були вивезені російською федерацією з країни, сотні тисяч громадян ввійшли до лав сил оборони. Як наслідок підприємства зіткнулися з проблемою браку трудових ресурсів. Особливо позначається на ефективності діяльності підприємств відсутність кваліфікованих менеджерів, які до широкомасштабної агресії, обіймали посади директорів, членів виконавчих органів компаній. Саме вони забезпечували управління поточною діяльністю підприємств.

Попри продовження активної фази бойових дій уже зараз потрібно розпочинати відбудову України, у т. ч. відновлення вітчизняної економіки. Аби пришвидшити цей процес, уже зараз, не чекаючи закінчення війни, потрібно створювати фундамент повоєнної відбудови. Однією з проблем, вирішення якої сприятиме досягненню цієї мети, є забезпечення ефективності управління поточною діяльністю підприємств в умовах браку кваліфікованих кадрів.

Вирішення проблеми браку управлінського персоналу в підприємствах вимагає правового інструментарію корпоративного управління. З однієї сторони нові правові інструменти повинні заповнити вакуум у кадровому складі виконавчих органів підприємств, який утворився з початком широкомасштабної агресії, а з другої сторони – забезпечити належний рівень управління їх поточною діяльністю.

Виконавчий орган є ключовою ланкою системи корпоративного управління підприємств, на яку покладається керівництво їх поточною діяльністю, а також реалізацію господарських цілей, стратегії і політики підприємства. Саме через нього підприємство реалізує господарську правосуб'єктність у сфері господарювання, набуває суб'єктивні права та обов'язки як учасник відповідних відносин і здійснює їх. На відміну від вищого та наглядового органів, повноваження виконавчого органу щодо реалізації господарської правосуб'єктності підприємств не конкретизуються. Законодавець надає можливість деталізації таких повноважень самому підприємству в його статуті, положенні про виконавчий орган чи інших внутрішніх документах.

В умовах воєнного стану одним зі шляхів вирішення окреслених вище проблем в управлінні підприємств, могло б стати запровадження правового механізму передачі повноважень виконавчого органу іншій господарській організації (керуючій компанії). Механізм передачі повноважень виконавчого органу підприємств стороннім організаціям уже тривалий час застосовується в розвинутих європейських країнах, досвід ринкових інститутів яких нараховує кілька століть – Нідерланди, Німеччина, Великобританія та ін.

Окремі елементи механізму передачі повноважень виконавчого органу іншій господарській організацій вітчизняним законодавцем уже запроваджено в сфері спільного інвестування. Так, цей механізм застосовується щодо акціонерних товариств, виключним видом господарської діяльності яких є діяльність зі спільного інвестування і які діють у формі корпоративних інвестиційних фондів.

Управління поточною діяльністю корпоративних інвестиційних фондів здійснює компанія з управління активами. Таке управління здійснюється у формі управління активами інститутів спільного інвестування. У відносинах з третіми особами компанія з управління активами корпоративного фонду діє від імені та в інтересах корпоративного інвестиційного фонду на підставі договору про управління активами. Компанія з управління активами може одночасно здійснювати управління активами кількох корпоративних інвестиційних фондів.

Водночас, механізм передачі повноважень виконавчого органу корпоративного інвестиційного фонду компаніям з управління активами, не може бути автоматично поширений на інші види підприємств. Адже для корпоративних інвестиційних фондів утворення виконавчого органу в законодавець не те що не передбачив, а прямо заборонено законом (ст. 15 Закону України «Про інститути спільного інвестування») [1]. Тобто питання про передачу повноважень виконавчого органу сторонній організації за корпоративний інвестиційний фонд вирішив законодавець. Корпоративному фонду законодавець залишив тільки право вибору компанії з управління активами.

Дещо далі законодавець пішов у питаннях нормативного закріплення механізму передачі повноважень виконавчого органу підприємства в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [2]. Статтею 33 цього Закону передбачена можливість резидента Дія Сіті – товариства з обмеженою або з додатковою відповідальністю встановлювати у статуті, що повноваження виконавчого органу такого резидента Дія Сіті виконує юридична особа, зареєстрована за законодавством України (особа, яка здійснює функції управління). Статут такого резидента Дія Сіті може містити вимоги, що застосовуються до особи, яка здійснює функції управління ним, а також право кількох представників такої діяти від імені резидента Дія Сіті без довіреності. Безпосередня передача і здійснення повноважень виконавчого органу товариства відбувається за договором, укладеним резидентом Дія Сіті з юридичною особою, яка здійснює функції управління. Умови такого договору підлягають затвердженню загальними зборами учасників товариства – резидента Дія Сіті.

У наведених прикладах законодавцем застосовані дещо відмінні підходи до виконання повноважень виконавчого органу підприємства сторонньою господарською організацією. Так, для корпоративних інвестиційних фондів законом встановлено безальтернативне виконання повноважень виконавчого органу сторонньою організацією – компанією з управління активами. Натомість резидентам Дія Сіті надано право самостійного прийняття рішення про передачу повноважень виконавчого органу.

Вбачається, що механізм передачі повноважень виконавчого органу сторонній організації для всіх підприємств має базуватися на диспозитивних засадах. Рішення про передачу повноважень з управління поточною діяльністю має приймати саме підприємство. Умови ж, на яких керуюча організація виконуватиме повноваження виконавчого органу підприємства повинні бути прописані у відповідному договорі.

У контексті досліджуваної проблеми привертає увагу проект Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо виконавчих органів юридичних осіб та покращення інвестиційної політики» № 3496 від 18 травня 2020 року (далі – Проект № 3496) [3]. Розробниками цього проекту пропонується впровадження механізму передачі повноважень виконавчих органів підприємств сторонній організації. Сутність запропонованого у Проекті № 3496 механізму полягає в тому, що за договором про передачу повноважень виконавчого органу юридичної особи одна юридична особа (кероване підприємство) передає, а інша юридична особа (керуюче підприємство) приймає та здійснює передбачені статутом, внутрішніми документами керованого підприємства та діючим законодавством усі повноваження одноосібного або колегіального виконавчого органу

керованого підприємства. Тобто виконавчий орган керованого підприємства заміщається на певний час керуючим підприємством з автоматичним припиненням повноважень такого виконавчого органу.

Аналіз Проекту № 3496 дає підстави стверджувати про необхідність його доопрацювання з урахуванням умов сьогодення в частині не тільки матеріальних, але й процесуальних норм.

По-перше, при доопрацюванні Проекту № 3496 слід звернути увагу на забезпечення інформаційної безпеки керованого підприємства, яке при передачі повноважень виконавчого органу керуючому підприємству надає йому доступ до інформації щодо своєї діяльності.

По-друге, варто передбачити можливість включення керуючого підприємства до складу колегіального виконавчого органу як до, так і після укладення договору про передачу повноважень виконавчого органу юридичної особи. Це могло б забезпечити певну «спадковість» в управлінні поточною діяльністю підприємства.

По-третє, потребує уточнення правова природа спорів, які виникатимуть між керуючим і керованим підприємством, зокрема, належність їх до корпоративних. Також необхідно визначити за місцезнаходженням якого підприємства вирішуватиметься спір. Адже на практиці можуть виникнути труднощі у випадку, якщо керуючому підприємству передані повноваження виконавчого органу кількох керованих підприємств. Для уникнення подібних проблем у законопроекті варто передбачити внесення відповідних змін до Господарського процесуального кодексу України.

Упровадження в Україні механізму передачі повноважень виконавчих органів підприємств сторонній організації могло б в умовах воєнного стану істотно підвищити рівень управління підприємствами, у т. ч. завдяки:

- вирішенню проблеми нестачі кадрів для формування персонального складу виконавчих органів підприємств;

- залучення до управління поточною діяльністю підприємств фахівців, які спеціалізуються на питаннях менеджменту в кризових умовах;
- оптимізації процесів корпоративного управління та бухгалтерського обліку в групі підприємств, шляхом їх централізації в керуючому підприємстві;
- розподіл підприємницьких ризиків між різними господарськими організаціями;
- оптимальної організації виробничого процесу шляхом розподілу його етапів між окремими господарськими організаціями, управління поточною діяльністю яких здійснюватиме управляюча компанія;
- залучення іноземними інвесторами до управління підприємствами в Україні керуючих компаній, які використовують інноваційні моделі менеджменту, апробовані в розвинених економіках світу.

Наведене вище дає підстави стверджувати, що в умовах воєнного стану наявного правового інструментарію недостатньо для вирішення проблем управління підприємствами, обумовлених браком управлінських кадрів. Виходом із складної ситуації може стати запровадження правового механізму передачі повноважень виконавчого органу підприємства сторонній організації – керуючому підприємству. Першим кроком у реалізації даної ідеї має стати прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо виконавчих органів юридичних осіб та покращення інвестиційної політики» № 3496 від 18 травня 2020 року, доопрацьованого з врахуванням пропозицій, наведених вище.

Надзвичайно актуальним в умовах воєнного стану стало ще одне питання в сфері корпоративного управління підприємств.. Так, поширеними стали випадки, коли директор товариства з обмеженою відповідальністю (надалі – ТОВ) намагається звільнитися, а загальні збори учасників не приймають рішення про припинення його повноважень і обрання нового директора. Виникає патова ситуація, вихід з якої особа, зазвичай, шукає в суді.

Проте вже на етапі звернення до суду особа стикається з низкою проблем. До таких можна віднести: вибір юрисдикції вирішення спору (загальна чи господарська); вибір ефективного способу захисту порушених прав та законних інтересів директора (визнання особи звільненою з посади директора, визнання трудових відносин припиненими, зобов'язання прийняти рішення загальних зборів учасників про припинення повноважень директора тощо); визначення строків позовної давності та ін. Вирішення цих проблем ускладнене й суперечливою судовою практикою Верховного Суду з вирішення відповідних спорів. Так, при розгляді справ, які виникають з аналогічних спірних правовідносин, судами застосовуються різні підходи. Такі розбіжності в правозастосуванні можуть бути проілюстровані на прикладі висновків Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, викладених у постанові від 24 грудня 2019 року в справі № 758/1861/18 [4], у постанові від 17 березня 2021 року в справі № 761/40378/18 [5], а також висновків Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, викладених у постанові від 19 січня 2022 року в справі № 911/719/21 [6].

Викладене навряд чи забезпечує належне застосування правових норм при вирішенні спорів, які виникають при звільненні директора і припиненні повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ. У розрізі останніх корупційних скандалів у Верховному Суді, окреслені проблеми правозастосування можуть розцінюватись ще й як деструктивний фактор для укріплення авторитету органів судової влади.

Важливість вирішення проблем правозастосування у цій сфері зросла після 24 лютого 2023 року внаслідок масового виїзду громадян з України, загальної мобілізації, припинення діяльності підприємств. Це спричинило виникнення значної кількості спорів, які виникають між ТОВ та його директором (одноосібним виконавчим органом), який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням, і, як наслідок, нову хвилю позовів.

У зв'язку з наведеними обставинами, нагальним стало проведення досліджень проблемних питань звільнення директора і припинення повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ, які сприятимуть створенню передумов для формування належної правозастосовчої практики.

Проблема правозастосування при звільненні директора і припинення повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ була предметом дослідження представників юридичної науки різного галузевого спрямування. Зазвичай такі дослідження мали фрагментарний характер. Так, представники науки трудового права свою увагу зосереджували на питаннях розірвання трудового договору з директором. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даної проблематики в розрізі трудового права, доцільно виокремити праці Е. В. Бабенко, Т. А. Занфірова, І. М. Іншин, Н. М. Обущенко, Ю. С. Тихонович, О. М. Ярошенко та ін. Друга складова проблематики, яка охоплюється темою статті, – припинення повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ, здебільшого, була предметом дослідження представників господарсько-правової та цивільно-правової наук. Це питання аналізувалося Л. М. Дорошенко, І. В. Лукач, А. В. Мягкий, А. В. Смітюх, Н. І. Шевченко та ін. Проте такі дослідження мали фрагментарний характер і не давали цілісного уявлення про проблему і шляхи її вирішення.

На нашу думку вирішення окреслених проблем правозастосування потребує: з'ясування правової природи відносин, що виникають між ТОВ та його директором (одноосібним виконавчим органом), який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням; визначення норм, які підлягають застосуванню при правовому регулюванню зазначених відносин; встановлення порядку дій особи, яка бажає звільнитися з посади директора і припинити її повноваження одноосібного виконавчого органу ТОВ.

Визначення правової природи відносин, що виникають між ТОВ та його директором (одноосібним виконавчим органом),

який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням, ускладнене тим, що вони мають різний зміст, підстави виникнення, зміни та припинення, їх регулювання ґрунтується на нормах права різної галузевої належності. Вирішення питання правової природи вимагає виокремлення із цієї сукупності відносин тих, які стосуються звільнення директора як працівника, і тих, які стосуються припинення повноважень директора як члена одноосібного виконавчого органу – посадової особи ТОВ.

Залежно від сфери відносин, участь в яких бере особа (директор, одноосібний виконавчий орган), вона може мати різний правовий статус. У сфері корпоративних відносин особа діє як одноосібний виконавчий орган і має правовий статус посадової особи ТОВ (ч. 1 ст. 42 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (далі – Закону № 2275-VII)) [7]. А в сфері трудових відносин директор має правовий статус працівника, який реалізує своє право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві (ч. 2 ст. 2 Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП)) [8].

Залежно від наявності тих чи інших підстав можливі такі варіанта участі директора ТОВ у сфері корпоративних та трудових відносин:

1) особа є учасником тільки корпоративних відносин у разі обрання її директором, який діє як одноосібний виконавчий орган, але без прийняття на роботу як працівника. Також особа буде тільки учасником корпоративних відносин з ТОВ, якщо її буде звільнено як працівника, але при цьому вона продовжить діяти як одноосібний виконавчий орган товариства (директор);

2) особа є учасником і корпоративних, і трудових відносин у разі обрання її членом органу господарського товариства та прийняття на роботу як працівника.

3) особа є учасником тільки трудових відносин у разі укладення з нею трудового договору без обрання її членом виконавчого чи іншого органу товариства. Таке можливо, при прийнятті особи на роботу як працівника на посаду передбачену тільки штатним розписом, але не статутом. Наприклад, на підставі ч. 4 ст. 39 Закону № 2275-VIII в статуті ТОВ назвою одноосібного виконавчого органу є «генеральний директор». Натомість у штатному розписі ТОВ передбачені такі посади як «директор», «комерційний директор», «фінансовий директор». У разі прийняття особи на роботу на посаду директора такого товариства, вона стане учасником трудових, але не корпоративних, відносин.

Суб'єкт, який набув статусу посадової особи і діє як одноосібний виконавчий орган ТОВ, здійснює свої повноваження в сфері управлінської діяльності в межах корпоративних, а не трудових правовідносин. Діючи як одноосібний виконавчий орган ТОВ, директор відповідно до ч. 1 ст. 39 Закону № 2275-VIII здійснює управління поточною діяльністю товариства. Корпоративні відносини директора з ТОВ регулюються нормами Закону № 2275-VIII, Господарського кодексу України, Цивільного кодексу України та інших актів корпоративного законодавства.

На цьому наголошує у своєму рішенні і Конституційний Суд України. Так, в абз. 5 п. 3.2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010 йдеться про те, що в межах корпоративних відносин з товариством членами виконавчого органу здійснюються повноваження у сфері управлінської діяльності. А специфічний статус члена виконавчого органу обумовлений отриманням від уповноваженого органу товариства права на управління [9].

У свою чергу в сфері трудових відносин на особу, яка має статус працівника, покладається виконання трудових обов'язків. Такі відносини між ТОВ і директором регулюються законодавством про працю (ст. 3 КЗпП).

Аналогічний підхід застосовується і щодо розмежування підстав виникнення та припинення суміжних правовідносин між ТОВ і посадовими особами. Якщо рішення компетентного органу господарського товариства стосується наділення або позбавлення особи повноважень на управління товариством,

таке рішення має розглядатися як підстава виникнення чи припинення корпоративних правовідносин, що виникають між ТОВ і суб'єктом, який виконує функції одноосібного виконавчого органу. Як зазначає з цього приводу Конституційний Суд України (рішення від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010), реалізація учасниками товариства корпоративних прав на участь у його управлінні шляхом прийняття компетентним органом рішень про обрання (призначення), усунення, відсторонення, відкликання членів виконавчого органу цього об'єднання стосується також наділення або позбавлення їх повноважень на управління товариством. Такі рішення уповноваженого на це органу мають розглядатися не в межах трудових, а корпоративних правовідносин, що виникають між товариством і особами, яким довірено повноваження з управління ним.

Тобто статус учасника корпоративних відносин особа втрачає на підставі рішення уповноваженого органу ТОВ про припинення її повноважень директора як посадової особи товариства, яка діє як одноосібний виконавчий орган. Таким органом, уповноваженим на прийняття рішення про припинення повноважень директора ТОВ, може бути наглядова рада (ч. 2 ст. 38 Закону № 2275-VIII) або загальні збори учасників (ч. 1 та п. 7 ч. 2 ст. 30 Закону № 2275-VIII).

При розірванні з директором, як працівником ТОВ, трудового договору (контракту) і видачі наказу про його звільнення з роботи, має місце припинення тільки трудових правовідносин.

Залежно від наявності «корпоративного» чи «трудового» статусу посадової особи по-різному вирішується питання оплатності / безоплатності виконання нею функцій одноосібного виконавчого органу ТОВ та трудових обов'язків. Визначення статусу директора безпосередньо впливає на проведення/непроведення розрахунків між ним і ТОВ при припиненні корпоративних та/або трудових правовідносин

Якщо директор ТОВ є працівником господарського товариства, то за виконану роботу товариство зобов'язане виплачувати йому заробітну плату (ст. 94 КЗпП). При цьому розмір заробітної плати за повністю виконану посадовою особою місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати (ст. 3-1 Закону України «Про оплату праці») [10].

У разі наявності в директора ТОВ статусу учасника тільки корпоративних відносин (без оформлення на роботу як працівника), виконання ним повноважень члена одноосібного виконавчого органу може здійснюватися як на оплатній, так і безоплатній основі. Умови виплати чи невиплати посадовій особі винагороди визначається в договорі (контракті), укладеному ним з господарським товариством (ч. 2 ст. 42 Закону № 2275-VIII).

Підсумовуючи наведене, можна дійти висновку, що відносини, які виникають між ТОВ та його директором (одноосібним виконавчим органом), який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням мають подвійну правову природу. При ініціюванні директором, як працівником ТОВ, свого звільнення за власним бажанням він діє в сфері трудових відносин. Відносини, що виникають між ТОВ та його директором, який діє як одноосібний виконавчий орган, й ініціює припинення його повноважень, мають корпоративно-правову природу.

Наступна проблема, яка доволі часто виникає у сфері правозастосування, - це визначення дій, які має вчинити директор (одноосібний виконавчий орган) товариства з обмеженою відповідальністю для звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням.

Вирішення цієї проблеми правозастосування вимагає конкретизації правового статусу особи в системі правовідносин, як учасника трудових відносин із звільнення – працівника, і як учасника корпоративних відносин з припинення повноважень одноосібного виконавчого органу товариства – посадової особи.

Визначення дій особи, необхідних для звільнення її з посади директора ТОВ та припинення повноважень одноосібного

виконавчого органу, має здійснюватися з урахуванням низки конституційних принципів.

Конституційний принцип правової держави вимагає від неї утримуватися від обмеження загальновизнаних прав і свобод людини і громадянина, а також передбачає встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження і забезпечення прав і свобод. Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (абз. 1 п.п. 5.3, абз. 1 і абз. 2 п.п. 5.4 п. 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005) [11].

Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, в якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (абз. 3 п.п. 3.1 п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010) [12].

Юридичну визначеність слід розуміти через такі її складові елементи: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування) (абз. 5 п.п. 3.2 п. 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020) [13]

З огляду на наведені конституційні принципи, визначення дій, які необхідно вчинити директору, має здійснюватися вихо-

дячи з різної правової природи відносин між особою та ТОВ при ініціюванні нею звільнення за власним бажанням і припинення повноважень одноосібного виконавчого органа. Адже звільнення директора ТОВ спрямоване на припинення його статусу учасника трудових відносин як працівника, а припинення повноважень директора, який діє як одноосібний виконавчий орган, – на припинення статусу учасника корпоративних відносин як посадової особи товариства

Порядок дій директора ТОВ при звільненні із займаної посади за власним бажанням, безпосередньо пов'язаний з реалізацією його конституційного права на працю і регулюється нормами законодавства про працю.

Відповідно до ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Використання примусової праці забороняється.

Право на працю є природною потребою людини своїми фізичними і розумовими здібностями забезпечувати своє життя. Це право передбачає як можливість самостійно займатися трудовою діяльністю, так і можливість працювати за трудовим договором чи контрактом (абз. 3 п.п. 6.1.1 п.п. 6.1 п. 6 Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008) [14].

Свобода праці передбачає можливість особи займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то вільно її обирати, забезпечення кожному без дискримінації вступати у трудові відносини для реалізації своїх здібностей. За своєю природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечення саме рівних можливостей для його реалізації (п.п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 07 липня 2004 року № 14-рп/2004) [15].

Свобода праці надає особі можливість як вступу в трудові відносини (наприклад, при прийнятті на роботу на посаду директора), так і виходу зі сфери трудових відносин через втрату статусу працівника (наприклад, внаслідок звільнення за власним бажанням).

Директор ТОВ, як працівник, має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це роботодавця письмово за два тижні (ч. 1 ст. 38 КЗпП).

Відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» роботодавець – це юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб [16]. Тобто при звільненні директора роботодавцем для нього є ТОВ, з яким він уклав трудовий договір.

Волевиявлення про звільнення за власним бажанням директор оформляє відповідною заявою і подає до товариства. Заява може бути подана до ТОВ особисто або шляхом направлення поштою. Факт отримання товариством заяви про звільнення, поданої директором особисто, фіксується в журналі вхідної кореспонденції. Номер і дата реєстрації заяви в журналі вхідної кореспонденції може бути проставлена також на другому примірнику, який залишається в директора.

На підставі отриманої товариством заяви директор оформляє наказ (розпорядження) про звільнення та письмове повідомлення про нараховані та виплачені йому суми при звільненні (ст. 47, ст. 116 КЗпП).

Дата звільнення директора визначається днем спливу двотижневого строку з моменту отримання ТОВ заяви про звільнення. є останній день двотижневого строку. Строк, обчислюваний тижнями, закінчується у відповідний день тижня. Якщо останній день строку припадає на святковий, вихідний або неробочий день, то днем закінчення строку вважається найближчий робочий день (ст. 38, ст. 241-1 КЗпП).

Наказ про звільнення директор ТОВ оформляє за типовою формою № П-4, затвердженою наказом Держкомстату від 05 грудня 2008 року № 489 [17], або за формою, відмінною від типової.

Директор має підписати наказ про звільнення та зареєструвати в журналі реєстрації наказів з кадрових питань тривалого строку зберігання. Наказ вважають внесеним до документаці-

йного фонду підприємства з моменту його реєстрації (п. 1 гл. 3 розд. III Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджених наказом Мін'юсту від 18 червня 2015 № 1000/5 (надалі – Правила № 1000/5) [18].

З оформленого наказу про звільнення директор робить копію. В день звільнення директор на оригіналі наказу зазначає, що отримав копію наказу, ставить дату та підпис. Копію наказу про звільнення з посади директора ТОВ він забирає собі (ч. 1 ст. 47 КЗпП, п. 11 гл. 9 розд. II Правил № 1000/5).

Якщо директора прийняли на роботу до 10 червня 2021 року, він зобов'язаний у день звільнення внести до своєї трудової книжки запис про звільнення (п. 4.1 Інструкції про порядок ведення трудових книжок працівників, затвердженої наказом Міністерства праці, Міністерства юстиції, Міністерства соціального захисту населення від 29 липня 1993 р. № 58 (далі – Інструкція № 58) [19].

Факт отримання трудової книжки директор ТОВ засвідчує своїми підписами в особовій картці П-2 та в Книзі обліку руху трудових книжок і вкладишів до них (п. 4.1 Інструкції № 58).

У день звільнення директор зобов'язаний забезпечити виплату йому товариством всіх коштів, належних у зв'язку зі своїм звільненням (ч. 1 ст. 116 КЗпП).

Звільнення за власним бажанням – це безумовне волевиявлення працівника (директора ТОВ), спрямоване на припинення трудових правовідносин між ним і товариством. Реалізація директором ТОВ права на звільнення за власним бажанням не може обумовлюватися необхідністю інформування (попередження) про це учасників товариства, які є власниками часток у статутному капіталі, а не майна товариства.

Не може звільнення директора ТОВ за власним бажанням ставитися в залежність і від прийняття загальними зборами учасників товариства рішення про припинення повноважень

одноосібного виконавчого органу і внесення відповідних відомостей про це до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Порядок дій директора ТОВ, спрямованих на припинення його повноважень посадової особи, яка діє як одноосібний виконавчий орган товариства, регулюється нормами корпоративного законодавства.

Вирішення питання про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу належить до компетенції загальних зборів учасників ТОВ (ч. 1 та п. 7 ч. 2 ст. 30 Закону № 2275-VIII). Статутом товариства припинення повноважень одноосібного виконавчого органу може бути віднесено до компетенції наглядової ради (ч. 2 ст. 38 Закону № 2275-VIII).

Для припинення повноважень одноосібного виконавчого органу за рішенням загальних зборів учасників директор ТОВ може вчинити такі дії:

- ініціювати скликання загальних зборів учасників з включенням до порядку денного питань «про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу» та «про обрання одноосібного виконавчого органу» (п. 1 ч. 1 ст. 31, ч. 13 ст. 39 Закону № 2275-VIII);
- повідомити учасників товариства не менше ніж за 30 днів до запланованої дати проведення загальних зборів учасників, якщо інший строк не встановлений статутом товариства. Для цього він має кожному учаснику товариства надіслати поштовим відправленням з описом вкладення повідомлення про скликання загальних зборів учасників, якщо інше не передбачено статутом. У повідомленні про загальні збори учасників зазначаються дата, час, місце проведення, порядок денний (чч. 2-4 ст. 31 Закону № 2275-VIII);
- надати учасникам товариства можливість ознайомитися з документами та інформацією, необхідними для розгляду питань порядку денного на загальних зборах учасників. Директор ТОВ забезпечує належні умови для ознайомлення з такими

документами та інформацією за місцезнаходженням товариства у робочий час, якщо інший порядок не передбачений статутом товариства (ч. 11 ст. 32 Закону № 2275-VIII);

- забезпечити покриття товариством витрат на підготовку та проведення загальних зборів учасників (ч. 6 ст. 33 Закону № 2275-VIII);
- виступити на загальних зборах учасників, якщо його запросять для участі в них.

Вчинення директором ТОВ, як посадовою особою товариства, наведених дій недостатнє для припинення повноважень одноосібного виконавчого органу. Припинення повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ – це багатоетапний процес, що передбачає настання певної сукупності передбачених законом юридичних фактів, які утворюють юридичний склад. Від дій директора ТОВ залежить настання тільки частини юридичних фактів, що входять до юридичного складу (ініціювання скликання загальних зборів учасників, повідомлення учасників товариства та ін.). Поки юридичний склад не буде завершеним, тобто не міститиме всі необхідні елементи, юридичні наслідки – припинення повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ, не настануть.

До елементів, наявність яких в юридичному складі пов'язана з діями не директора ТОВ, а інших осіб, належать:

- прийняття рішення про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу товариства;
- прийняття рішення про обрання одноосібного виконавчого органу товариства;
- уповноваження особи на подання документів для державної реєстрації змін до відомостей про юридичну особу, що містяться в Єдиному державному реєстрі (п. 8 ч. 1 ст. 1, ч. 4 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» (далі – Закон № 755-IV) [20];
- проведення державної реєстрації змін до відомостей про юридичну особу (ст. 25 Закону № 755-IV);
- та ін.

Отже, для припинення повноважень одноосібного виконавчого органу необхідне вчинення відповідних дій не тільки директором ТОВ, але й інших суб'єктів правовідносин (учасників загальних зборів, уповноваженої на подання державному реєстратору документів особи, державного реєстратора тощо).

Нагального вирішення в сучасних умовах потребує також проблема, пов'язана з визначенням норм, які підлягають застосуванню при правовому регулюванню відносин, що виникають між ТОВ та його директором (одноосібним виконавчим органом), який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням. Від вирішення цієї проблеми залежить, наприклад, з'ясування моменту, з якого має обчислюватись передбачений ч. 1 ст. 38 КЗпП України двотижневий строк; визначення необхідності скликання загальних зборів учасників ТОВ з внесенням до порядку денного питань «про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу» та «про обрання одноосібного виконавчого органу»; встановлення можливості звільнення директора без обрання / призначення нового директора та ін.

Вбачається, що вирішення цієї проблеми повинно здійснюватися з урахуванням подвійності правової природи відносин, що виникають між ТОВ та його директором (одноосібним виконавчим органом), який ініціював своє звільнення з цієї посади (припинення цих повноважень) за власним бажанням.

КЗпП регулює трудові відносини всіх працівників (ч. 1 ст. 1 КЗпП). Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», найманий працівник – фізична особа, яка працює за трудовим договором на підприємстві, в установі та організації, в їх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю.

КЗпП з описаних вище відносин, регулює тільки трудові відносини, які виникають з ініціювання директором, як працівником ТОВ, свого звільнення за власним бажанням.

Директор ТОВ, як працівник, має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це роботодавця письмово за два тижні (ч. 1 ст. 38 КЗпП). Таким роботодавцем для директора є ТОВ, з яким у нього укладено трудовий договір (ч. 3 ст. 1 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок (ст. 253 Цивільного кодексу України).

Подією, з якою законодавець пов'язує початок перебігу двотижневого строку, відповідно до ч. 1 ст. 38 КЗпП є попередження роботодавця.

В академічному тлумачному словнику термін «попередження» тлумачиться як наперед зроблене повідомлення про що-небудь [21]. Тобто особа може вважатися попередженою (повідомленою), тоді, коли їй стало «відомо» про що-небудь.

Заява про звільнення може бути подана директором до ТОВ особисто або шляхом направлення поштою. Момент, з якого ТОВ вважається таким, якому стало відомо про бажання директора розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, визначається днем отримання товариством заяви про звільнення. Факт отримання такої заяви фіксується в журналі вхідної кореспонденції. Якщо директор подав товариству заяву особисто, номер і дата реєстрації заяви в журналі вхідної кореспонденції може бути проставлено також на другому примірнику, який залишається в директора.

Отже перебіг двотижневого строку, передбаченого ч. 1 ст. 38 КЗпП, починається з моменту реєстрації заяви про звільнення за власним бажанням в журналі вхідної кореспонденції товариства.

При відповіді на питання щодо необхідності при звільненні директора ТОВ скликати загальні збори учасників з внесенням до порядку денного питань «про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу» та «про обрання одноосібного виконавчого органу» слід виходити з такого.

Та частина відносин, що виникає між ТОВ та його директором, який діє як одноосібний виконавчий орган і ініціює припинення його повноважень, має корпоративно-правову природу. Тому регулювання таких відносин здійснюється нормами Закону № 2275-VII, а не КЗпП.

Порядок дій директора ТОВ при звільненні із займаної посади за власним бажанням, безпосередньо пов'язаний з реалізацією його конституційного права на працю і регулюється нормами законодавства про працю.

Звільнення за власним бажанням – це безумовне волевиявлення працівника (директора ТОВ), спрямоване на припинення трудових правовідносин між ним і товариством, а не корпоративних правовідносин.

Скликання загальних зборів учасників з включенням до порядку денного питань «про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу» та «про обрання одноосібного виконавчого органу» і прийняття рішень із зазначених питань є елементами юридичного складу припинення повноважень одноосібного виконавчого органу, а не звільнення директора.

Для звільнення директора ТОВ не є обов'язковим припинення повноважень одноосібного виконавчого органу. Тому звільнення директора ТОВ може бути здійснено без прийняття загальними зборами учасників рішень з питань «про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу» та «про обрання одноосібного виконавчого органу».

Підставою припинення повноважень одноосібного виконавчого органу є юридичний склад, обов'язковими елементами якого є прийняття загальними зборами учасників рішень з питань «про припинення повноважень одноосібного виконавчого органу» та «про обрання одноосібного виконавчого органу» (ч. 13 ст. 39 Закону № 2275-VIII). Відповідно, припинення повноважень одноосібного виконавчого органу ТОВ без прийняття зазначених рішень не є можливим.

Звісно, проаналізованими питаннями проблематика корпоративного управління в умовах воєнного стану не вичерпується, Окремим предметом подальших досліджень можуть стати питання проведення загальних зборів учасників (акціонерів), участі в управлінні підприємствами резидентів країни-агресора, організації функціонування органів релокованих підприємств та багато інших.

Список літератури:

1. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05 липня 2012 року № 5080-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text
2. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 року № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text
3. Про внесення змін до деяких Законів України щодо виконавчих органів юридичних осіб та покращення інвестиційної політики: проект Закону України № 3496 від 18 травня 2020 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=68858.
4. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 грудня 2019 року в справі № 758/1861/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102854566.
5. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 березня 2021 року в справі № 761/40378/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95750103.
6. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19 січня 2022 року в справі № 911/719/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102854566.
7. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06 лютого 2018 року № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
8. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322%D0%B0-08#Text.

9. Рішення Конституційного Суду України від 12 січня 2010 року № 1-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-10#Text.
10. Про оплату праці: Закон України № 108/95-ВР від 24 березня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text.
11. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text.
12. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text.
13. Рішення Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text.
14. Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-08#Text.
15. Рішення Конституційного Суду України від 07 липня 2004 року № 14-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text.
16. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03 березня 1998 року № 137/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text.
17. Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці: наказ Державного комітету статистики України від 5 грудня 2008 року №. 489. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0489202-08#Text.
18. Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 2015 № 1000/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15#Text.

19. Інструкція про порядок ведення трудових книжок працівників, затверджена наказом Міністерства праці, Міністерства юстиції, Міністерства соціального захисту населення від 29 липня 1993 р. № 58. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0110-93.
20. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text.
21. Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С. 188. URL: http://sum.in.ua/s/poperedzhennja.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЇ ТА ВИКЛИКИ

Гомонай Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна
vasyl.homonay@uzhnu.edu.ua

Натуркач Руслана Павлівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
м. Ужгород, Україна

Анотація: Дана стаття присвячена вивченню актуальних аспектів міжнародного співробітництва в контексті післявоєнного розвитку України. Автори аналізують різноманітні стратегії та виклики, з якими стикається країна під час надання першочергового пріоритету відновленню своєї інфраструктури та економіки після конфлікту. Стаття докладно розглядає роль міжнародних партнерів, їх внесок у процес забезпечення мирного відродження України та спільні зусилля для подолання постконфліктного становища.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, післявоєнний розвиток України, стратегії, виклики, міжнародні партнери, інфраструктура, економіка.

Відбудова України стає найбільшим економічним проєктом Європи нашого часу... Він вже оцінюється в сотні мільярдів доларів. А з урахуванням потреб у модернізації української інфраструктури та безпекової допомоги мова йде про понад трильйон доларів... Інфраструктурні фонди знайдуть велику кількість проєктів в аеропортах, будівництві нових доріг та мостів. Фонди нерухомості отримають ринок з сотнями мільйонів квадратних метрів нового житла, офісів, логістичних та індустріальних парків. Банки та фінансові установи можуть вийти на величезний ринок кредитування всіх цих проєктів в Україні. Страхові компанії можуть підготувати нові страхові пропозиції з урахуванням специфіки нашого регіону та наших ризиків...»
© Володимир Зеленський – Президент України

Попри активну фазу воєнного конфлікту на території України, розпочато роботу із постконфліктного відновлення держави. Зазначимо, що згідно Інструкції з організації та здійснення міжнародного співробітництва в системі Міністерства оборони України міжнародне співробітництво виступає невід'ємною складовою зовнішньої діяльності України. Ця взаємодія реалізується у контексті національної стратегії зовнішньої політики, оборони та військового співробітництва, з урахуванням внутрішнього законодавства та принципів міжнародного права [1].

Фундамент постконфліктній реабілітації заклав Указ Президента України про затвердження Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни. Основними завданнями Ради стали:

- розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України (реконструкція та удосконалення транспортної, медичної, соціальної, комунальної та виробничої інфраструктури, житлового фонду, енергетичних та зв'язкових систем, а також військової сфери та військово-промислового комплексу, модернізація економіки та стимулювання зайнятості, підтримка сімей з дітьми та уразливих груп населення,

осіб, постраждалих внаслідок війни, реставрація та збереження об'єктів культурної спадщини);

- розробка рекомендацій для прийняття та здійснення пріоритетних реформ у часи воєнного конфлікту та після його завершення;

- розроблення ключових ідей, концепцій нормативно-правових актів, та їх підготовка для забезпечення оптимальної діяльності та відновлення України під час воєнного конфлікту та після його завершення [2].

Слід відмітити, що Радою у відповідності до Указу Президента України від 21 квітня 2022 року було розроблено *План заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України,* що базується на п'яти основних принципах, а саме:

- негайний початок і поступовий розвиток;
- нарощування справедливого добробуту;
- інтеграція в ЄС;
- відбудова кращого, ніж було, в національному та регіональному масштабах;
- стимулювання приватних інвестицій.

Так, серед блоків Плану із відновлення зосереджуються такі нагальні сфери, як: європейська інтеграція, аудит збитків, понесених внаслідок війни, відновлення та розвиток інфраструктури, економіки, повернення з-за кордону тимчасово переміщених осіб та їх поступова інтеграція в суспільно-економічне життя держави, функціонування, реформування та розвиток фінансової системи, розвиток військово-промислового комплексу, модернізація та розвиток сфери безпеки і оборони, енергетична безпека, питання державного управління, будівництва, містобудування, модернізації міст та регіонів, нової аграрної політики, захисту прав ветеранів війни, освіти і науки, молоді та спорту, охорони здоров'я, соціального захисту, захисту прав дітей та повернення дітей, які тимчасово переміщені за кордон, прав людини тощо [3].

Варто підкреслити, що на європейському рівні, зокрема, ведуться активні дії із постконфліктного відновлення України.

«Україна може розраховувати на повну підтримку ЄС. Ми готові взяти на себе провідну роль у міжнародних зусиллях з відновлення, щоб допомогти відбудувати демократичну та процвітаючу Україну. Це означає, що інвестиції будуть йти пліч-о-пліч з реформами, які підтримуватимуть Україну на її європейському шляху»

© Урсула фон дер Ляєн, президент Європейської комісії

Відтак, 26 січня 2023 року було запущено Міжвідомчу донорську координаційну платформу задля підтримки процесу відновлення та реконструкції України. Платформа тісно координує міжнародних донорів та фінансові організації, забезпечуючи узгоджену, прозору та підзвітну підтримку. Головною метою платформи служить забезпечення покращеної координації між усіма ключовими гравцями, які надають короткострокову фінансову підтримку, а також довгострокову допомогу на етапі реконструкції [4].

Разом з тим, 20 червня 2023 року Комісія запропонувала створити новий фонд[1] для підтримки відновлення, реконструкції та модернізації України. «*Ukraine Facility*» буде спеціальним фінансовим інструментом, який забезпечить узгоджену та передбачувану підтримку Україні на 2024-2027 роки. Відтак, маючи до 50 мільярдів євро у формі грантів і позик, Фонд підтримуватиме зусилля України щодо забезпечення макрофінансової стабільності, сприятиме відновленню та модернізації країни, а також впроваджуватиме ключові реформи на шляху вступу до ЄС у цей період [5].

Мобілізація міжнародної підтримки на європейському рівні реалізується також за допомогою різного роду конференцій, круглих столів та рад. Так, на конференції з відновлення України, яка проходила з 21-22 червня 2023 року у Лондоні Європейська Комісія, Європейський інвестиційний банк, Європей-

[1] За рік до створення фонду функціонувала Платформа із реконструкції ситуації в Україні «RebuildUkraine» на 2022 рік [6]

ський банк реконструкції та розвитку та Міжнародна фінансова корпорація підписали угоди[2] на суму понад 800 мільйонів євро для залучення приватних інвестицій з метою відновлення та реконструкції економіки України. Відтак, підписані угоди підкреслюють спільне міжнародне зобов'язання мобілізувати приватний сектор для відновлення та реконструкції України [67].

У свою чергу, у квітні 2022 року Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні та спільний консорціум «Restart Ukraine» започаткували спільну ініціативу зі збору та аналізу інноваційних рішень для післявоєнної відбудови. Конкретні напрямки діяльності включають:

- аналіз різних місцевих рішень укриття;
- робота з управлінням сміттям;
- документування нематеріальних впливів;
- вивчення форсайтних підходів до розвитку громад;
- визначення відповідних підходів до спільної творчості для планування [8].

Також зазначимо, що уряд Швеції оголосив про впровадження Стратегії співробітництва у сфері відбудови та реформ в Україні на період з 2023 по 2027 рік. В рамках даної ініціативи прийнято рішення виділити 6 млрд шведських крон на реалізацію проєктів, спрямованих на відновлення та покращення стану різних сфер в Україні. Ця програма є найбільшою за обсягами фінансовою допомогою в історії взаємодії між Швецією нашою країною та відзначається особливим значенням для України як реципієнта. Так, бюджет Стратегії розподілено між

[2] П'ять угод про фінансування відновлення економіки, енергетики та комунальної інфраструктури України:
1) Гарантія EU4Business для малих і середніх мікропідприємств;
2) Інструмент для МСП – глибока та всеохоплююча зона вільної торгівлі;
3) Позики швидкого відновлення – Ініціатива ЄС для України;
4) Програма гарантування малих позик;
5) Грант для міста Кременчука в рамках Українського фонду енергоефективності та Програми реагування на кризи.

відповідальними за втілення проектів організаціями: Шведським агентством з міжнародного співробітництва у сфері розвитку (SIDA) – 5,7 млрд. шв. крон, Шведським інститутом (SI) – 225 млн. шв. крон та Академією Фольке Бернадотта (Folke Bernadotte Academy) – 75 млн. шв. крон [9].

Разом з тим, донорами для відбудови українського постконфліктного середовища стала низка країн, де предметом партнерств було і постачання зброї, медикаментів, важкої техніки, індивідуального спорядження для військовослужбовців, продуктів харчування, одягу і т.д., зокрема, Болгарія, Велика Британія, Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Канада, Латвія, Литва, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, США, Угорщина, Франція, Чехія, Японія і т.д.

Відтак, міжнародне співробітництво виступає необхідною умовою ефективного розвитку країни в умовах післявоєнного відновлення. Взаємодія з іншими державами, міжнародними організаціями та партнерами допомагає Україні залучити інвестиції, нові технології та знання для впровадження важливих реформ, що прослугує потужним кроком у стабільне, постконфліктне середовище.

Список літератури:

1. Про здійснення міжнародного співробітництва Міністерством оборони України та Збройними Силами України: Наказ Міністерства оборони України від 23.07.2021 р. №218. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0218322-21#Text ((дата звернення: 01.06.2023 р.).
2. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни: Указ Президента України від 21.04.2022 р. № 266/2022. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 93.
3. План заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-

vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi (дата звернення: 01.06.2023 р.).
4. Координаційна платформа донорів для України. URL: https://coordinationplatformukraine.com (дата звернення: 01.06.2023 р.).
5. Proposal for a regulation of the european parliament and of the Council on establishing the Ukraine Facility. Brussels, 20.6.2023. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/dd8cd260-1897-4e37-81dc-c985179af506_en (дата звернення: 01.06.2023 р.).
6. Communication From The Commission To The European Parliament, The European Council, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions Ukraine Relief And Reconstruction. Brussels, 18.5.2022. URL: https://commission.europa.eu/document/download/28ba5c16-19b2-4ee7-88db-5ee765c5571d_en?filename=ukraine-relief-reconstruction_en.pdf (дата звернення: 01.06.2023 р.).
7. Ukraine Recovery Conference: President von der Leyen and Executive Vice-President Dombrovskis showcase strong EU support with new €50 billion Ukraine Facility and €800 million in agreements to mobilise investment for Ukraine's recovery. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_23_3350/IP_23_3350_EN.pdf (дата звернення: 01.06.2023 р.).
8. RestartUkraine. URL: https://restartukraine.io/ (дата звернення: 01.06.2023 р.).
9. €522,6 млн Швеція спрямує на проекти з відновлення України, - Юлія Свириденко. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/5226-mln-shvetsiia-spriamuie-na-proekty-z-vidnovlennia-ukrainy-iuliia-svyrydenko (дата звернення: 01.06.2023 р.).

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ПО СПЛАТІ ПОДАТКІВ

Греца Світлана Михайлівна,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
svitlana.hretsa@uzhnu.edu.ua

Греца Ярослав Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
yaroslav.hretsa@uzhnu.edu.ua

Анотація: Даний підрозділ присвячений аналізу ефективності здійснення податкового контролю у післявоєнний період. Зазначається, що після перемоги Україна потребуватиме значних фінансових ресурсів для відбудови. Крім репарацій та зовнішньої підтримки, необхідно працювати над відновленням економіки та збільшувати надходження до бюджету. В такій ситуації неабияку роль відіграє сумлінне

виконання конституційного обов'язку по сплаті податків. Вказується на те, що належна сплата податків неможлива без здійснення ефективного податкового контролю. Звертається увага на підвищення сучасних інформаційно-аналітичних методів контролю і оцінки податкових ризиків. Наголошується на засобах підвищення ефективності діяльності податкових органів.

Ключові слова: Конституційний обов'язок, податок, податковий контроль, органи податкової служби, перевірки

В умовах воєнного стану економіка, фінансова система держави, бізнес та прості громадяни опинилися в складній ситуації, необхідно було оперативно реагувати на законодавчому рівні, вносити зміни до законодавства, зокрема податкового, виходячи із нових реалій. Війна вдарила як по бізнесу, людям. Багато підприємств – платників податків об'єктивно змушені були припинити діяльність, хтось опинився в зоні бойових дій, на тимчасово окупованій території, багато хто втратив необхідні логістичні зв'язки, великою мірою стала неможлива зовнішньоекономічна діяльність, сотні, а то і тисячі виробництв почали організовувати релокацію у західні регіони держави.

В поствоєнний період, після отримання перемоги у війні, Україна потребуватиме значних фінансових ресурсів для відбудови. Джерелом таких ресурсів мають стати репарації, які виплачуватиме країна-агресор, розраховуємо ми і на зовнішню допомогу союзників. Однак, нам слід відшуковувати і внутрішні резерви, відроджувати економіку, збільшувати надходження до бюджету. У таких умовах неабиякої ваги набуває забезпечення виконання конституційного обов'язку по сплаті податків.

Виконання конституційного обов'язку щодо сплати податків є необхідною передумовою для забезпечення балансу інтересів держави та суспільства, адже завдяки податковим платежам держава мобілізує кошти, необхідні для забезпечення виконання її завдань і функцій, в ефективному здійсненні

яких зацікавлений кожен член суспільства. Податки, які централізуються в бюджеті, повертаються платнику через надання суспільних благ та послуг. Сутність способів забезпечення виконання обов'язку зі сплати податків і зборів зумовлена владно-майновою природою податкових правовідносин. У разі порушення власних майнових інтересів при несплаті податків, держава, в особі уповноважених нею органів, використовує передбачені законодавством владні повноваження з метою імперативного забезпечення реалізації податкового обов'язку та відновлення порушеного суб'єктивного права [1, с.175].

Найбільш повно забезпечити захист інтересів держави можливо тоді, якщо буде втілено такий комплекс відносин та взаємодії між державою і платниками податків, при якому будуть відсутні передумови для порушень та зловживань у податковій сфері або який превентивно не допустить такі зловживання. Правомірна та добросовісна поведінка платників податків має бути забезпечена внаслідок їхньої високої правосвідомості, а з іншого боку – внаслідок ефективної роботи органів податкового контролю.

На сьогодні платники податків усвідомлюють роль і значення податків для держави та суспільного розвитку. Як зазначає О. Магопець, розвиток цивілізації, зміна певних суспільно-економічних формацій, змінювали як наукове розуміння сутності, місця і ролі податків, так і форми їх справляння, стаючи більш прийнятними для економіки і платників податків. Податки стають важливим джерелом формування бюджету держави та фінансування витрат, пов'язаних з утриманням державного апарату, розвитком освіти, науки, а також регулюванням суспільної та господарської діяльності, а оподаткування набуває більш впорядкованого, стійкого характеру [2, с.164]. В Україні протягом практично всього періоду існування забезпечується високий рівень добровільної сплати податків, показник якого становить понад 90 відсотків. Однак чи забезпечується цей показник саме високим рівнем правової свідомості та культури платників податків, чи можливо, ключове значення має фактор

юридичної відповідальності за податкові правопорушення? На наше переконання, обидва ці фактори впливають на рівень добровільної сплати, однак визначити, хоча б гіпотетично, який із цих двох факторів має вирішальний вплив доволі складно. Однозначно можна стверджувати тільки одне: без дієвих заходів податкового контролю і примусу такий високий показник добровільної сплати не був би забезпечений. Підтвердженням цього є і та обставина, що значна частина економіки України перебуває в тіні, навіть не зважаючи на ризики юридичної відповідальності [3, с.218].

Не можна виправдати той сегмент бізнесу, який працює поза правовим полем, не сплачуючи зовсім податків і зборів. Протиправна поведінка заслуговує на осуд і покарання, навпаки – свідоме і добровільне виконання податкового обов'язку має всіляко заохочуватись.

Основним елементом механізму протидії незаконній мінімізації податків є податковий контроль. На думку К.Ковальчук, податковий контроль доцільно здійснювати в кілька етапів, кожен з яких має відповідати нормам податкового права, проводитись у логічній послідовності та спрямовуватись на досягнення необхідного результату, а саме виявлення зловживань у сфері оподаткування та вжиття заходів для уникнення цього явища у майбутньому [4, с.102].

Слід наголосити, що за останній період відбулася суттєва трансформація місця і значення вказаних методів податкового контролю. Якщо раніше основним методом безапеляційно вважалися податкові перевірки, то в останні роки на перший план виходить саме інформаційно-аналітична робота податкових органів.

Сучасні методи та методики податкового контролю набагато ефективніші, оскільки, по-перше, дають можливість забезпечувати нагляд за дотриманням податкової дисципліни більш оперативно, а в деяких випадках – попереджувати можливі порушення, а по-друге, дають можливість визначити найбільш ризикові сфери, де можливості податкових зловживань чи не

найбільші. Попередні підходи до контрольно-перевірочної роботи видаються застарілими. Документальні перевірки, планові чи позапланові, є необхідним, але не найбільш ефективним методом, адже здійснюються постфактум, мають стислі терміни проведення і через існуючі процедури не можуть забезпечити оперативне реагування на загрози чи ризики порушення податкового законодавства. Вони, як правило, виконують не превентивну функцію, а відновлювальну.

Таким чином, для забезпечення як превентивної функції податкового контролю, так і відновлювальної, важливим завданням є визначення ризиків порушення податкового законодавства та їх критеріїв, оцінка ризиків та оперативна й ефективна протидія порушенням.

Як зазначає О. Десятнюк, на сучасному етапі податковим органам необхідно досягти попередження фактів неплатоспроможності та ухилення від сплати податків суб'єктами підприємницької діяльності, а також забезпечити добровільну сплату ними податкових зобов'язань. Податкові ризики представляють собою один із інструментів для здійснення цих завдань. Автоматизація процесу моніторингу податкових ризиків дозволить мінімізувати вплив суб'єктивного фактору на вибір підприємств для податкового аудиту, дозволить, при цьому, здійснювати контроль за можливими порушеннями платниками податкового та валютного законодавства без втручання в їх підприємницьку діяльність [5, с. 360].

Науковці вказують на те, що податковий ризик з погляду держави в особі її уповноважених органів – це ймовірність (загроза) недоотримати податки в бюджет через використання платниками податків методів мінімізації (оптимізації) оподаткування, можливих через ті чи інші недоліки в податковому законодавстві [6].

О. Сушкова стверджує, що впровадження у діяльність ДПС України порядку управління податковими ризиками має на меті виявлення й оцінювання податкових ризиків, що дасть

змогу розробити заходи щодо їх мінімізації та упередження під час адміністрування податків і зборів фіскальними органами. Прогнозування потенційного збитку та ймовірності реалізації ризикової події дає змогу учасникам присвоїти ризикам відповідні рівні, зосередивши увагу на ризиках із найвищим ступенем загрози несплати податків і зборів [7, с.270].

Необхідно визнати, що проведення перевірок залишається одним із найбільш дієвих методів податкового контролю, від якого держава не зможе відмовитися навіть у перспективі. Поряд із тим, за останні декілька років відбулися суттєві зміни в процесі організації перевірок, в основу якого також покладено застосування інформаційно-аналітичного методу та оцінка ризиків.

Як зазначає Н. Євтушенко, сучасні підходи до організації контрольно-перевірчої роботи дають підстави не застосовувати пост-контроль до сумлінних платників податків, водночас робити його невідворотним для несумлінних. Тобто планові контрольно-перевірчі заходи вживають винятково щодо тих підприємств, які свідомо не сплачують або сплачують не в повному обсязі платежі до бюджету, використовуючи схеми ухилення від оподаткування [8, с.75]. Ми вважаємо, що вказаний автор дещо ідеалізує систему організації контрольно-перевірочної роботи, однак слід визнати, що сучасна система оцінки ризиків дозволяє більш якісно здійснювати відбір платників податків для проведення планових перевірок, проводити перевірки більш ефективно.

В. Угрин зауважує, що оцінка ризиків дає можливість запровадити системний підхід до адміністрування податків і базується на тому, що контролюючі органи за рахунок поінформованості на більш ранній стадії про можливі випадки порушення податкового законодавства відповідно реагують на них належними діями, у тому числі передбачають та упереджують можливі порушення податкового законодавства. Таким чином, запровадження ризикоорієнтованої системи дозволить зосередити увагу контролюючих органів на порушниках податкового

законодавства та визначенні основних критеріїв проведення перевірок (індикаторів для відбору платників податків) шляхом управління ризиками [9].

Говорячи про удосконалення податкового контролю, необхідно наголосити на вирішальній ролі органів державної податкової служби в цьому процесі. Як справедливо зазначає В. Федосов, життєздатність і надійність податкової системи залежить від двох факторів. По-перше, від правильності побудови цієї системи, а по-друге, від рівня організації податкової служби держави і налагодженості податкової роботи. На думку вказаного автора, хороша податкова служба ще може якось підтримувати хитку податкову систему, недієздатна ж загрожує розвалом навіть ідеальній податковій системі [10, с.116].

На думку І. Гуцула, від ефективності організації контрольної роботи фіскальних органів залежить стан бюджету, що безпосередньо впливає на стан економіки і рівень життя суспільства. Тому створення ефективної системи контролю за сплатою податкових платежів до бюджету повинно обов'язково входити до основних завдань соціально-економічної політики держави [11, с.151].

Протягом багатьох років органи державної податкової служби в Україні перебувають у процесі перманентного реформування. Л. Івашова вважає, що насправді ці процеси реорганізації податкових органів не мають системності і послідовності, тобто не мають ознак справжньої реформи. Будь-який процес, тим більше процес реформування, набуває системності за умови наявності чітко визначеної мети реформ й розуміння того, який результат має бути досягнений унаслідок їх здійснення. Якщо говорити про реформування державних інституцій, то такі реформи можуть бути успішними лише за умови їх: всеохопності, а не фрагментарності; релевантності, а не амбівалентності; і головне, інституційної спадковості, а не підпорядкованості тим чи іншим одномоментним політичним цілям групи партійних функціонерів, що обіймають владні посади [12, с.46-47].

Відсутність стратегії та цілісної концепції реформування податкових органів, постійні та безсистемні реорганізації розбалансовують їх роботу, не сприяють забезпеченню системного та якісного виконання основних завдань і функцій податкової служби, виробленню принципово нових підходів до роботи з платниками податків на партнерських засадах, з безумовним дотриманням принципів законності та верховенства права. До цього часу податкові органи часто націлені виключно на виконання фіскальних функцій, не завжди ставлячи в пріоритет суворе дотримання Конституції, законів України та прав платників податків. Держава довгий час не наважувалася на якісне реформування правоохоронного економічного блоку, перед нами ще стоїть завдання перетворення новоствореного Бюро економічної безпеки в ефективний правоохоронний орган, а не інструмент тиску на бізнес. Насьогодні ми не спостерігаємо серйозного прогресу в боротьбі з тіньовим сектором економіки, в той час як основна увага приділяється намаганню знайти порушення законодавства з боку платників, які працюють у правовому полі й платять податки. Не можна говорити про подолання такого явища, як корупція в податкових органах.

Однак, задля об'єктивності слід визнати, що на сьогодні зроблено чимало позитивних кроків для якісного удосконалення роботи податкових органів. Перш за все необхідно відмітити запровадження і розвиток електронних сервісів для платника податків, які в багатьох випадках функціонують істотно краще в порівнянні з іншими державними електронними сервісами. Слід відзначити роботу інформаційно-телекомунікаційних систем, таких як електронний кабінет, який забезпечує хороший функціонал, як відкритий (доступ до публічних реєстрів, перегляд та друк бланків податкової звітності, податковий календар тощо), так і приватний (перегляд облікових даних конкретного платника, подання електронної податкової звітності, інформація про стан розрахунків з бюджетом, реєстрація податкових накладних, листування з органами ДПС тощо).

За останній період, після реорганізації ДФС шляхом утворення окремої податкової та митної служби, подальший процес становлення нових органів характеризується істотними змінами їх структури. Зокрема, на законодавчому рівні впроваджено утворення єдиної юридичної особи на базі центрального податкового органу, на регіональному рівні податкові органи функціонують тільки в статусі структурних підрозділів. Відбувається централізація повноважень, однак важливо, щоб вона не була надмірною і це не вплинуло на якість та зручність сервісів для платників податків.

На наше переконання, в Україні слід припинити практику безсистемної реорганізації податкових органів, а зосередитись на покращенні якості їх роботи. Це повинно відбуватися як у напрямку удосконалення інструментарію, так і кадрового оновлення, підвищення професіоналізму і компетенції. Останній фактор неможливо забезпечити без перегляду підходів до оплати праці працівників податкових органів. За рахунок оптимізації кількісного складу, потрібно зосередити ресурс для фінансування оплати праці фахівців високого рівня. Належне фінансування, розвиток електронних сервісів, поряд з посиленням персональної відповідальності в сукупності будуть сприяти зменшенню корупції та якісному виконанню завдань, які стоять перед податковими органами.

Окремо слід наголосити, що для підвищення якості правозастосування в податкових правовідносинах та забезпечення свідомого виконання податкового обов'язку усіма платниками податків, необхідно забезпечити неухильне виконання принципів рівності, а також невідворотності настання юридичної відповідальності за податкові правопорушення.

Недотриманню балансу інтересів між платниками податків та створенню передумов для порушення податкової дисципліни сприяє необґрунтоване звільнення від виконання податкового обов'язку, зокрема шляхом застосування податкових амністій. Науковці справедливо стверджують, що переваги у цьому випадку мають тактичний характер і тимчасовий ефект (частко-

ва легалізація доходів, певні надходження до бюджетів), однак стратегічно зловживання з застосуванням такого інструменту породжує в недобросовісних платників податків сподівання на можливість уникнути виконання податкового обов'язку та відповідальності, що не сприяє утвердженню їх правосвідомості та підвищенню податкової дисципліни. Крім того, безумовним є факт, що застосування податкових амністій є несправедливим стосовно добросовісних платників податків, які свої податкові зобов'язання виконували належним чином та в повному обсязі, а у такій ситуації відчувають себе деякою мірою ошуканими. Слід погодитися, що практика податкових амністій має бути надзвичайно обмеженою і виключною. На майбутнє Україні слід уникати її проведення, має діяти принцип невідворотності настання юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства, щоб стимулювати платника податку до належного виконання податкового обов'язку [13, с.143].

При цьому необхідно використати досвід зарубіжних країн, які мають суттєві здобутки в питанні удосконалення правового регулювання податкового контролю та протидії податковим правопорушенням.

Список літератури:

1. Греца Я.В., Бисага Ю.М. Правовий механізм реалізації та захисту прав і законних інтересів суб'єктів податкових правовідносин. Ужгород: Ліра, 2007. 208 с.
2. Магопець О.А. Визначення сутності поняття «податок» з урахуванням його змістовних характеристик. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2017. вип. 32. С.160–171.
3. Греца Я.В. Зміст, правові засоби та межі податкового планування: зарубіжний досвід та українська практика : монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 420 с.

4. Ковальчук К.Ф., Петрова Л.В. Актуальні питання вдосконалення податкового контролю в Україні. Економічний вісник. 2017. №4. С.100–106.
5. Десятнюк О.М. Управління податковими ризиками – нова парадигма розбудови податкової системи України. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2007. № 606. С. 355–361.
6. Пинская М. Р. Налоговый риск: сущность и проявление. URL: http://organictheory.ru/taxplaning/taxrisk/.
7. Сушкова О.Є., Шкуренко Н.Г. Порядок формування профілю податкового ризику з метою проведення документальної перевірки ризикових суб'єктів господарювання. Приазовський економічний вісник. 2019. Випуск 4(15). С.268–274.
8. Євтушенко Н.О. Податкові ризики та система керування ними. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Менеджмент інновацій. 2016. Випуск 6. С.68–77.
9. Угрин В.В. Парадигма здійснення податкового контролю в Україні. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/8_2018/41.pdf.
10. Податкова система України: Підручник / За ред. Федосова В.М. К.: Либідь, 1994. 464 с.
11. Гуцул І.А. Моніторинг способів протидії ухиленню від оподаткування. Причорноморські економічні студії. 2017. № 18. С.151–155.
12. Івашова Л.М., Івашов М.Ф. Реформування як перманентний процес в Україні: інституційні загрози національним інтересам та шляхи їх нівелювання. «Управління публічними фінансами та проблеми забезпечення національної економічної безпеки»: збірник тез Податкового конгресу. м. Ірпінь, 12 грудня 2019 р. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. С.46–51.
13. Греца С.М. Правове регулювання адміністрування податку на додану вартість в Україні: дис. …. канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2015. 204 с.

ГАРАНТІЇ АДВОКАТСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ СЛІДЧИМИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Денисенко Григорій Вячеславович
доктор філософії в галузі права, докторант ВАіД
Національна академія СБ України
szrukraine@ukr.net

Анотація: Даний підрозділ присвячений порівняльно-правовому аналіз проблемних питань гарантії адвокатської таємниці при провадженні досудового розслідування слідчими Служби безпеки України. Зроблено висновки стосовно вирішення проблеми визначення окремих теоретичних та практичних підходів захисту адвокатської таємниці під час проведення досудового розслідування в рамках кримінальних проваджень, які здійснюються слідчими Служби безпеки України. Обґрунтовується необхідність конкретизації окремих положень КПК України, якими регламентуються гарантії захисту адвокатської таємниці.

Ключові слова: гарантії, адвокатська таємниця, захисник, докази, доказування, досудове розслідування, Служба безпеки України, професійна таємниця, кримінально-процесуальна діяльність, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії.

Досудове розслідування за чинним законодавством України, яке регламентує діяльність Служби безпеки України, є однією з основних функцій Служби безпеки України, поряд з контррозвідувальною, оперативно-розшуковою та адміністративною діяльностями [1, с.7].

Важливе значення у сучасному вітчизняному процесі, у тому числі й на досудовому розслідуванні відіграє адвокат-захисник, як один із важливих представників сторони захисту (ст. 45 КПК України).

Адвокат-захисник, як ключовий учасник будь-якого кримінального провадження, реалізуючи свої права та обов'язки, як сторона захисту повинен буди наділений гарантіями, у тому числі, щодо захисту таємниці інформації, яка стає йому відома в ході формування стратегії захисту та збирання необхідних доказів [1, с.6]. Такий принцип врегульований законом в інтересах здійснення правосуддя, захисту довірчого характеру стосунків між адвокатом і його клієнтом і зміцнення авторитету та суспільного престижу адвокатури [1, с.8].

Як свідчать результати аналізу правових норм, матеріалів практики та опитування слідчих, керівників слідчих підрозділів СБУ, прокурорів, суддів та адвокатів, така гарантія як адвокатська таємниця у кримінальному провадженні не має належного правового закріплення у таких законодавчих актах, як Кримінальний процесуальний кодекс України, Законах України «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», а також у відомчих правових актах, які регламентують діяльність органів досудового розслідування СБУ, що є одним із чинників, котрий негативно впливає на ефективність досудового розслідування слідчими СБУ та реалізацію кримінальних процесуальних гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні, на забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів як адвоката-захисника у кримінальному проваджені, так і його підзахисного, або особу, якій надається правова допомога адвокатом, що у кінцевому рахунку забезпечує досягнення мети кримінального судочинства та вирішення його завдань, передбачених ст. 2 КПК України, а також реалізацію повноважень адвоката-захисника (45 КПК України).

Зважаючи на актуальність проблемних питань гарантій адвокатської таємниці у кримінальному процесі, окремі її аспекти були предметом дослідження вітчизняних правників, зокрема: Ю.П. Аленіна, І.В. Басистої, А.М. Бірюкова, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, Л. М. Лобойко, В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, О.Д. Назаров, М.А. Погорецький, М.М. Погорецький, О.С., Д.Б. Сергєєва, Старенький О.Ю., С. Л. Савицька, О. Ю. Татаров, В. М. Трофименко, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, С.С. Чернявський, А.М. Черняк, Л.І. Щербина та інші.

Слід зазначити, що Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає загальні механізми реалізації гарантії здійснення адвокатської діяльності, а також закріплює поняття адвокатської таємниці (ч. 1 ст. 22), її суб'єктів (ч. 1, 2 ст. 22), умови позбавлення інформації або документів статусу адвокатської таємниці (ч. 2, 4, 6 ст. 22), (п. 3) гарантії додержання адвокатської таємниці (ст. 23) тощо. Водночас на доктринальному рівні висловлюються різні підходи до визначення поняття гарантій адвокатської таємниці та змісту цього змісту цього поняття.

Зокрема, Л. М. Лобойко визначає гарантії адвокатської таємниці як визначені процесуальним законом засоби забезпечення ефективного функціонування кримінального процесу, що в цілому, на наш погляд, не розкриває змісту цієї доктринальної і правової категорії [2, с.362].

Не є повним визначення гарантії адвокатської таємниці, яке дається В. М. Трофименком, котрий зазначає, що гарантії адвокатської таємниці є складовою частиною правового статусу особи, оскільки лише за допомогою системи гарантій можна реалізувати права, свободи й обов'язки людини та громадянина [3, с.118]. Вони покликані забезпечувати, гарантувати нормальне, тобто встановлене законом, функціонування того чи іншого суспільного і правового інституту [3, с.136]. Таке визначення гарантій адвокатської таємниці також не розкриває їх сутності.

Потребує уточнення й поняття гаранті адвокатської таємниці, яке дається М. Никоненко, оскільки у цьому понятті не

відображені усій його сутністні ознаки. Зокрема, М. Никоненко зазначає, що гарантії адвокатської таємниці – це передбачені кримінально-процесуальним законом умови, засоби та способи щодо забезпечення прав суб'єктів кримінального процесу, захисту їх законних інтересів, забезпечення реалізації їх прав, а також здійснення правосуддя в кримінальних справах і виконання завдань кримінального судочинства [4, с.176].

Більш повним визначенням гарантій адвокатської таємниці, на наш погляд, є те, яке дається А. Бірюковою, яка досліджуючи гарантії адвокатської діяльності при реалізації захисником своїх процесуальних прав та обов'язків, дійшла обґрунтованого висновку, що в загальному вигляді під гарантіями адвокатської діяльності при здійсненні захисту слід розуміти сукупність правових засобів, які є невід'ємним елементом системи правового регулювання кримінального процесу в Україні, що спрямовані на захист 3-х професійних прав адвоката в кримінальному процесі, забезпечення вільної реалізації його прав та обов'язків здійснювати захист обвинуваченого, підсудного [5, с.137].

Слушною з цього приводу є й позиція С. Савицької, яка справедливо наголошує на тому, що після прийняття КПК України та ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» необхідно розмежовувати кримінально-процесуальні гарантії адвокатської діяльності на:

1) гарантії, що являють собою правові засоби, які закріплені в нормах КПК України і мають предметом свого регулювання процесуальні права та обов'язки адвоката як захисника підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, представника потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, учасника кримінального провадження, що надає правову допомогу свідку під час допиту чи участі у проведенні інших процесуальних дій [6, с.15];

2) гарантії, які закріплені у ст. 23 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» й нормах КПК України та забезпечують

реалізацію таких принципів адвокатської діяльності, як незалежність та конфіденційність [6, с.16].

Йдеться, як влучно зазначає М. Погорецький, про процесуальні гарантії, пов'язані з особливим порядком кримінального провадження стосовно адвоката, забороною проведення щодо нього певних дій, забезпеченням безпеки адвоката під час участі у кримінальному судочинстві тощо [7, с.58].

Ці гарантії, як обґрунтовано зазначає Д. Сергєєва, повністю поширюються на всі види адвокатської діяльності, передбачені ст. 19 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», і являють собою певні засоби, покликані забезпечити нормальне, тобто встановлене Законом, функціонування такого недержавного самоврядного інституту, як адвокатура [8, с.61].

На слушну думку М. Погорецького, якщо розглядати кримінально-процесуальні гарантії адвокатської діяльності в останньому аспекті, то їх можна визначити як передбачені КПК України та Законом правові засоби, які забезпечують реалізацію таких принципів адвокатської діяльності, як незалежність та конфіденційність [9, с.81].

Гарантії, які закріплені у ст. 23 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» й в окремих нормах КПК України забезпечують реалізацію не лише принципів адвокатської діяльності, як незалежність та конфіденційність, а й інших: уникнення конфлікту інтересів, домінантність інтересів клієнтів, компетентність, добросовісність та повага до адвокатської професії [10, с.17].

Зважаючи на зазначене, вважаємо, що гарантії адвокатської діяльності доцільно розглядати як:

1) гарантії, що являють собою правові засоби, які закріплені в нормах КПК України і мають предметом свого регулювання процесуальні права та обов'язки адвоката як захисника підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або ви-

рішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію) [10, с.19];

2) гарантії, що являють собою правові засоби, які закріплені в нормах КПК України та ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і мають предметом свого регулювання процесуальні права та обов'язки адвоката як представника потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача [10, с.19];

3) гарантії, що являють собою правові засоби, які закріплені в нормах КПК України та ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і мають предметом свого регулювання процесуальні права та обов'язки адвоката свідка;

4) гарантії, які закріплені у ст. 23 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» й нормах КПК України та забезпечують реалізацію таких принципів адвокатської діяльності, як незалежність, конфіденційність, уникнення конфлікту інтересів, домінантність інтересів клієнтів, компетентність, добросовісність та повага до адвокатської професії [10, с.21].

Виходячи з вищенаведеного, можемо виокремити шляхи реалізації гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні саме слідчими СБУ у правозастосовній практиці.

Першочерговою реалізацією гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні слідчими СБУ є правова форма – законодавчо-правове закріплення кримінальних процесуальних гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні.

Варто зазначити, що законодавче закріплення цих гарантій повинно пройти на всіх рівнях національного законодавства України, яке повинно відповідати не лише відповідним міжнародним стандартам, а й практиці ЄСПЛ.

Саме тому, на наш погляд, правова форма, як елемент реалізації гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні, складається з двох рівнів: 1) міжнародний; 2) національний.

Національний рівень правової форми як структурного елементу механізму реалізації кримінальних процесуальних га-

рантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні складає національне законодавство: Конституція України; ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правила адвокатської етики, а також в окремі положення КПК та КК України.

Так, зокрема, ст. 59 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [10, с.25].

ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає загальні засади здійснення адвокатської діяльності, гарантії здійснення адвокатської діяльності, а також закріплює поняття адвокатської таємниці (ч. 1 ст. 22), її суб'єктів (ч. 1, 2 ст. 22), умови позбавлення інформації або документів статусу адвокатської таємниці (ч. 2, 4, 6 ст. 22), (п. 3); гарантії додержання адвокатської таємниці (ст. 23) тощо [10, с. 67].

Гарантії адвокатської таємниці також відображені в ст. 10 Правил адвокатської етики, зміст якої в певній мірі кореспондується з положеннями ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також в окремих нормах КПК України (ст. 65, 160, 161, 163, 224 тощо).

Ефективність функціонування гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні СБУ неможлива також без законодавчо визначених суб'єктів його реалізації.

На нашу думку, таких суб'єктів доцільно поділити на два види:

1) суб'єкти, що здійснюють збереження адвокатської таємниці;
2) суб'єкти, що здійснюють контроль та нагляд за збереженням адвокатської таємниці у силу своїх повноважень.

Суб'єкти, що здійснюють збереження адвокатської таємниці визначені ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Відповідно до вказаної статті, такими суб'єктами є адвокат, помічник та стажист адвоката, особа, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським

об'єднанням, а також особа, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю.

До суб'єктів, що здійснюють контроль та нагляд за збереженням адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні, на нашу думку, варто відносити: керівника органу досудового розслідування, прокурора та слідчого суддю.

Проведений системний аналіз положень ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правил адвокатської етики, а також КПК України, дозволяє зробити висновок, що законодавець не виділяє таку групу суб'єктів [11, с.48].

На наш погляд, з метою забезпечення здійснення належного контролю та нагляду за збереженням адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні та реалізації самих кримінальних процесуальних гарантій адвокатської етики, ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ст. 10 Правил адвокатської етики потрібно доповнити положення, що контроль та нагляд збереженням адвокатської таємниці у кримінальному провадженні покладається на керівника органу досудового розслідування, прокурора та слідчого суддю.

Слід зазначити, що визначення на законодавчому рівні суб'єктів реалізації кримінальних процесуальних гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні слідчими СБУ не забезпечить ефективного функціонування механізму реалізації кримінальних процесуальних гарантій адвокатської таємниці у досудовому розслідуванні. Для цього потрібно, щоб чинне законодавство України, визначало необхідний обсяг повноважень цих суб'єктів, тобто їх практичну діяльність у реалізації гарантій адвокатської таємниці [11, с.56].

Однією з важливих гарантій адвокатської таємниці при проведенні слідчих (розшукових) та негласних проведенні слідчих (розшукових) дій СБУ є заборона допиту адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також особи, стосовно якої припинено або зупинено пра-

во на заняття адвокатською діяльністю, щодо відомостей, що є адвокатською таємницею (п. 2 ч. 1 ст. 23 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Адвокат, помічник та стажист адвоката, особа, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також особа, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю наділяють обов'язком щодо збереження адвокатської таємниці (ч. 3 ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Розголошення відомостей, що складають адвокатську таємницю, заборонено за будь-яких обставин, включаючи незаконні спроби органів дізнання, слідства і суду допитати адвоката про обставини, що складають адвокатську таємницю (ч. 3 ст. 10 Правил адвокатської етики).

Адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання зобов'язані забезпечити умови, що унеможливлюють доступ сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошення (ч. 3 ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), розуміння і дотримання принципу конфіденційності його помічниками, а також умови зберігання документів, переданих йому клієнтом, адвокатських досьє та інших матеріалів, що знаходяться в його розпорядженні і містять конфіденційну інформацію, котрі виключають доступ до них сторонніх осіб (ч. 5, 6 ст. 10 Правил адвокатської етики).

У разі пред'явлення клієнтом вимог до адвоката у зв'язку з адвокатською діяльністю адвокат звільняється від обов'язку збереження адвокатської таємниці в межах, необхідних для захисту його прав та інтересів. У такому випадку суд, орган, що здійснює дисциплінарне провадження стосовно адвоката, інші органи чи посадові особи, які розглядають вимоги клієнта до адвоката або яким стало відомо про пред'явлення таких вимог, зобов'язані вжити заходів для унеможливлення доступу сторонніх осіб до адвокатської таємниці та її розголошення.

Відповідно до ч. 5 ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» особи, винні в доступі сторонніх осіб до адвокатської

таємниці або її розголошенні, несуть відповідальність згідно із законом. У разі розголошення відомостей, що становлять адвокатську таємницю адвокат несе дисциплінарну відповідальність (п. 4 ч. 1 ст. 34 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

За вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень: 1) попередження; 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; 3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України (ч. 1 ст. 35 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Варто зазначити, що ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає право адвоката розголосити відомості, що становлять адвокатську таємницю у разі з'ясування, що його клієнт вчинює чи планує вчинити легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

Так, відповідно до ст. 6 цього закону, подання адвокатом в установленому порядку та у випадках, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», інформації центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, не є порушенням адвокатської таємниці.

Відповідно до ч. 5 ст. 8 ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» адвокати, адвокатські бюро та об'єднання, особи, які надають юридичні послуги, можуть не пові-

домляти спеціально уповноваженому органу про свої підозри у разі, коли відповідна інформація стала їм відома за обставин, що є предметом їх професійної таємниці, а також у випадках, коли вони виконують свої обов'язки щодо захисту клієнта, представництва його інтересів у судових органах та у справах досудового врегулювання спорів.

Ще однією умовою для забезпечення гарантій адвокатської таємниці при досудовому розслідуванні слідчими СБУ беззаперечно є повноваження та реалізація цих повноважень самими співробітниками СБУ, які в умовах застосуванні положень різних нормативно-правових актів зобов'язанні вживати заходів по протидії настанню негативних наслідків у формі розкриття адвокатської чи державної таємниці, яка могла стати відома адвокату під час здійснення своїх адвокатських повноважень.

Окремі положення, щодо дотримання гарантій таємниці, містяться у відомчих актах Служби безпеки України, зокрема Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні затвердженої спільним Наказом від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [12, с.26].

Повноваження керівника органу досудового розслідування зумовлені здійснення ним на стадії досудового розслідування відомчого контролю, прокурора – прокурорського нагляду у формі процесуального керівництва за досудовим розслідуванням, а слідчого судді – судового контролю.

Так, повноваження керівника органу досудового розслідування визначені в ст. 39 КПК України й докладно у відомчих нормативно-правових актах, що регламентують діяльність слідчих підрозділів СБУ.

Наступною гарантією адвокатської таємниці при проведенні слідчих (розшукових) дій є заборона проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності (п. 4 ч. 1 ст. 23 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Відповідно до ч. 6 ст. 46 КПК України, документи, пов'язані з виконанням захисником його обов'язків, без його згоди не підлягають огляду, вилученню чи розголошенню слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом.

Так, здійснюючи відомчий контроль за збереженням адвокатської таємниці, керівник органу досудового розслідування зобов'язаний у разі виявлення фактів порушення кримінального процесуального законодавства:

1) відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначати іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу або у разі неефективного досудового розслідування;

2) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування, давати слідчому письмові вказівки, які не можуть суперечити рішенням та вказівкам прокурора;

3) вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим.

Окрім того, прокурор та керівник органу досудового розслідування зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для недопущення органами досудового розслідування:

1) вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею (п. 2 ч. 1 ст. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»);

2) проводити допит цих осіб для встановлення відомостей, які становлять адвокатську таємницю (п. 2 ч. 1 ст. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; п. 1, 2 ч. 1 ст. 65 КПК України);

3) проводити огляд, розголошувати, витребувати чи вилучати документи, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності (п. 4 ч. 1 ст. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»);

4) залучати адвоката до конфіденційного співробітництва під час проведення слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розкриття адвокатської таємниці (п. 8 ч. 1 ст. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; ч. 2 ст. 275 КПК України);

5) втручатися у приватне спілкування адвоката з клієнтом (п. 8 ч. 1 ст. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; ч. 5 ст. 258 КПК України).

Повноваження слідчого судді, як суб'єкта, що здійснює контроль за збереженням адвокатської таємниці, зумовлені здійсненням ним судового контролю за дотриманням прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження (п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Слідчий суддя, здійснюючи контроль за збереженням адвокатської таємниці, уповноважений погоджувати клопотання слідчого прокурора щодо необхідності: проведення обшуку (ч. 2, 3 ст. 234 КПК України); проведенні окремих негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 247 КПК України); застосуванні тимчасового доступу до речей і документів (ст. 160 КПК України).

При погодженні відповідних клопотань слідчий суддя зобов'язаний перевіряти, щоб відповідні процесуальні дії були направленні на втручання в діяльність адвоката, в тому числі й до відомостей, що становлять адвокатську таємницю.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що гарантії адвокатської таємниці при проведенні досудового розслідування слідчими Служби безпеки України мають ключове значення для реалізації принципів верховенства права, законності, забезпечення права на захист, змагальності сторін та ін., а відтак й досягнення мети та виконання завдань кримінального провадження, передбачених ст. 2 КПК України.

Водночас в умовах реформування органів кримінальної юстиції і, зокрема, реформування Служби безпеки України та органів досудового розслідування СБУ, гарантії адвокатської таємниці при проведенні досудового розслідування слідчими

Служби безпеки України потребують свого посилення не лише в чинному КПК України, а й відомчих нормативно-правових актах СБУ.

Список використаних джерел:

1. Старенький О.С. Щодо визначення поняття меж доказування в кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2014. вип. 1 (9). С. 1-12.
2. Уголовно-процессуальное право: Учебное пособие / за ред. Лобойко Л. Н. Х.: Одиссей, 2007. 672 с.
3. Трофименко В.М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду : дис. …. канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2000. 188 с.
4. Никоненко М.Я. Кримінально-процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи, яка підозрюється у вчиненні злочину: дис. …. канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 261 с.
5. Бірюкова А.М. Гарантії адвокатської діяльності при здійсненні захисту. *Вісник Академії адвокатури України.* 2007. № 3. С. 135–138.
6. Савицька С.Л. Кримінально-процесуальні гарантії діяльності адвоката: автореф. дис. …. канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 18 с.
7. Погорецький М.А. Впровадження інституту негласних (розшукових) слідчих дій в правозастосовну практику. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.-практ. журнал.* 2012. Випуск 2 (28). С.56-63;
8. Сергєєва Д.Б. Правові та фактичні підстави провадження негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. Випуск 4. С.56-65.
9. Погорецький М.А., Погорецький М.М. Гарантії адвокатської таємниці у рішеннях Європейського суду з прав людини та їх імплементаційний вплив на кримінальне процесуальне законодавство України і правозастосовну практику. *Вісник кримінального судочинства.* 2016. Випуск 2. С. 77-87.

10. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // ВВР України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
11. Правила адвокатської етики (зі змінами). 2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text
12. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 // Генеральна прокуратура України. – 2012. - v0114900-12.

СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Дешко Людмила Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна
DeshkoL@yahoo.com

Анотація: В представленому дослідженні уточнюється коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності з огляду на те, що в результаті гібридних воєн держави вдаються до певних видів екстериторіальної поведінки, здійснюючи ефективний контроль над територією, яка розташована за межами їх національних кордонів, а народ низки держав своєю більшістю підтримує політику держави з порушення прав і свобод осіб на окупованих територіях, тимчасово підконтрольних територіях, підтримує політику держави з вчинення злочинів проти людяності на території іншої держави. Акцентовано увагу на тому, держава, яка здійснює ефективний незаконний контроль над територією іншої держави, незалежно від проміжку часу, протягом якого він здійснюється – є суб'єктом конституційно-правової відповідальності щодо завданої шкоди особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю її органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень

За критерієм юрисдикції щодо території держави як суб'єкт конституційно-правової відповідальності класифіковано на такі підгрупи: 1) держава, яка здійснює ефективний законний контроль над своєю територією; 2) держава, яка

здійснює ефективний незаконний контроль над територією іншої держави.

Щодо народу як суб'єкта конституційно-правової відповідальності пропонується народ розглядати як особливий суб'єкт, який несе субсидіарно конституційно-правову відповідальність з державою.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, держава, народ, юрисдикція, екстериторіальна поведінка, територія, ефективний контроль, ефективний незаконний контроль.

В результаті гібридних воєн держави вдаються до певних видів екстериторіальної поведінки, здійснюючи ефективний контроль над територією, яка розташована за межами їх національних кордонів, Наприклад, російська едферація - Придністровська Молдавська Республіка, російська федерація - окупована частина Донецької та Луганської областей України, Автономна Республіка Крим, Туреччина - Турецька Республіка Північного Кіпру. Такий контроль здійснюється безпосередньо, через збройні сили, або через підпорядковану місцеву адміністрацію.

24 лютого 2022 року відбулось повномасштабне вторгнення росії на територію України. Протиправні вчинки російської федерації-держави-агресора- сколихнули світ [1]. Активізувались науково-практичні дослідження не лише з питань міжнародної відповідальності, міжнародного кримінального права, а й з питання конституційно-правової відповідальності. На порядку денному – питання суб'єктів конституційно-правової відповідальності з огляду на екстериторіальну поведінку росії – держави-агресора.

Мета цього дослідження – уточнити коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності.

Як зазначають в своїх працях О. Совгиря, Н. Шукліна «Суб'єктами конституційно-правової відповідальності у ретроспективному аспекті є ті суб'єкти конституційного права України,

які наділені деліктоздатністю, тобто здатністю нести юридичну відповідальність за свої протиправні вчинки. У конституційному праві деліктоздатність мають два види суб'єктів:

1) індивідуальні (громадяни України, депутати всіх представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; посадові особи тощо);

2) колективні (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян та інші соціальні утворення, (наприклад, комітети та комісії представницьких органів, виборчі комісії тощо)» [2].

При цьому в доктрині конституційного права йдеться, що певні особливості як суб'єкти конституційного правопорушення мають і інші суб'єкти. В науці конституційного права питання конституційної відповідальності, суб'єктів конституційної відповідальності досліджували вчені Ю. Бисага [3], О. Васильченко [4], О. Совгиря [2], Є. Черняк [5], В. Федоренко [6] та інші науковці. З огляду на розвиток суспільних відносин, зміну парадигм бачиться за доцільне уточнити коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності, запропонувати нові критерії для їх класифікації.

На думку О. Совгирі та Н. Шукліної суб'єктом, який має нести конституційно-правову відповідальність у всіх випадках, коли вона не виконує офіційно взятих на себе зобов'язань, якщо в результаті цього спричинено шкоду будь-кому [2]. Такої точки зору дотримуються і інші науковці.

При цьому, акцентуємо увагу на тому, що в конституціях держав непоодиноко закріплюються норми права, відповідно до яких кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, не означає, що це не стосується екстериторіальної поведінки держави.

Так, держава, яка здійснює ефективний контроль над частиною території іншої держави, несе відповідальність за дії та бездіяльність на цій території. Постає питання: чи несе така держава відповідальність, якщо здійснює ефективний, але не законний контроль? Прикладом є тимчасово окупована росією частина території Луганської, Донецької областей, АРК, а також територія України, над якою росія здійснює тимчасовий контроль.

Відповідь на це питання надає з'ясування в рамках юрисдикції якої держави знаходилась особа, права якої було порушено чи існує невідворотня загроза їх порушення.

Так, Європейський суд з прав людини в справі «Лоізіду проти Туреччини» зазначає, що якщо держава має, законний чи незаконний, ефективний контроль над територією, яка розташована за межами національних кордонів держави, і, незалежно від того, здійснювався такий контроль безпосередньо, через збройні сили, або через підпорядковану місцеву адміністрацію, така держава може вважатися такою, що має юрисдикцію на зазначеній території, і її зобов'язання поширюються на забезпечення на цій території прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією [7]. Оскільки така держава має юрисдикцію на зазначеній території, то її зобов'язання поширюються на забезпечення на цій території прав людини і основоположних свобод.

З цього випливає, що держава, яка здійснює ефективний незаконний контроль над територією іншої держави, незалежно від проміжку часу, протягом якого він здійснюється – є суб'єктом конституційно-правової відповідальності щодо завданої шкоди особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю її органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Таким чином, суб'єктом конституційно-правової відповідальності є держава, яка: 1) здійснює ефективний законний контроль над своєю територією; 2) держава, яка здійснює ефективний незаконний контроль над територією іншої держави.

Досліджуючи працю В. Лучні, О. Совгиря та Н. Шукліна зазначають, що «щодо народів та націй, то вони не вважаються суб'єктами конституційно-правової відповідальності, хоча за часів радянської влади цілі народи та нації були піддані репресіям. На наше переконання, має рацію В. О. Лучні, який зазначає, що ні народ, ні націю, ні державу не можна повною мірою визнати суб'єктами конституційної відповідальності, оскільки відсутні як їх інституціоналізація, так і та інстанція, яка могла б застосовувати до них державний примус. Державу в цьому випадку доцільно розглядати як систему органів, що є самостійними суб'єктами конституційної відповідальності, а народ - як сукупність громадян, які також самостійно, індивідуально або колективно несуть конституційну відповідальність. В. О. Лучін вважає за можливе умовно визнати державу особливим суб'єктом конституційної відповідальності, який несе її субсидіарно, як гарант відповідальності державних органів, посадових осіб» [2].

В цьому контексті за аналогією звернемо увагу на питання відповідальності народів в міжнародному публічному праві.

Так, в міжнародному публічному праві є концепція «Відповідальність при захисті», яка розвивається паралельно з доктриною responsibility to protect. В цій концепції акцентується увага на тому, що громадяни держави є суб'єктами, які несуть моральну відповідальність поряд з юридичною відповідальністю держав. Відповідальність народу сприяє посиленню першого компонента R2P оскільки носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ, і саме громадянам надано право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади, а відтак – безпосередньо та опосередковано впливати на внутрішню і зовнішню політику держави. Бачиться, що цей підхід може бути застосованим і в конституційному праві: народ є особливим суб'єктом, який несе субсидіарно відповідальність з державою як єдине джерело влади в державі, як гарант відповідальності

органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [8].

До другої підгрупи суб'єктів конституційно-правової відповідальності О. Совгиря та Н. Шукліна відносять фізичних осіб, які є суб'єктами конституційно-правової відповідальності, якщо вони: мають громадянство України; досягли 18 років; є дієздатними [2]. Вчені слушно зазначають, що у деяких випадках громадяни України можуть нести конституційно-правову відповідальність, лише якщо вони мають спеціальну правоздатність депутата, посадової особи тощо [2].

Окремо вчені-конституціоналісти виділяють як суб'єктів конституційно-правової відповідальності законодавчий орган державної влади, «…органи місцевого самоврядування, які несуть відповідальність перш за все перед громадянами, які їх обирають, але не тільки. Це може бути відповідальність за порушення норм Конституції України тощо» [2]. В цю підгрупу непоодиноко включають і главу держави. Але бачиться за доцільне зробити застереження, що глава держави може включатися в цю підгрупу, якщо він не належить до жодної з гілок державної влади.

До четвертої групи суб'єктів конституційно-правової відповідальності в доктрині конституційного права відносять виконавчі органи державної влади, які несуть відповідальність у випадку порушення ними конституційно-правових норм» [2]. При цьому, як слушно акцентують увагу О. Совгиря та Н. Шукліна «…в окремих випадках …вони також можуть бути суб'єктами відповідальності політичної» [2].

Отже, держава, яка здійснює ефективний незаконний контроль над територією іншої держави, незалежно від проміжку часу, протягом якого він здійснюється – є суб'єктом конституційно-правової відповідальності щодо завданої шкоди особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю її органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень

За критерієм юрисдикції щодо території пропонуємо держави як суб'єкт конституційно-правової відповідальності класифікувати на такі підгрупи:

1) держава, яка здійснює ефективний законний контроль над своєю територією;

2) держава, яка здійснює ефективний незаконний контроль над територією іншої держави.

Щодо народу як суб'єкта конституційно-правової відповідальності пропонується народ розглядати як особливий суб'єкт, який несе субсидіарно конституційно-правову відповідальність з державою.

Список літератури:

1. Васильченко О., Дешко Л. Право людини на охорону здоров'я та медичну допомогу на тимчасово окупованих територіях: звернення до Європейського суду з прав людини проти росії /Забезпечення прав людини в умовах воєнного стану в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2022 року): ел. збірник / Ред. кол.: О. Васильченко; О. Лотюк; П. Діхтієвський; В. Пашинський; А. Матат. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2022. С. 21-22. URL: https://konstp.law.knu.ua/literature.
2. Совгиря, О. В., Шукліна, Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. 5-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2022. 556с.
3. Поличко Т., Бисага Ю., Берч В., Дешко Л., Нечипорук Г., Петрецька Н. Верховенство конституційних норм у національній системі права: монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 220 с.
4. Васильченко О.П., Дешко Л.М. Роль Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я росією на території України / Право в умовах війни: питання теорії та практики: монографія. Ужгород, 2023. С. 77-84.

5. Черняк Є.В. Охорона Конституції України та конституцій зарубіжних країн: конституційно-порівняльний аналіз : монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 592 с.
6. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України / В. Л. Федоренко. К. : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
7. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Лоізіду проти Туреччини». URL: https://rm.coe.int.
8. Дешко Л.М. Доктрина responsibility to protect: зобов'язання захищати населення від злочинів проти людяності в сфері охорони здоров'я та охорони довкілля. Довкілля і права людини: монографія. УАМП, 2022

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ ЯК ФАКТОР УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Жаровська Ірина Мирославівна,
доктор юридичних наук, професор
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»
м. Львів, Україна
iryna.m.zharovska@lpnu.ua

Анотація: Автор розглядає систему електронного урядування як ефективний фактор розбудови права та держави в поствоєнний період відбудови України. Вказано на переваги застосування електронного урядування для удосконалення функціонування органів публічної влади та забезпечення верховенства права і демократії.

Ключові слова: електронне урядування, відкритість влади, публічні послуги, публічна служба, публічно-владна діяльність, державне управління, військові дії.

З кінця 1990-х років уряди багатьох європейських країн всіх рівнів запустили проекти електронного уряду, хоча й з різною швидкістю, спрямовані на надання електронної інформації та послуг громадянам і підприємствам. Стрімкий розвиток електронної комерції в останні роки та еволюція, прогнозована в найближчому майбутньому, спонукали споживачів вимагати все більше індивідуальних, швидких послуг і в секторі державного управління.

Проблема невідповідності державно-управлінського застосування комп'ютерних технологій поряд з приватним сектором характерна для більшості держав. Наприклад за даними США

уряд впровадив інформаційні технології у публічну сферу тільки на 12, 5 %, що значно гірше порівняно з іншими галузями, такими як охорона здоров'я чи освіта, які змінилися на 25%, або споживчі послуги [1].

Згідно з Relyea, термін «електронний уряд» був введений у спільній доповіді – Access America: Reengineering Through Information Technology – National Performance Review та Урядової ради з питань інформаційних технологій у 1997 році [2]. Однак у той час е- уряд був не більш ніж загальним визнанням злиття розробок інформаційних технологій (ІТ) і застосування та використання цих технологій державними установами.

На даний момент існують різні способи зрозуміти, що таке електронний уряд. Перше визначення надано Кейлором та ін.: «Електронний уряд – це здатність громадян спілкуватися та/або взаємодіяти з містом через Інтернет будь-яким більш складним способом, ніж простий електронний лист до загального міста. (або веб-майстра) або адресу електронної пошти, надану на сайті»[2]. В емпіричному дослідженні Організація Об'єднаних Націй і Американське товариство державного управління визначили електронний уряд як «використання Інтернету та Всесвітньої павутини для надання урядової інформації та послуг громадянам» [3]. Обидва згадувані дослідження вказують на те, що електронний уряд є загальним терміном, який охоплює багато різноманітних застосувань.

Нещодавно Організація економічного співробітництва та розвитку визначає електронний уряд як «використання ІКТ, зокрема Інтернету, як інструмент для досягнення кращого державного управління». Електронний уряд – це більше про уряд, ніж про «е». Поширення нових інформаційних і комунікаційних технологій спричинило значні зміни на всіх рівнях суспільства і, зокрема, в очікуваннях громадян. Уряди також інтегрують ці технології в практику роботи, щоб йти в ногу і покращувати результати політики, якість послуг і чуйність до громадян, що визначає їх ефективність. Ініціативи з електронного урядування можуть

підвищити ефективність уряду у таких важливих напрямках, як сприяння міжвідомчій співпраці над складними проблемами, сприяння орієнтації послуг на клієнта та налагодження відносин із партнерами з приватного сектора. Таким чином, затримка у впровадженні реформ електронного урядування може перешкодити економічному розвитку в цьому світі, що стає все більш конкурентоспроможним і швидко змінюється [4].

Доктринальні визначення поділяються на дві групи: в одній електронний уряд визначається як Інтернет (надання послуг в режимі онлайн) та інші види діяльності в Інтернеті, такі як електронні консультації, а в іншій – електронний уряд визначається як здатність трансформувати державне управління за допомогою використання інформаційних комп'ютерних технологій.

Загалом можна констатувати, що не залежно від семантичного розуміння значення електронного урядування набагато ширше ніж використання комп'ютерів при комунікації органів публічної влади з громадськістю. Нині – це оновлена система державного управління, що формує нову ідеологію функціонування всього державно-правового апарату.

Нині електронний уряд – це застосування передових електронних технологій і веб-сервісів для представлення, обміну та просування державних послуг для громадян і підприємств з метою підвищення продуктивності при зниженні витрат. Електронний уряд відіграє вирішальну роль у розвитку економіки уряду, громадян і промисловості, особливо в країнах, що розвиваються, а також для України, що прагне до змін та оновлення у післявоєнний період після перемоги над державою-агресоркою. Це полегшує транзакції та завдання між компаніями (B2B), наближає клієнтів до компаній (B2C), забезпечує продуктивну взаємодію між урядом і громадянами (G2C), урядом і підприємствами (G2B), а також міжвідомчими відносинами (G2G) більш зручними, прозорими та економічними способами.

Однією з головних переваг електронного уряду є потенціал підвищення ефективності поточної паперової системи. Зав-

дяки оцифровці державних послуг та інформації електронний уряд може оптимізувати адміністративні процеси, скоротити паперову роботу та заощадити час і гроші. Завдяки електронному уряду документообіг став таким простим та інтуїтивно зрозумілим. Це полегшує обмін інформацією та ідеями між усіма державними установами та департаментами для створення однієї мегабази даних. Донести урядові рішення та політику до громадян також легко, оскільки електронний уряд надає кожному громадянину доступ до інформації.

Електронний уряд також сприяє кращій комунікації між урядами та підприємствами, створюючи більш відкритий ринок і сильнішу економіку. Наприклад, електронні закупівлі дозволяють меншим підприємствам конкурувати за державні контракти, тоді як великі підприємства можуть легше отримувати доступ до інформації та послуг.

Доступність публічних послуг є вагомим атрактором демократизації суспільних відносин. Оскільки суспільство стає більш мобільним, громадяни можуть отримати доступ до послуг електронного уряду з будь-якої точки країни в будь-який час доби. Це підвищує доступність державних послуг і покращує загальний досвід клієнтів.

Електронний уряд може підвищити прозорість уряду, дозволяючи громадськості отримувати інформацію про те, над чим працює уряд, і політику, яку він намагається реалізувати. Це створює більш поінформоване та залучене громадянство, що може призвести до більшої підзвітності та кращого прийняття рішень. Електронне врядування допомагає зміцнювати довіру між урядами та громадянами, що є важливим фактором належного управління, використовуючи стратегії на основі Інтернету для залучення громадян до політичного процесу, демонструючи прозорість і підзвітність уряду.

І наостанок, суттєвою перевагою є висока оперативна ефективність. Для громадян важлива ефективність послуг, що надаються. Ефективність влади вимірюється якістю її взаємодії

з громадянами. Обробка документів у традиційній державній системі є складним завданням, яке споживає багато ресурсів; час, витрачений на оформлення документів, не створює великої цінності для громадян. Це питання стає ще більш актуальним, якщо взяти до уваги той факт, що громадяни вимагають більше від державних послуг. Створивши централізований пункт зв'язку через електронний уряд, уряди можуть досягти високої операційної ефективності.

Електронний уряд є дуже економічно ефективним. Візьмемо, наприклад, те, що уряд хоче дізнатися громадську думку щодо певного питання, за допомогою системи електронного уряду він може провести опитування та отримати думку дуже швидко за надзвичайно низьку вартість. Це також стосується випадків, коли уряд хоче зібрати певні дані. Завдяки новій інновації під назвою «хмарні рішення», яка допомагає урядам суттєво заощадити від раніше необхідної дорогої IT-інфраструктури та пов'язаних з нею високих витрат на обслуговування.

Кінцевою метою електронного уряду є підвищення якості та ефективності державних послуг при зниженні витрат, а в умовах післявоєнної економічної кризи, останнє є ключовим фактором.

Крім того, впровадження додатків електронного уряду може сприяти ряду інших переваг, включаючи, але не обмежуючись, наступне:

- Прозорість: додатки електронного уряду та засоби масової інформації можуть підвищити прозорість уряду щодо його політики та поточних проектів, забезпечуючи легший доступ до актуальних новин і повідомлень.
- Довіра: надання доступу до послуг та урядової інформації за допомогою прозорих і простих у використанні технологій може критично підвищити довіру між громадянами та урядом.
- Участь громадян: програми електронного урядування можуть полегшити процес залучення громадян до прийняття рішень і проведення опитувань, які можуть відображати думку

громадян і покращити їхню участь у розбудові свого майбутнього.

• Підтримка навколишнього середовища: послуги електронного уряду усувають велику кількість паперових додатків і потреби в енергії для роботи та експлуатації об'єктів і технологічних установок, що сприяє підтримці навколишнього середовища [5].

За статистикою частка ІТ у структурі ВВП України складає 10%, також 30% державних інформаційних ресурсів перенесених до хмари. В довоєнний період 95% населення мали доступ до швидкісного Інтернету, а 100% об'єктів критичної інформаційної інфраструктури покрито сенсорами [6].

Штучний інтелект останнім часом покращує сучасні результати у дедалі зростаючій кількості областей. Однак він все ще стикається з кількома проблемами, які перешкоджають його розгортанню в програмах електронного урядування – як для вдосконалення систем електронного урядування, так і для взаємодії електронного уряду та громадян.

Для удосконалення сфери електронного урядування у післявоєнний період необхідні певні заходи правового та організаційно-управлінського характеру. Серед них визначимо наступні.

По-перше, необхідна цілісна стратегія оновлення життєдіяльності країни, де визначити яким чином електронне урядування може забезпечити допомогу в реалізації відбудови нової країни. Доречним є також розроблення стратегії розвитку хмарної інфраструктури, оскільки нині слід констатувати відсутність бачення розвитку інформаційних ресурсів з використанням сучасних технологічних рішень.

По-друге, в умовах військових дій та непередбачуваних факторів розвитку геополітичних відносин питання національної безпеки отримує особливу прерогативо. Захист сфери публічних послуг від кібератак є вагомим аспектом післявоєнного розвитку. Для цього необхідними є дві сфери гарантій:

• компютерно-технологічні (удосконалення програмного забезпечення органів публічної влади з метою активної протидії гіпотетичним хакерським атакам);

• організаційно-управлінські (створення урядового центру очистки трафіку та протидії DDOS-атакам, а також запуск сервісу захисту електронної пошти державних службовців).

По-третє, розробка програми навчання населення щодо користування електронним урядуванням у публічно-владній сфері. Інформаційна грамотність населення загалом та публічних службовців сприяє реальному, ефективному застосуванню електронного урядування. Тому слід розробити програми навчання в трьох сферах: для державних службовців; для населення; для дітей. Останнє є ключовим для майбутнього процвітання держави.

По-четверте, використання можливостей електронного урядування для відновлення права власності на нерухоме майно. Проте тут також слід врахувати можливості відновлення інфраструктури. Певний суттєвий прогрес відбувається і зараз. Зокрема позитивно оцінюємо прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови від 28 квітня 2023 р. № 415 «Про затвердження Порядку ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього» [7]. Проте в подальшому забезпечення накопичення реєстру, належне його функціонування та адаптація до комунікації з іншими реєстрами ще попереду.

Підсумовуючи, електронний уряд може принести значну користь суспільству шляхом підвищення ефективності, покращення послуг і забезпечення кращої доступності державних послуг. Це також забезпечує більшу прозорість і підзвітність діяльності уряду. Він може стати ефективним помічником в оновлені країни після військової агресії. Комплекс гарантій правового, технологічного, адміністративно-управлінського характеру загалом можуть розкрити потенціал цього механізму для досягнення верховенства права та демократизації публічної влади.

Список літератури:

1. Of the People: Advantages and Obstacles of Making the Transition to E-Government. 2023. URL: https://www.salesforce.com/solutions/industries/government/resources/advantages-and-obstacles-of-e-government/
2. Relyea H.C. E-gov: Introduction and overview Government Information Quarterly. 2002. № 19(1), 9.
3. American Society for Quality. American customer satisfaction índex, lst quarter. 2001.
4. OECD e-Government Studies. The e-Government Imperative URL: https://www.oecd-ilibrary.org/governance/the-e-government-imperative_9789264101197-en
5. Al-Mushayt O. S. Automating E-Government Services With Artificial Intelligence, IEEE Access, 2019, vol. 7, pp. 146821-146829 doi: 10.1109/ACCESS.2019.2946204.
6. Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Діджиталізація». Липень 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/digitization.pdf
7. Про затвердження Порядку ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього: Постанова КМ України від 28 квітня 2023 р. № 415 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/415-2023-%D0%BF#Text

NAILS IN FORENSIC EXAMINATIONS

Elżbieta Żywucka-Kozlowska
Assoc. Prof., Department of Criminal Procedure and Executive Criminal Law Faculty of Law and Administration of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Summary: Nails are a really valuable source of knowledge about a person, their health, way of life, hygiene habits and profession. What the human eye sees allows you to see certain changes, which in the case of nails may be one of the symptoms of a disease, including a genetic one. The similarity of nail plates in humans is also arousing curiosity. Today it is known that the lines, sometimes called slats, in the structure of the tile have an individual character. DNA can be isolated from nails, which is of great importance for science, including forensic science. Nails may not «speak» like other marks, but they always carry the mystery of a person's life and death.

Keywords: forensics, human nail, identification, forensic examination of nails.

Nails are a biological material which, like other types of material in this regard, is a valuable source of knowledge not only about the state of human health, but also allows to determine the content of chemical compounds, especially those with toxic properties, even after a long time from the moment they penetrated to the body[3]. From

[3] Zob. Palmeri A, Pichini S, Pacifici, Zuccaro P, Lopez A. Drugs in nails, physiology, pharmacokinetics and forensic toxicology. Clin Pharmacokinet 2000; 38 , s. 95-110; Pufal E, Sykutera M, Nowacka T, Stefanowicz A, Śliwka K. Opracowanie metody oznaczania citalopramu i desmetylocitalopramu w paznokciach i włosach i jej wykorzystanie w toksykologii sądowej. Arch Med Sąd Kryminol 2010; 60, s. 216-222; M. Sykutera, P. Piotrowski, E. Bloch – Bogusławska, Oznaczanie kokainy i benzoiloekgoniny w paznokciach metodą chromatografii cieczowej sprzężonej ze spektrometrem mas z jonizacją przez elektrorozpylanie. Arch Med Sąd Kryminol. 2014; 64 (3),s. 165–174

the perspective of forensic science, nails can be a trace in itself or a carrier of other traces.[4] It is extremely important not only to disclose the trace, but also, and perhaps above all, to secure it properly. The literature on the subject indicates that "technical protection of broken or cut nails consists in placing them in a test tube, box or paper package. Each clipped nail is placed in a separate labeled tube. Evidence may also include fingernail marks, e.g. as a result of the victim's fight with the perpetrator. This material is secured by clipping the nails, scraping or swabbing behind the nails - one swab per hand."[5] V.J. DiMaio and D. DiMaio point out that it is much better to trim the nails short than to collect scrapings from under the nail plates to look for signs of an attacker. According to the authors, new research methods, such as the STR and DNA analysis cited by them, allow the isolation of mitochondrial DNA. The authors also refer to the classification of Harm and Rajs when describing nail marks, listing their three types, namely: impressions, scratches and marks similar to those left by the bird's claws [6] The study of human nails in the light of forensic science most often concerns broken or cut off scraps of the nail plate. G. Kędzierska believes that apart from the physiological stripes on the nail plate, there are also other features of the acquired type in the form of transverse or oblique scratches and depressions, which are usually formed by the action of various external factors or mechanical injuries. According to this author, both stripes and scratches are individual features that allow individual identification of a person.[7]

[4] Przykładem są wyskrobiny spod paznokci czy też inna substancja zabezpieczona na płytce paznokciowej

[5] L. Koźmiński, W. Miś, L. Szplit, Podstawowe czynności techniczno – kryminalistyczne podczas oględzin miejsca zdarzenia, Szkoła Policji w Pile, Zakład Służby Kryminalnej, Piła 2025, s. 56 [ISBN 978-83-88360-74-9]

[6] V.J. Di Maio, D. DiMaio, Medycyna sadowa, wydanie I polskie red . B. Świątek, Z. Przybylski, Wydawnictwo Medyczne, Urban& Partner, Wrocław 2003, s. 242

[7] G. Kędzierska, Ślady biologiczne (w:) Technika kryminalistyczna (red. W. Kędzierski), tom 2, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 1995, s. 225 - 226

In addition to the classic forensic examination of nails, there are also those typical in medicine. In addition to the above, other tests are also possible, including those typical for medical sciences: dermatology, microbiology, virology, toxicology. In foreign literature, nail examinations are emphasized in the perspective of medical diagnostics. Renuka Devi and Thahira Banu believe that nails can reflect current health status, information about genetic heritage, and historical information about drug or alcohol use in the past months or even a year. The authors point to new possibilities for nail research in three basic areas, namely medicine, forensics and biometric systems. In nail medical research, they mention scanning the entire nail to identify pathological changes. They compare this method of diagnosis to dermatoscopy, but not using a classic dermatoscope, but a scanner coupled with a digital camera. The second of the methods used more and more often in practice is ultrasonography, which allows for an insight into the nail bed.[8] In nail examinations, MRI (magnetic resonance imaging) is also used, which allows to detect not only changes within the nail itself, but also finger bones and changes of a proliferative nature. Computed tomography as a diagnostic method is another possibility in medical diagnostics and, as mentioned above, it is used to identify pathological changes. Capillaroscopy (capillaroscopy) is one of the latest nail research techniques that allows you to view subplate blood vessels.[9] The second group of nail tests are those related to individual human identification. They are dedicated to forensic science, which is clearly emphasized by the authors of the work. The differentiating element are longitudinal protuberances, which are an individual feature of a person. Renuka Devi and Thahira Banu state that even identical twins differ in these lines (protrusions) and therefore this feature is used in forensic medicine to identify a person. Other techniques in this area are: Doppler imaging

[8] Renuka Devi, Thahira Banu, Study of nail unit using image processing methods ; https://www.researchgate.net/publication/308851472_Study_of_nail_unit_using_image_processing_methods [dostępne 28.02 2023]

[9] Tamże, s. 2.

and scanning electron microscopy, used to analyze the structure of the nail. The third type of research is related to biometrics, because it is assumed that the pattern of the structure of the nail matrix and nail plate is characteristic, which allows for individual identification of a person.[10] Shih Hsiung Lee and Chu Sing Yang point to three basic features of the nail, useful in identification, namely: the lunula, the free edge of the plate. According to these authors, the element that differs significantly not only on individual nails of one person, but also of other people, is the lunula. Some nails do not have a lunula, while others are clearly visible. The real image (visible to the naked eye) may seem identical or no different, but. Digital techniques, in particular scanners, make it possible to see the differences between the nail plates of individual people. For this reason, these features have become exponents of the possibility of individual identification of a person and are successfully used in practice.[11] In foreign language literature, it is indicated that nails, similarly to hair, are a valuable source of knowledge about a person and allow for their individual identification. C. Friis Bengtsson, M.E. Olsen, L. Orsted Brandt, M.F. Bertelsen, E. Willerslev, D.J. Tobin, A.S. Wilson , M. Thomas and P. Gilbert emphasize the possibilities of genetic testing of hair and nails, which is of particular importance when they are tested after a significant period of time.[12]

Examination of scrapings from under the nails has become a permanent part of the canon of forensic medical research. The results of broadcasts in this regard often prove the perpetration of the crime, in particular when the victim resisted. Forensic examinations of human nails are not widely described in the literature on the subject. Cases of dactyloscopic, osmological and odontological exam-

[10] Tamże, s.2.

[11] Shih Hsiung Lee, Chu Sing Yang, Fingernail analysis management system using microscopy sensor and blockchain technology (w:) International Journal of Distributed Sensor Networks 2018, nr 14 (3), s. 6.

[12] C. Friis Bengtsson, M.E. Olsen, L. Ørsted Brandt, M.F. Bertelsen, E. Willerslev, D.J. Tobin, A.S. Wilson , M. Thomas ,P. Gilbert, DNA from keratinous tissue. Part I : hair and nail (w:) Annales of Anatomy 2012, nr 194, s. 17 – 25.

inations are analyzed much more frequently. However, this does not mean that they are not performed in practice. In forensic science, as in medicine, a specific case, a specific case determines the direction of research. Sometimes it is the results of nail examinations that allow the identification of a person.

Bibliography:

1. Di Maio V.J., DiMaio D., Medycyna sadowa, wydanie I polskie red. B. Świątek, Z. Przybylski, Wydawnictwo Medyczne, Urban& Partner, Wrocław 2003.
2. Friis Bengtsson C., Olsen M.E., Ørsted Brandt L., Bertelsen M.F., Willerslev E., Tobin D.J., Wilson A.S., Thomas M., Gilbert P., DNA from keratinous tissue. Part I : hair and nail (w:) Annales of Anatomy 2012, nr 194.
3. Kędzierska G., Ślady biologiczne (w:) Technika kryminalistyczna (red. W. Kędzierski), tom 2, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 1995.
4. Koźmiński L., Miś W., Szplit L., Podstawowe czynności techniczno – kryminalistyczne podczas oględzin miejsca zdarzenia, Szkoła Policji w Pile, Zakład Służby Kryminalnej, Piła 2025, s. 56 [ISBN 978-83-88360-74-9]
5. Palmeri A, Pichini S, Pacifici, Zuccaro P, Lopez A. Drugs in nails, physiology, pharmacokinetics and forensic toxicology. Clin Pharmacokinet 2000; 38.
6. Pufal E, Sykutera M, Nowacka T, Stefanowicz A, Śliwka K. Opracowanie metody oznaczania citalopramu i desmetylocitalopramu w paznokciach i włosach i jej wykorzystanie w toksykologii sądowej. Arch Med Sąd Kryminol 2010; 60.
7. Renuka Devi, Thahira Banu, Study of nail unit using image processing methods ; https://www.researchgate.net/publication/308851472_Study_of_nail_unit_using_image_processing_methods [dostępne 28.02 2023].
8. Shih Hsiung Lee, Chu Sing Yang, Fingernail analysis management system using microscopy sensor and blockchain technology (w:) International Journal of Distributed Sensor Networks 2018, nr 14 (3).

9. Sykutera M., Piotrowski P., E. Bloch – Bogusławska E., Oznaczanie kokainy i benzoiloekgoniny w paznokciach metodą chromatografii cieczowej sprzężonej ze spektrometrem mas z jonizacją przez elektrorozpylanie. Arch Med Sąd Kryminol. 2014; 64 (3).
10. Żywucka – Kozłowska E. , Paznokcie człowieka w perspektywie badań kryminalistycznych, Polskie Towarzystwo Kryminalistyczne, Warszawa 2020.

БЕЗПЕКА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ УМОВ ГАРАНТУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА

Заборовський Віктор Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
viktor.zaborovsky@uzhnu.edu.ua

Анотація. У даному дослідженні розкриваються теоретико-прикладні питання забезпечення безпеки інформаційної інфраструктури професійної діяльності адвоката як одна з необхідних умов гарантування її конфіденційності. Також аналізуються проблеми використання адвокатом мережі Інтернет, як в побуті, так і в контексті своєї професійної діяльності.

В рамках наукового дослідження акцентується увага й на те, що в епоху розвитку цифрових технологій, безпека інформаційної інфраструктури залежить і від належного ведення адвокатом документообігу, зокрема, що стосується ведення ним досьє в електронному вигляді. Робиться висновок, що застосування адвокатом різного роду таких технологій в своїй професійній діяльності, з одного боку спрямоване на покращення якості надання правничої допомоги в цілому, а з іншого – вимагає від нього більше раціональних та активних дій щодо забезпечення її конфіденційності.

Ключові слова: адвокат; адвокатська діяльність; правовий статус адвокат; конфіденційність адвокатської діяльно-

сті; гарантії адвокатської діяльності; безпека інформаційної інфраструктури; інформаційні технології.

Неодноразово питання щодо використання адвокатом інформаційних технологій в своїй професійній діяльності [1; 2; 3], в тому числі й в аспекті забезпечення інформаційної безпеки [4] такої діяльності було предметом нашого наукового дослідження. Зокрема, ми доходили висновку, що будь який прояв адвокатської діяльності (захист, представництво чи інші види правової допомоги) так чи інакше пов'язаний із отриманням, обробкою, зберіганням та передачею інформації, як правового, так і неправого характеру. В той же час, слід не забувати, що значна частка такої інформації є конфіденційною, в тому числі є предмет адвокатської таємниці.

Все це вказує на те, що адвокатська діяльність є неможливою без забезпечення належного рівня її інформаційної безпеки, який багато в чому залежить не тільки від стану та якості нормативно-правового регулювання (насамперед, що стосується гарантій професійної діяльності адвоката та їх практичної реалізації), але й – від врахування самим адвокатом можливих загроз безпеки його інформаційної діяльності, особливо в умовах війни.

Враховуючи як багатогранність видів адвокатської діяльності, так і суттєві об'єми застосування адвокатом передових інформаційних технологій в процесі своєї діяльності (спрямовані насамперед на покращення якості надання правничої допомоги), адвокату доволі складно забезпечити конфіденційність інформації, яка, зокрема, має статус адвокатської таємниці. Як ми уже зазначали, адвокат повинен завжди пам'ятати, що існування безсумнівної довіри до його професійної діяльності, можливе лише за умови неухильного дотримання принципу конфіденційності, що забезпечується в тому числі, й забороною втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом (з одного боку, особисте спілкування адвоката із клієнтом є основою

для визначення ним своєї правової позиції по справі, а з іншого – забезпечення конфіденційності такого спілкування, а в подальшому й необхідність дотримання режиму адвокатської таємниці є фундаментом існування довірчих відносин між клієнтом та адвокатом [5, с. 248].

Досліджуючи дану проблематику Г.І. Резнікова, через призму криміналістичного дослідження характеристики злочинів щодо розголошення професійних таємниць, звертає увагу на необхідність створення умов для безпеки інформаційної інфраструктури, прорахунками у забезпеченні якої є:

- фрагментарність або несправність засобів захисту, технічного і програмного середовища;

- відсутність або незадовільний стан технічних засобів забезпечення безпеки інфраструктури;

- відсутність ідентифікації користувача і здійснюваних операцій з використанням комп'ютерів та їх мереж, мереж електрозв'язку за допомогою спеціальних паролів, ключів, магнітних карт, цифрового підпису у процесі доступу до інформаційно-телекомунікаційних систем;

- відсутність криптографічного захисту інформації під час її обробки в комп'ютерних мережах; відсутність диференційованого доступу осіб до інформації;

- неналежний рівень реєстрації дій з інформацією (дати та часу, характеру дій), протиправних спроб доступу тощо [6, с. 13].

В контексті даного дослідження не слід забувати й те, що в своїй як професійній діяльності, так і в побуті адвокатом широко використовується мережа Інтернет, в тому числі і для збереження отриманої ним інформації. Слушною в цьому випадку є позиція В.В. Наумова, згідно з якою при застосуванні віртуальних серверів, адвокат повинен враховувати певні особливості зберігання інформації на них:

1) адвокату необхідно визначити юрисдикцію власника (власників) таких серверів (чи пред'являються та дотримуються політики щодо високих стандартів конфіденційності;

2) припинення підприємницької діяльності власника серверів може призвести до втрати інформації, що містить адвокатську таємницю;

3) провайдер, а також і суб'єкт, що проник через систему захисту провайдера має безпосередній доступ до інформації в момент передачі її з пристрою адвоката на віртуальний сервер [7, с. 10].

Тож всі ці аспекти повинні бути враховані адвокатом при використанні ним мережі Інтернет в своїй професійній діяльності. Слід врахувати й те, що Правилами адвокатської етики, а саме ст. 58 встановлені певні вимоги щодо користування соціальними мережами, Інтернет-форумами та іншими формами спілкування (зокрема, дотримуватись норм адвокатської етики, приймати до уваги обмеження, що встановлені для адвокатської діяльності в частині повноти та сприйняття інформації, забезпечення її конфіденційності та збереження, врахування параметрів їх конфіденційності з метою відповідального їх використання, тощо).

В епоху розвитку цифрових технологій, безпека інформаційної інфраструктури залежить і від належного ведення адвокатом документообігу, зокрема, що стосується ведення ним досьє в електронному вигляді. Враховуючи те, що значна кількість матеріалів, якими оперує адвокатом в аспекті надання своєму клієнту правової допомоги є саме в електронному форматі, тому слушним є твердження О.В. Синєокого, який зазначає, що наявність належних вмінь та навиків використання таких матеріалів свідчить про інформаційну компетентність адвоката, оскільки використання інформаційних технологій при формуванні адвокатського досьє вказує на високотехнологічний професіоналізм у діяльності сучасного адвоката. Науковець звертає увагу на позитивні аспекти формування інформаційних архівів адвоката в електронний спосіб, який буде відігравати істотну роль в допомозі у роботі з новими справами, наводячи при цьому й інші переваги у їх використанні, де поряд

з оптимізацією часу роботи адвоката щодо пошуку документів та можливістю віддаленого доступу до них, однією із основних таких переваг є підвищення надійності збереження інформації, яка міститься в електронному досьє адвоката та зменшення ризику її втрати [8].

Необхідність перманентного підвищення надійності збереження такої інформації, що містить конфіденційні дані та знаходиться в електронному досьє адвоката, пов'язана також з тим, що протягом останніх років непоодинокими є випадки, зокрема, порушення правоохоронними органами професійних гарантій здійснення адвокатської діяльності. На значну кількість таких випадків звертає увагу насамперед Комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України у своєму звіті за 2022 рік [9].

Тож дотримання загальних правил ведення електронного діловодства та використання, зокрема, сервісів віддаленого доступу з багаторівневим ступенем захисту сприятимуть захисту конфіденційної інформації клієнта в епоху розвитку цифрових технологій.

Також не слід забувати й те, що адвокат в своїй професійній діяльності активно використовує й різноманітного роду програми для спілкування та швидкого обміну повідомлення за допомогою мережі Інтернет тож ми повною мірою поділяємо позицію тих науковців, які зазначають, що кожна з таких програм, не тільки має свої особливості із захисту інформації та положення про конфіденційність, але всі вони не раз піддавались хакерським атакам, внаслідок чого відбувався виток інформації, а також не варто забувати й про можливості контрольованого зняття інформації з каналів зв'язку [10, с. 121]. Насамперед це адвокат потрібен враховувати в умовах повномасштабної війни рф проти України. На жаль, хакерські атаки на ресурси не тільки державних установ, але й приватних суб'єктів мали місце не тільки у 2022 році, але продовжують та набирають обертів і в 2023 році. Так, 17 березня 2023 року відбулися потужні

кібератаки на ресурси насамперед та сайти Міністерства юстиції України та державного підприємство «Національні інформаційні системи», внаслідок чого були певні проблеми з функціонуванням Єдиних та Державних реєстрів [11], які активно використовуються в практичній діяльності адвокатів. Попередня масштабна кібератака на українські державні ресурси мала місце 23 лютого 2023 року [12]. Як зазначається, в звіті Google Alphabet Inc., хакери, спонсорами яких є рф протягом 2022 року майже постійно здійснювали кібератаки на українські цілі, а кількість спроб злому українських користувачів, зокрема електронних сервісів для громадян і бізнесу з 2020 року збільшилася на 250 %, щодня здійснюючи майже до 10 таких атак [13]. На жаль, міжнародні фахівці вважають, що на тлі поразок військ рф на фронті, Україні необхідно готуватись до нової хвилі посилення атак з боку ворожих хакерів у 2023 році та нового етапу боротьби з ними [14].

Вказане дає можливість дійти висновку, що застосування адвокатом різного роду інформаційних технологій в своїй професійній діяльності, з одного боку спрямоване на покращення якості надання правничої допомоги в цілому (збільшення, зокрема, можливостей щодо отриманням, обробки, зберігання та передачі інформації), а з іншого – вимагає від адвоката більше раціональних та активних дій щодо забезпечення її конфіденційності (належного рівня інформаційної безпеки адвокатської діяльності з врахуванням ризиків, в тому числі, щодо безпеки інформаційної інфраструктури).

Список літератури:

1. Бисага Ю.М., Заборовський В.В., Манзюк В.В. Інформація та інформаційні технології як невід'ємна частина професійної діяльності адвоката. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 5. С. 104-114. https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.4/104-114

2. Заборовський В.В., Манзюк В.В., Олійник Р.Б. Види інформаційних технологій, які застосовуються адвокатом у своїй професійній діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 239-243. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_2_2020_sai-t-1.pdf
3. Заборовський В.В. Роль періодичних юридичних видань та інформаційно-правових систем в професійній діяльності адвоката. *Роль періодичних юридичних видань у формуванні правової держави: зарубіжний досвід та Україна*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 21 жовтня 2021 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С. 74-80.
4. Заборовський В.В. Гарантії як засіб забезпечення інформаційної безпеки адвокатської діяльності. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: тези доповідей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Луцьк, 24 квітня 2020 року). Ужгород: РІК-У, 2020. С. 32-36.
5. Заборовський В.В. Конфіденційне спілкування адвоката зі своїм клієнтом як гарантія здійснення адвокатської діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 66. С. 244-250. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.40
6. Резнікова Г.І. Криміналістична характеристика злочинів щодо розголошення професійних таємниць: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2015. 20 с.
7. Наумов В.В. Информационная безопасность адвоката в сети «Интернет». *Динамиката на съвременната наука–2017*: материали XIII Международна научна практична конференция. София: «Бял. ГРАД-БГ», 2017. С. 6-11.
8. Синєокий О.В. Високотехнологічне інформаційне право України Навчальний посібник. Х.: Право, 2010. 360 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2011/Posib_Sineokiy_2010.pdf
9. Комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності НААУ презентує звіт про діяльність у 2022 році. 2023. URL: https://unba.org.ua/news/7854-komitet-zahistu-prav-advokativ-ta-

garantij-advokats-koi-diyal-nosti-naau-prezentue-zvit-pro-diyal-nist-u-2022-roci.html
10. Резнікова Г.І. Інформаційна безпека адвокатської діяльності: криміналістичний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Вип. 29(2). С. 117-122.
11. Наразі відбувається кібератака на державні ресурси України. 2023. URL: https://lb.ua/society/2023/03/17/549163_narazi_vidbuvaietsya_kiberataka.html
12. Хакери рф атакували сайти українських держорганів: у Держспецзв'язку розповіли про наслідки. 2023. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/02/23/novyna/bezpeka/xakery-rf-atakuvaly-sajty-ukrayinskyx-derzhorhaniv-derzhspeczzvyazku-rozpovily-pro-naslidky
13. Google прогнозує збільшення кібератак Росії на Україну та членів НАТО у 2023 році. URL: https://forbes.ua/news/google-prognozue-zbilshennya-kiberatak-rosii-na-ukrainu-i-chleniv-nato-u-2023-rotsi-16022023-11778
14. Прохопенко В. Російські хакери посилять кібернаступ на Україну у 2023 році. URL: https://www.unian.ua/world/ukrajina-gotuyetsya-do-novogo-etapu-kiberviyni-z-rf-u-2023-roci-politico-12159822.html

ЩОДО ДОДАТКОВИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВОМІРНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ БЕЗ РІШЕННЯ СУДУ

Медвідь Андрій Богданович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права
Львівського торговельно-економічного університету,
м. Львів, Україна
yurist.lpp@gmail.com

Медвідь Юлія Олегівна,
старший викладач кафедри цивільного і господарського
права та процесу
Львівського торговельно-економічного університету,
м. Львів, Україна
yurist.lpp@gmail.com

Анотація. У публікації досліджується вітчизняна конституційна та законодавча регламентація максимально допустимих строків застосування адміністративного затримання без рішення суду, як примусового заходу обмеження свободи людини. На основі детального аналізу відповідної практики Європейського суду з прав людини, юридичних позицій Конституційного Суду України, окремих положень Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального процесуального кодексу України формулюються пропозиції щодо удосконалення положень частини 3 статті 29 Конституції України.

Ключові слова: адміністративне затримання особи, право на свободу та особисту недоторканність, Конвенція про захист

прав людини і основоположних свобод, Конституція України, Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 3 Конституції України [1], головним обов'язком держави визначено «утвердження та забезпечення прав і свобод людини». Водночас, ратифікація Верховною Радою України [2], керуючись приписами статті 9 Конституції України, Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – Конвенція) [3], а також додаткових протоколів до неї, беззаперечно вказує на те, що Україна поділяє ідеї та цілі Конвенції, а також підтверджує свій обов'язок забезпечити найбільш продуктивну імплементацію положень Конвенції у національну правову систему.

Поряд із цим, зауважимо, що серед каталогу усіх прав та свобод людини закріплених як Конституцією України так і Конвенцією, право на свободу і особисту недоторканність має особливе значення, оскільки гарантує одну з основних цінностей людини, без наявності якої, реалізація будь-яких інших прав та свобод є неможливою. Це в черговий раз підтверджується збройною боротьбою Українського народу за свою свободу та незалежність проти триваючої військової агресії російської федерації.

З огляду на це важливо наголосити, що право людини на свободу та особисту недоторканність гарантоване статтею 29 Конституції України [1], та статтею 5 Конвенції [3]. Відповідно до цього, українська держава, зобов'язана не лише не вчиняти порушень та непропорційних обмежень права людини на свободу та особисту недоторканність, але й вживати належних заходів для забезпечення можливості його повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. Для цього, на законодавчому рівні має бути закріплена така регламентація усіх елементів права людини на свободу, яка відповідатиме конституційним та загальновизнаним міжнародним нормам і принципам, а також забезпечить оптимальні правові основи для ефективного захисту та реалізації зазначеного права людини.

Проте, на даний час у вітчизняній правовій системі значущим викликом залишаються проблеми не лише законодавчого гарантування, але й фактичного дотримання та належного забезпечення права людини на свободу та особисту недоторканність загалом, і зокрема, щодо належної регламентації конституційних гарантій захисту права людини на свободу та особисту недоторканність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематика прав та свобод людини і громадянина, а також їх конституційного закріплення в Україні вже тривалий час є предметом досліджень науковців. До прикладу, у спеціальній літературі розгляд вказаного правового інституту, зокрема, у контексті загальних проблем права та конституційного права проводився у працях таких науковців, як: Беддарт Р., Бєлов Д.М., Бисага Ю.М., Буткевич В.Г, Ван Марсевен Й., Дешко Л.М., Дженіс М., Джоргес К., Ковлер А.І., Козюбра М.І., Мішина Н.В., Речицький В.В., Скрипнюк О.В., Соловйов О.В., Хаммарберг Т., Хармсен Р., Хервада Д. та інші.

Формулювання цілі статті. Водночас, проблематика удосконалення конституційних гарантій правомірності застосування затримання особи без рішення суду, крізь призму максимально допустимих строків адміністративного затримання, як примусового заходу обмеження свободи особи, залишається не достатньо дослідженою. Саме тому, дослідження вказаних питань визначено метою цієї наукової публікації.

Виклад основного матеріалу. Положення другого речення частини третьої статті 29 Конституції України, лише опосередковано вказують на можливість застосування без рішення суду такого заходу як «затримання» особи та не встановлюють підстав і порядку його застосування. Зокрема, відповідно до другого речення частини третьої статті 29 Основного Закону України: «Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою» [1].

Своєю чергою, частина перша статті 263 КУпАП встановлює загальне правило про те, що «адміністративне затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може тривати не більш як три години» [4]. Водночас, частини друга та третя цієї ж статті передбачають винятки із вказаного правила закріплюючи вичерпний перелік видів адміністративних правопорушень та обставин за наявності яких, до осіб які їх вчинили може застосовуватися адміністративне затримання до трьох діб.

Відповідно до пункту 1 статті 5 Конвенції [3], правомірним «позбавленням свободи» є застосування законних «ув'язнення», «арешту» або «затримання» особи у вичерпному переліку випадків та «відповідно до процедури встановленої законом» [3]. Згідно з практикою ЄСПЛ, при застосуванні затримання особи потрібно обов'язково дотримуватися принципу пропорційності, а також ЄСПЛ «вважає суттєвими наступні аспекти: характер зобов'язання, яке випливає з відповідного законодавства, включаючи його мету і основне призначення; особу затриманого і конкретні обставини, що призвели до затримання, а також тривалість затримання» (рішення у справах «Василева проти Данії» [5, п. 38], «Еппле проти Німеччини [6, п. 37], «Осипенко проти України» [7, п. 57]).

Потрібно наголосити, що Конституційний Суд України у рішенні № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року у справі (про строки адміністративного затримання) [8, п. 3.4], також визначає тривалість затримання, а саме його «короткостроковість», як одну із найбільш важливих ознак адміністративного затримання особи як заходу позбавлення людини свободи. Акцентуючи на цьому увагу Конституційний Суд України, доходить висновку що: «…внаслідок адміністративного затримання відбувається короткострокове позбавлення людини свободи, право на яку передбачено у статті 29 Конституції України» [8, п. 3.4].

Поряд із цим, слід зазначити, що закріплення частиною першою статті 263 КУпАП [4] саме трьох годинного строку, як загального максимально-допустимого строку адміністративного

затримання особи, є визначальною ознакою при оцінці відповідності цього примусового заходу позбавлення свободи людини, як нормам Конституції України, так і положенням Конвенції з прав людини і основоположних свобод, зокрема підпункту «b)» пункту 1 її статті 5, а отже і правомірності застосування вказаного заходу, загалом.

Так, суддя Конституційного Суду України Маркуш М. А. в окремій думці стосовно, уже згадуваного, рішення КСУ № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року (справа про строки адміністративного затримання), наголошує: «частини друга та третя статті 263 Кодексу містять перелік адміністративних правопорушень, за які особу може бути затримано на строк до трьох годин для складення протоколу, що узгоджується з загальним правилом щодо терміну адміністративного затримання, визначеного у першому реченні частини першої статті 263 Кодексу, та не суперечить, на мою думку, вимогам статті 29 Конституції України, оскільки містить виправдану мету затримання - для складення протоколу про адміністративне правопорушення та виправданий час для досягнення такої мети (цілі) - до трьох годин, який законодавець визначив достатнім» (частина 4 пункту 3 окремої думки [9]).

Своєю чергою, Європейський суд з прав людини у пункті 47 рішення у справі «Осипенко проти України» (з посиланням на пункт 75 справи «Фока проти Туреччини» [10]), оцінюючи правомірність затримання особи здійсненого працівниками вітчизняних правоохоронних органів, вказує: «Хоча можливість застосування пункту 1 статті 5 Конвенції до ситуацій з позбавленням волі на дуже короткий строк не виключається, це положення, як показує практика конвенційних органів, вважається незастосовним у випадках, коли перебування заявників у міліції триває лише кілька годин і не перевищує часу, абсолютно необхідного для виконання певних формальностей» [7].

Водночас потрібно наголосити, що Конституційний Суд України у пункті 2 резолютивної частини рішення № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року (справа про строки адміні-

стративного затримання) [8], серед іншого, визнав такими, що відповідають Конституції України і положення частин другої та третьої статті 263 КУпАП, щодо можливості адміністративного затримання особи на строк до трьох діб, а також визначені ними підстави та порядок його здійснення. І хоча, до статті 263 КУпАП з 2011 року по даний час уже неодноразово вносилися зміни, проте вказані положення частин 2 та 3 статті 263 КУпАП залишаються майже незмінними і на даний час (внаслідок внесення змін у лютому 2018 року [11] із припису частини другої вказаної статті було виключено необхідність письмового повідомлення прокурора протягом двадцяти чотирьох годин про затримання особи на строк до трьох діб).

Свою незгоду з наведеним рішенням вітчизняного органу конституційної юстиції, у формі Окремої думки висловила суддя Конституційного Суду України Маркуш М. А. Зокрема, серед іншого, суддя зазначила що словосполучення «…в необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення - до трьох діб…» (частини другої статті 263 КУпАП) та «…в необхідних випадках для встановлення особи, проведення медичного огляду, з'ясування обставин придбання вилучених наркотичних засобів і психотропних речовин та їх дослідження - до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання» (частини третьої статті 263 КУпАП) є «такими, що не узгоджуються з положеннями частини першої статті 8, частини другої статті 29, статті 64 Конституції України» (частина 6 пункту 3 Окремої думки судді КСУ Маркуш М. А. стосовно Рішення КСУ № 10-рп/2011 [9]). Таке твердження Маркуш М. А. обґрунтувала тим, що «…конституційною вимогою щодо правомірності обмеження права на свободу та особисту недоторканність є застосування арешту та тримання під вартою лише за вмотивованим рішенням суду. Це означає, що виключно суд, який наділено незалежною судовою владою, а не інший державний орган, зокрема прокуратура, міліція чи інший, повноважний прийняти рішення про застосування до особи арешту або затримання більше ніж на три години (утримання під вартою)» (частина 9 пункту 1 Окремої думки судді КСУ Маркуш М. А. стосовно Рішення КСУ № 10-рп/2011 [9]). Тому, на її думку «тримання особи як затриманої до трьох діб без права постати перед судом, закладене в наведених положеннях статті 263 Кодексу унеможливлює право затриманої особи на перевірку компетентним судом не лише додержання органами державної влади та їх посадовими особами норм процесуального та матеріального права, на підставі яких проводилося затримання, а й обґрунтованості підозри, яка стала підставою для затримання, законності мети, з якою воно застосовувалося, та чи було необхідним і виправданим за конкретних обставин. Затримана на строк від трьох годин до трьох діб особа знаходиться поза законом і не спроможна належним чином захистити свої права» (частина 5 пункту 3 Окремої думки судді КСУ Маркуш М. А. стосовно Рішення КСУ № 10-рп/2011 [9]).

На наш погляд наведені твердження судді Конституційного Суду України Маркуш М. А. є достатньо обґрунтованими та заслуговують на увагу. Крім цього, у даному контексті необхідно зазначити, що Конституційний Суд України у частині 4 пункту 3.6. аналізованого рішення (№ 10-рп/2011), наголосив: «відповідно до принципу верховенства права затримання без вмотивованого рішення суду в адміністративному процесі не може тривати довше, ніж затримання в кримінальному процесі» [8]. Проте, зважаючи на чинну конституційну та спеціально-законодавчу регламентацію порядку застосування вказаного примусового заходу, вбачається що така вимога може бути частково порушена. Це зумовлюється тим, що частина 3 статті 29 Конституції України у імперативній формі встановлює лише загальне часове обмеження (тривалістю сімдесят дві години) строку затримання особи без рішення суду, а у Кодексі України про адміністративні правопорушення [4], відсутні положення аналогічні приписам статей 209 та 211 Кримінального процесуального кодексу України [12], які б встановлювали обов'язко-

ву необхідність доставлення затриманої особи до суду протягом шістдесяти годин з моменту її затримання та передбачали обов'язкове звільнення затриманої особи у разі порушення цього строку. Тому, згідно вказаних норм законним вважається застосування затримання особи без рішення суду та без доставлення вказаної особи до суду – протягом шістдесяти годин з моменту її затримання у кримінальному процесі; та протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання особи у адміністративному процесі.

Зважаючи на це та керуючись вище наведеним твердженням Конституційного Суду України (частини 4 пункту 3.6. рішення № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання) [8]) є підстави стверджувати, що чинна законодавча регламентація порядку та строків застосування затримання особи без рішення суду, як адміністративно-процесуального заходу, все таки частково суперечить принципу верховенства права.

Також, варто зауважити що у практиці Європейського суду з прав людини сформульовано беззастережну вимогу здійснення «негайного та автоматичного судового контролю за затриманням особи, яке здійснюється поліцейським або адміністративним органом відповідно до положень підпункту (c)» пункту 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», що визначено метою пункту 3 статті 5 Конвенції [13, п. 48-50]. Водночас, вказаний припис Конвенції, серед іншого встановлює, що така процедура судового контролю включає обов'язкове доставлення затриманої особи до суду.

Тому, потрібно констатувати, що відсутність у чинному вітчизняному законодавстві (як у реченні другому частини 3 статті 29 Конституції України, так і у Кодексі України про адміністративні правопорушення) імперативної вимоги щодо подальшої обов'язкової судової перевірки обґрунтованості (підстав та мети) адміністративного затримання особи здійсненого без рішення суду, строк якого перевищує три години, включно

із обов'язковим доставленням затриманої особи до суду, вказує на гіпотетичну не повну відповідність вказаних положень національного законодавства положенням пункту 3 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Більше цього, необхідність законодавчого встановлення вище вказаної вимоги підтверджується і юридичною позицією Конституційного Суду України, що знайшла своє закріплення у абзаці восьмому підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, а саме: «затриманий має право на перевірку компетентним судом не лише додержання органами державної влади та їх посадовими особами норм процесуального права, на підставі яких проводилося затримання, а й обґрунтованості підозри, яка стала підставою для затримання, законності мети, з якою воно застосовувалося та чи було необхідним і виправданим за конкретних обставин» [14].

Тому, зважаючи на проведене дослідження правомірності строку застосування затримання особи без рішення суду, як заходу який застосовується у двох окремих аспектах - кримінально-процесуальному та адміністративно-процесуальному, ми доходимо такого висновку. З метою забезпечення відповідності конституційної регламентації порядку застосування вказаного примусового заходу до вимог пункту 3 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, доцільно на національному конституційному рівні закріпити вимогу автоматичного судового контролю за затриманням особи, включно з обов'язковим доставленням затриманої особи до суду, яке має здійснюватися у максимально короткі строки.

Як наслідок, враховуючи необхідність посилення конституційних гарантій недопущення будь-якого свавільного, у тому числі і короткострокового, обмеження права людини на свободу та особисту недоторканість, пропонуємо внести зміни до другого речення частини 3 статті 29 Конституції України та доповнити її третім і четвертим реченнями, і викласти їх наступній редакції: «Затримання особи допускається тільки на підставах

та в порядку встановлених законом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сорока годин з моменту затримання її не доставлено до суду (судді) для вирішення питання про законність та обґрунтованість затримання та подальшого тримання під вартою, або якщо протягом сорока восьми годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою».

На наш погляд запропоновані зміни та доповнення удосконалять конституційні гарантії правомірності застосування затримання особи, без рішення суду, як тимчасового процесуального заходу, зокрема щодо недопущення будь-якого свавільного, у тому числі і короткострокового, обмеження волі людини, а отже сприятимуть утвердженню та забезпеченню реалізації природного і невід'ємного права на свободу та особисту недоторканність.

Список літератури:

1. Конституція України. Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141 // Офіційний вісник України від 01.10.2010 р., / № 72/1 Спеціальний випуск /, стор. 15, стаття 2598
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року. Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України від 17.07.1997 року № 475/97-ВР // Голос України. – 1997. – 24 липня
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950р. Офіційний вісник України від 16.04.1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України, Закон від 07.12.1984 № 8073-X. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. - № 51. – стаття 1122

5. Case of Vasileva v. Denmark. Application no. 52792/99. Judgment Strasbourg 25 September 2003. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{«itemid»:[«001-61309»]}
6. Case of Epple v. Germany. Application no. 77909/01. Judgment Strasbourg 24 March 2005. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68623
7. Справа «Осипенко проти України» (Заява № 4634/04) (Рішення від 9 листопада 2010 року) Європейський суд з прав людини. Страсбург // Офіційний вісник України від 22.03. 2013 р., № 20, стор. 82, стаття 696
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 // Вісник Конституційного суду України - 2011 р. - № 6. - стор. 121
9. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання)
10. Case of Foka v. Turkey. Application no. 28940/95. Judgment Strasbourg 24 June 2008. The European Court of Human Rights. URL: http://echr.ketse.com/doc/28940.95-en-20080624/view/
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення прикордонної безпеки держави: Закон України від 27.02.2018 № 2293-VIII // Відомості Верховної Ради України. - 2018. - № 19. – ст. 5. – стаття 180
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України, Закон від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. - № 9 - 10. – стор. 475. - стаття 88

13. Case of Kandzhov v. Bulgaria. Application no. 68294/01. Judgment Strasbourg 6 November 2008. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89384
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 // Вісник Конституційного суду України - 2010 р. - № 5. - стор. 11.

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ТА ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Пирога Ігор Степанович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
ihor.pyroha@uzhnu.edu.ua

Анотація: Попереду нас чекає складний шлях відновлення від завданих російським агресором катастрофічних збитків, які вимагатимуть у багатьох сферах відбудови з нуля. Щоб не повернути нас у довоєнний стан, щоб у перший день миру вже відчувати його повноцінно, ми повинні уже зараз думати, як збудувати кращу країну, зробити її безпечнішою та комфортнішою для людей. Сьогодні Україна має найбільшу у своїй історії глобальну підтримку кожної країни дружньої Європи та багатьох держав світу. Мета цієї розвідки – дослідити шляхи післявоєнної відбудови України та джерела фінансування у відповідності до його програмних цілей стратегії відновлення держави.

Ключові слова: відбудова, напрямки відбудови, план відновлення, фонд відновлення, джерела фінансування, розподіл коштів, контроль, план Маршалла, органи місцевої влади, розширення повноважень.

«Повномасштабне вторгнення Росії до України – це темна година людства: масова загибель людей, мільйони зруйнованих родин та домівок, величезні економічні збитки. Але ми маємо

думати про те, як відбудувати Україну після війни та що потрібно робити вже під час війни. Це важливо, щоб забезпечити виживання країни у довгостроковій перспективі, а також це дає надію та напрямок застосування зусиль уже сьогодні. Планування та підготовка сьогодні, заздалегідь, врятує життя та підвищить шанси на успіх. Ці кроки дадуть надію мільйонам українців, що після жахіть війни є світло в кінці тунелю», – зазначає професор Каліфорнійського університету в Берклі Юрій Городніченко [1]. «Відбудова України після завершення бойових дій буде найбільшим економічним проєктом сучасності в Європі», – таку думку Президент України Володимир Зеленський висловив під час виступу зі щорічним посланням до Верховної Ради 28 грудня 2022 року. Він зазначив, що вся територія держави потребує перебудови об'єктів інфраструктури, енергетики, соціальної сфери та іншого, що не відповідає безпековим вимогам. Одразу після завершення воєнних дій потрібно буде відновити критичну інфраструктуру. Зокрема – електромережі, дороги, залізничне сполучення, газопостачання, водогони, інтернет. Відбудувати школи і лікарні, забезпечити хоча б тимчасовим житлом тих, хто його втратив. На цьому етапі потрібно буде залучати все ще багато гуманітарної допомоги. Частково це можна робити і до завершення війни – відновлювати найважливіше на звільнених від окупації територіях. У межах повоєнного відновлення Україні доведеться відбудовувати деякі міста практично з нуля. Важливо, щоб ця «відбудова не була сліпим відтворенням зруйнованого. Це можливість застосувати новітні підходи урбаністики і архітектури, щоб зробити українські міста більш зручними та інклюзивними для їхніх мешканців. Водночас для руху в ЄС нам потрібно буде продовжити реформи, розпочаті до війни і узгодити своє законодавство з європейським. Наприклад, запровадити європейську систему сертифікації, продовжити велику приватизацію, антикорупційну і судову реформи» [2].

Відбудова – це не реконструкція до довоєнного стану, це має бути глибока модернізація країни. Інфраструктура, техно-

логії, бізнес-середовище, інституції, освіта, охорона здоров'я та інші важливі елементи економіки та суспільства мають реформуватися, щоб допомогти Україні позбутися пострадянської спадщини та стати повноцінною демократією з сучасною економікою, сильними інституціями та потужним оборонним сектором [3].

Незважаючи на те, що війна продовжується, вже зараз виникла необхідність планувати відновлення країни. Очевидно, що різні регіони матимуть різні потреби для відбудови. Проте, на загальнодержавному рівні основні засади повоєнного життя мають бути спільними для всіх. Відбудова складатиметься з багатьох кроків і має максимально охоплювати планування на коротко-, середньо- та довгострокову перспективи.

Воєнна та післявоєнна відбудова України буде головною темою найближчих десяти років. Саме на такий час розрахований план відновлення, який презентувала влада. Наразі в Україні його активно обговорюють групи фахівців. Витрати на післявоєнну відбудову в Україні можуть у три-п'ять разів перевищувати ВВП країни у 2021 році, тому знадобиться зовнішня допомога в масштабах, які значно перевищують довоєнні державні витрати. Загалом на 10-річну відбудову країни, за нинішніми підрахунками, потрібно 750 млрд доларів.

Влада заявляє, що відмовляється від популізму і фантастичної економіки, а також називає три головні напрямки відбудови. Перший – трансформація пріоритетних секторів економіки: оборонки, металургії, машинобудування, енергетики, сільського господарства в частині переробки. Другий – покращення умов життя. Йдеться про якісні сфери освіти, медицини та розвиток людського капіталу. Третій – ефективна інфраструктура. Кожен відбудований об'єкт повинен бути не таким, як до війни, а кращим, з орієнтуванням на сучасні стандарти та функціонал. «За 10 років план має вивести Україну в топ-25 країн за індексом людського капіталу та індексом економічної складності (за виготовленням складних технологічних товарів)», – наголоси-

ла виконавча директорка Інституту законодавчих ідей Мартина Богуславець [4].

За словами секретаря Ради відновлення Данила Гетманцева, відбудовувати об'єкти почнуть вже під час війни, із 2022 року. Цей етап назвали "Стійкість". На стійкість Україна отримає від Заходу 1,6 млрд євро. Саме такий другий пакет допомоги виділяє ЄС на відбудову пошкоджених об'єктів інфраструктури та невідкладні заходи в енергетиці. Перший пакет допомоги у розмірі 668 млн євро виділили в перший місяць війни.

План відновлення України передбачає три етапи:

Стійкість. Це заходи з відновлення найважливіших об'єктів критичної інфраструктури до кінця 2022 року. Зокрема, йдеться про ремонти котелень, мереж, житла, підтримки бізнесу з фокусом на малий і середній.

Відновлення – 2023-2025 роки. Цей етап передбачає реалізацію більшості проєктів усього плану, відбудову об'єктів соціальної сфери, будівництво житла.

Модернізація – 2026–2032 роки передбачає заходи для вступу України до ЄС [Там же].

За словами Прем'єр-міністра Дениса Шмигаля, Уряд визначив п'ять пріоритетів швидкого відновлення країни на 2023 рік, а саме: відбудова енергетики; гуманітарне розмінування; відновлення житла; критична і соціальна інфраструктура; розвиток приватного сектору. «Відновлення України почнеться вже 2023 року. На ці напрями потребуємо 14 млрд доларів», – заявив Д. Шмигаль. На його думку, «платформа донорів забезпечить ефективну координацію зусиль щодо відновлення та відбудови України. США вже оголосили про виділення 1,5 млрд доларів, аби підтримати урядовий план швидкого відновлення України». Після завершення бойових дій ми матимемо кілька джерел для цього. Перш за все – наш власний бюджет, наші золотовалютні запаси. По-друге, це конфіскація активів країни-агресора на території всіх цивілізованих країн. І ми вже працюємо з тими країнами, з компаніями, аби Україна почала отримувати ці гро-

ші якомога швидше. Ще одне джерело – це підтримка фінансових організацій і наших міжнародних партнерів», – пояснив прем'єр, додавши те, що будуть благодійні внески міжнародних корпорацій, людей. Безумовно, додав він, МВФ є ключовим кредитором і партнером України, тому влада працює з фондом для того, щоб наша країна змогла повністю виконувати свої соціальні зобов'язання як держава: сплачувати заробітну плату, бюджетні зобов'язання і підтримувати сім'ї та постраждалих під час цієї війни. Нагадаємо, що Світовий банк надасть Україні додаткові 200 млн доларів на відновлення енергетики [5].

«Український бізнес, американський, французький, польський – будь-який, ми бачимо тут і зараз», –наголосив глава держави на важливості знайти формат, щоб надати такому бізнесу більше можливостей у важливих проєктах нової, відбудованої України. На його переконання, це спонукатиме міжнародний бізнес заходити в Україну вже зараз, готуючись до майбутньої перемоги. Утім виявилося, що західний світ дуже сильно підтримує Україну. Пропозиції щодо допомоги на реконструкцію від США та Європи будуть доречними і принесуть користь глобальним інтересам донорів та одержувачів допомоги.

Фінансувати відновлення будуть з усіх можливих джерел. Українська влада створила низку фондів для цього: Фонд підтримки малого та середнього бізнесу; Фонд підтримки армії; Фонд відновлення та трансформації економіки; Гуманітарний фонд; Фонд обслуговування та погашення державного боргу; Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури. Також власне для відбудови планують створити окремий Фонд відновлення України. Доцільно було б на майбутнє усі ці фонди звести в один. Адже післявоєнна відбудова України обійдеться у суму до трильйона доларів. Тому стежити за використанням коштів з 6-7 фондів буде значно складніше – це створить плутанину та корупційні ризики. Тому загальний Фонд відновлення для всіх коштів буде хорошим рішенням. Водночас експерти пропонують створити Міжнародну агенцію для відбудови Укра-

їни. Схожі функції виконувала Адміністрація економічної співпраці (Economic Cooperation Administration, ECA), яка адмініструвала План Маршалла для Європи. Цей орган буде консультувати Україну під час відновлення і стежити, щоб гроші йшли за призначенням. Тобто така агенція може існувати паралельно з Національною радою, щоб допомагати їй. Частину витрат на відновлення можна покрити коштом арештованих російських активів, як в Україні, так і у світі. Ще одне теоретично можливе джерело фінансування – репарації від Російської Федерації. Але про них можна буде говорити лише після перемоги у війні і капітуляції Росії

Безсумнівно, росіяни мають моральний обов'язок сплатити репарації за руйнування, спричинені їхнім вторгненням в Україну. Однак спроба змусити Росію сплатити величезний борг за репараціями може мати негативний вплив на її зовнішню політику, зокрема у військовій сфері. Тут доречно буде згадати, що зусилля отримати від Німеччини репарації після Першої світової війни остаточно отруїли післявоєнну німецьку політику, підготувавши ґрунт для фашистської ідеології, що призвело до Другої світової війни і принесло ще більше страждань та руйнувань. Однак, з іншого боку, якщо дозволити Росії уникнути компенсації за завдані збитки, не виключено повторення військових операцій в інших регіонах або прийдеться знову повернутися до ідеї об'єднання «исконно русских» земель». Єдиним запобіжником може стати послаблення як військового, так і економічного потенціалу Росії.

Важливою частиною допомоги Україні у відбудові є передача арештованих активів Росії. Це дозволить вирішити першочергові завдання відновлення інфраструктури та об'єктів соціальної сфери. Для повного відновлення знадобиться і допомога наших міжнародних партнерів і союзників. Допомогу у відбудові можна вважати хорошою інвестицією у збереження і зміцнення миру в Європі. Але кошти допомоги мають витрачатися ефективно.

Якщо економіку країни після війни не відновити, її потрібно буде постійно дотувати. І останнє у результаті виходить значно дорожче. Тому про плани відбудови України говорять уже зараз, попри те, що воєнні дії тривають. Відбудовувати Європу після Другої Світової Війни почали аж через три роки після її завершення. До того життєздатність повоєнної західноєвропейської економіки підтримували субсидії та позики зі США та Канади. Так не могло тривати довго, саме тому розробили план Маршалла – програму технічної і економічної допомоги Європі не лише для підтримки, але й для відновлення економіки. Світові лідери зрозуміли, що іноземна допомога у реконструкції може бути набагато ефективнішою, якщо вона забезпечує просування реформ, які мають фундаментальне значення для успішного майбутнього розвитку [6].

У війну не планують зупиняти жодну з розпочатих до повномасштабного вторгнення реформ. Навпаки, для виконання рекомендацій Єврокомісії, Україна їх має посилити. Зокрема, це стосується верховенства права, реформування судової системи, прийняття антикорупційних законів, децентралізації влади, що особливо актуально під час відбудови держави. Україна зважає на досвід попередніх воєн XX і XXI століть і думає про відновлення заздалегідь. Йдеться не лише про формування планів і фондів на майбутнє. Наприклад, відбудова критичної інфраструктури на звільнених від окупації територіях вже почалася. Так мешканці звільнених територій зможуть швидше повернутися додому, швидше почати знову працювати – швидше відновиться економіка. І це чудово, що влада швидко реагує на виклики, як тільки з'являється можливість. Минулого року Президент Володимир Зеленський запропонував міжнародним партнерам нову модель відновлення – шефство над певним регіоном, містом, громадою чи галуззю. Інтерес до цього виявили вже більше пів сотні країн. Як зазначив Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль, міжнародне муніципальне партнерство набуло небувалих масштабів: «Понад 300 територіальних громад

України уклали 1500 партнерських договорів. Майже 60 країн світу допомагають нашим містам, селищам і селам вижити та відновитися після ворожих смертоносних атак», – сказав глава Кабміну на Міжнародному саміті міст і регіонів (Київ, 21 квітня 2023 р.).

Нинішня система органів місцевого самоврядування є результатом реформи децентралізації. Громади залучаються до формування загальнодержавної стратегії відновлення: самостійно планують найкращі шляхи відновлення, враховуючи власні потреби й можливості, контролюють цей процес і відчувають відповідальність за ухвалені рішення. Одним із результатів реформи є забезпечення територіальних громад необхідними фінансовими ресурсами. Ситуація суттєво змінилася в результаті децентралізації і розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Це стосується перш за все тих інституції, що будуть акумулювати кошти партнерів і розподіляти їх на місцях. Наразі в кулуарах обговорюють пропозиції щодо таких інституцій, яким би довіряли міжнародники. Зокрема, погодженою є концепція створення агенції, яка буде слідкувати за коштами, однак доступу до них вона не матиме.

З метою забезпечення ефективності реформ бажано забезпечити вступ України до Європейського співтовариства, що дозволить структурам ЄС координувати та контролювати використання коштів, що інвестуються в Україну в рамках іноземної допомоги. Оскільки великі гроші породжують великі ризики, вже зараз, на етапі планування, потрібно не тільки відновлювати основні об'єкти, а й передбачати антикорупційні запобіжники. Адже перша вкрадена гривня, долар чи євро можуть стати останніми у допомозі від міжнародних партнерів.

Для підтримки та сприяння розвитку органів місцевого самоврядування в Україні ми можемо запропонувати, щоб значна частка іноземної допомоги, яка виділяється на реконструкцію в Україні, була спрямована для використання місцевими органами влади. Тобто, у той час як найбільша частина (можливо,

дві третини) іноземної допомоги виділяється національним урядом України на її відбудову, певна частина (можливо, одна третина) має призначатися для розподілу місцевими радами на відновлення зруйнованих об'єктів територіальних громад. Звичайно, потрібен нагляд і контроль за напрямками використання наданих коштів. З цією метою у кожній області України доцільно мати офіційного представника європейських структур, який забезпечуватиме координацію роботи місцевих органів влади з метою визначення пріоритетних напрямків використання залучених коштів.

Єврокомісія запропонувала створити єдину платформу, до якої будуть долучені всі донори. Вона і має визначати розподіл коштів. Розміщення координаторів іноземної допомоги в місцевих офісах по всій Україні також може допомогти покращити моніторинг за використанням коштів. Наприклад, якщо проєкт, яким керує держава, не приносить обіцяних переваг на місцевому рівні, координатори іноземної допомоги можуть почути про проблему від місцевої громади, яка постраждала. І навпаки, використання коштів від зовнішньої допомоги органами місцевого самоврядування має контролюватися відповідними органами державного управління. Таким чином, активна взаємодія з українськими посадовими особами як на місцевому, так і на національному рівнях може допомогти агентству з іноземної допомоги виявити проблеми з використанням його коштів посадовими особами будь-якого рівня.

Є й інші вагомі причини певної децентралізації повноважень щодо використання зовнішньої допомоги Україні. Зокрема, за зразком німецької Кредитної установи для відбудови (KfW) хочуть створити Банк розвитку України (або Фонд інфраструктурної трансформації), який би кредитував підприємців і виконував соціально-бізнесову функцію. Банк може виконувати посередницьку функцію між інвесторами, урядами, фінансовими організаціями різних країн і соціальними проєктами відбудови в Україні. Залучені гранти і вихідні кредити він зможе

направляти на якісні інвестиційні проєкти, які сприятимуть відбудові України.

Ми можемо сподіватися, що добре розроблена система фінансового моніторингу з боку незалежних агенцій з України та країн-донорів може мінімізувати корупційне вилучення цих коштів. Проте, навіть за найкращого фінансового контролю підрядники, які беруть на себе відповідальність за управління проєктами реконструкції, матимуть великі потенційні прибутки. Якщо ці прибутки зосереджені серед невеликої групи бізнесменів, які мають зв'язки з вищим керівництвом держави, то результатом може стати створення нового класу олігархів, які будуть домінувати в Україні упродовж багатьох років. Децентралізація деяких повноважень щодо іноземної допомоги на реконструкцію може допомогти розподілити прибутки від реконструкції серед ширшого класу бізнесменів по всій Україні. Тобто, якщо урядовцям не можна заборонити укладати прибуткові контракти зі своїми родичами та друзями, розподіл прибутків від реконструкції серед тисяч бізнесменів, які мають зв'язки з місцевою мерією, може бути кращим, ніж концентрація всіх цих прибутків у кишенях небагатьох бізнесменів, які мають зв'язки у вищих кабінетах державної влади [7].

Для уникнення корупційних схем владі треба вже зараз подбати, аби забезпечити єдиний і прозорий підхід до використання коштів на ремонти об'єктів критичної інфраструктури та Fast Recovery, створити інституцію західного зразка, що моніториться та контролюється 50 на 50 із міжнародниками, а також максимально відсторонитися від ручного розподілу коштів за зразком ДФРР (Державного фонду регіонального розвитку). У розподілі коштів на відновлення важливо позбутися посередників, які не мають можливостей самостійно виконати ту роботу, але яку вони хочуть взяти на себе. Тільки ті організації, які мають відповідне обладнання, кваліфіковані кадри у необхідній кількості та досвід роботи у відповідній сфері діяльності можуть взяти участь у відновленні України.

Після війни Україна постійно потребуватиме підтримки від міжнародного співтовариства для забезпечення сталого розвитку держави, яка зможе будувати мирні та взаємовигідні відносини з усіма своїми сусідами. Передусім повоєнна відбудова України має бути спрямована на здійснення сподівань її народу на краще майбутнє, за яке він так багато віддав.

Список літератури:

1. Городніченко Ю. Відбудова України: питання та спільні позиції. URL:https://voxukraine.org/vidbudova-ukrayiny-pytannya-ta-spilni-pozytsiyi
2. Пилипенко Я. Відбудова України після війни: хто, як і за чиї гроші. URL:. https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/19/687200/
3. Відбудувати краще, ніж було: основні принципи відновлення України. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/13/694934/
4. Богуславець М. План відновлення України. URL: https://lb.ua/blog/martyna_boguslavets/524339_plan_vidnovlennya_ukraini_rozpochati.html
5. Відновлення після війни. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3451051-vidnovlenna-pisla-vijni-smigal-nazvav-osnovni-dzerela-finansuvanna-dla-ukraini.html
6. Marshall Plan and Its Meaning. Governmental Affairs Institute Wasidngton, D.C. Cornell University Press, 1955, xvi p. 424 p. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACQ201.pdf
7. Myerson Roger. Perspectives on Ukraine and the Russian invasion. URL: https://nps.edu/web/ecco/w/perspectives-on-ukraine-and-the-russian-invasion

КРИЗА МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Попович Терезія Петрівна,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри теорії та
історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
tereziia.popovych@uzhnu.edu.ua

Топольницька Мар'яна Іванівна
старший лейтенант поліції
інспектор взводу 2 роти 2 батальйону
Управління патрульної поліції
в Закарпатській області
м. Ужгород, Україна
marianatolpolnytska@gmail.com

Анотація. Стаття спрямована на дослідження основних проблем міжнародної системи колективної безпеки у зв'язку з недієздатним механізмом стримування проявів агресії Російської Федерації щодо України та неспроможністю припинення повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року міжнародними засобами.

Ключові слова: міжнародна безпека, російсько-українська війна, агресія, система європейської безпеки.

Світова система безпеки наразі переживає кризу, адже вона виявилася неефективною перед новими викликами та загрозами, зокрема недієздатність колективних міжнародних систем ООН, ОБСЄ, РЄ, ЄС виявилася у неспроможності до активної реакції на російсько-українську війну.

На думку А. Петерс, міжнародне право можна назвати «надто політичним» у тому сенсі, що право часто просто слідкує за силовими відносинами між державами і не може запропонувати жорстку нормативність проти політики. З цієї точки зору відносна «деполітизація» міжнародних відносин (через конституціоналізацію) вигідні, тому що запровадження конституційних принципів сприяє стабільності очікувань, правової визначеності та рівного ставлення до відповідних учасників [1, с.39].

Наразі відбувається процес так званої «фрагментації міжнародного права», через його неготовність відповідати на численні виклики поширення практики «гібридних війн», «інформаційних війн», «приватизації війни». ООН не в силах протидіяти агресивній політиці рф та їх прибічникам, котрі вміло реалізовують свої зовнішньополітичні прагнення. Росія безпрецедентно порушує норми та принципи міжнародного права, основоположні права особистості, «успішно» нищить міжнародну систему безпеки, перетворюючи її на кривавий театр одного актора за мовчазної нейтральної згоди іншого супергравця – Китаю [2].

Наприклад, в ОБСЄ вже вироблено бачення шляхів посилення Організації: зміна процедури ухвалення рішення з формуванням механізму впливу на порушника принципів ОБСЄ; збільшення автономії інституцій ОБСЄ з наданням їм самостійного бюджету та права схвалювати оперативні рішення; досягнення міжнародної правосуб'єктності ОБСЄ; покращення транспарентності у воєнній сфері [3].

Багато держав цієї групи вважають, що ЄС і НАТО не завжди раціонально використовували наявні в їх розпорядженні можливості по відношенню до цих країн. Політика ЄС і НАТО зводилася до слів і не підкріплювалася справами. Перспектива членства Грузії і України в НАТО блокується партнерами, що ухиля-

ються від рішення, які не бажають мати справу з невдоволенням Москви у випадку, якщо ці держави стануть членами НАТО.

Принципова позиція Західної Європи і Сполучених Штатів повинна полягати в тому, щоб не залишати Грузію, Молдову і Україну в їх прагненні інтегруватися в ЄС і НАТО. Як державам Балтії та Центральної і Східної Європи вдалося вийти з-під контролю росії, так і ці країни також сподіваються досягти того ж самого [4, с. 31].

Колишній голова ООН Бутрос-Галі зазначав, що негативну роль в системі ООН відіграли наддержави, що через формальні та неформальні інструменти (право вето у Раді Безпеки та безпосередній тиск на залежні країни-члени Генеральної Асамблеї) послаблювали втручання міжнародних сил, або спрямовували його на бік окремих сторін [5, с. 7].

За наполяганням США та НАТО, Росія погодилася вивести свої військові об'єкти з території сусідніх держав. Грузія і Молдова вимагали від росії вивести війська, в той час, як Вірменія захотіла зберегти російську військову присутність. Проте, росія так і не здійснила повне виведення військ, особливо з регіонів конфліктів [4, с. 34]. Протягом останніх двадцяти п'яти років російська федерація придушила національно-визвольне повстання в Ічкерії, брала участь у воєнних конфліктах у Молдові та Грузії, фінансувала громадянську війну в Таджикистані, а також Карабахський конфлікт між Вірменією та Азербайджаном. Упродовж1990-х років тривала кровопролитна війна в Югославії, яка також сколихнув європейські країни. Саме в 90-ті рр. відбувався процес формування пост-біполярної системи колективної безпеки, яка проіснувала майже без змін до 2014 р. Західні країни виявилися неготовими до того, що російське керівництво поверне із забуття такий спосіб вирішення територіальних суперечок як «анексія». Саме криза колективної системи безпеки 2014 р. нагадала країнам Заходу про те, що існує ще одна європейська нація— українська, яка не бажає залишатися частиною «русского мира» [6, с. 110].

ПА ОБСЄ запропонувала механізм «консенсус мінус один/два», який передбачає неврахування голосу країни-порушника або країн-учасників конфлікту/спору під час прийняття рішень. В першу чергу мають бути посилені оперативні можливості Центру попередження конфліктів ОБСЄ, розширені повноваження Головуючого і Генерального секретаря ОБСЄ та Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ). Ян Пєкло взагалі запропонував перезавантажити ОБСЄ шляхом створення нової організації з робочою назвою «OSCE BIS», членство в якій отримуватимуть країни, які дотримуються принципів ОБСЄ [3].

Дана думка є доцільною, адже не допускатиме до участі у діяльності членів, які порушують принципи міжнародної безпеки.

Стратегічне партнерство ООН з росією, що передбачало співробітництво, але не обов'язково інтеграцію у західні структури, було покликане забезпечити Європі стабільність. У 1990-ті та 2000-ті роки мав місце процес розширення НАТО і ЄС, який став більш контроверсійним, коли виникло питання про членство колишніх радянських республік, чому росія все більше протидіяла [4, с. 7]. Відповідно ж до стратегічної концепції НАТО повинно активно залучатися до зміцнення міжнародної безпеки шляхом партнерства з відповідними країнами та іншими міжнародними організаціями [7].

Автори цілком погоджуються з тим, що наразі наддержави відіграють значущу роль у системі міжнародної безпеки, в той же час як одна з таких – російська федерація, не тільки чинить безпосередній тиск на залежні країни-члени, а пішла шляхом агресії щодо незалежної і суверенної європейської держави, грубо порушивши при цьому ряд міжнародно-правових актів, договори про дружбу та співробітництво тощо, що повинно отримати відповідну кваліфікацію у Міжнародному трибуналі.

На думку директора Українських студій стратегічних досліджень Сиротюка Ю., яку він сформулював ще в 2015 році, Україні варто винести певні уроки з міжнародної практики:

1. Надмірне покладання на допомогу міжнародної спільноти малоефективне, особливо з огляду на ядерний статус країни-агресора.

2. Відсутність політичного врегулювання відтягує гарячу фазу на майбутнє. Після першої фази найімовірніше швидке повторення через кілька років.

3. Остаточних виходів два – перемога однієї зі сторін і опанування ворожих територій або проведення повномасштабного процесу примирення та взаємних політичних компромісів між групами населення, в інтересах яких ведеться конфлікт, та елітами [8].

Богуцький П. також слушно зазначає, що право національної безпеки України в умовах кризи системи міжнародної безпеки для ефективного захисту національних інтересів передбачає не лише можливості реалізації такого захисту, які містить національне законодавство, але й обов'язкове застосування міжнародно-правових засобів, що засвідчує інтегративні якості права національної безпеки та його соціальну цінність. До того ж, умови глобалізаційних змін світового порядку, криза системи міжнародної безпеки мають своїм наслідком розуміння національної безпеки України насамперед як воєнної безпеки, а перспективи вирішення проблем національної безпеки все більше залежать від можливості держави протистояти воєнним загрозам [9].

Відтак, світові тенденції безпеки вказують на те, що здатність державних інститутів протистояти загрозам, стійкість правових систем держав та орієнтація на колективну безпеку як мету є запорукою захисту державності та народу України в довгостроковій перспективі.

Приклад пасивності по відношенню до дій рф дає право стверджувати, що ООН, як це не прикро зауважувати, повторює долю Ліги Націй, яка так само була покликана після Першої світової війни гарантувати мир і безпеку між народами.

Отже, російсько-українська війна явно засвідчила, що старі підходи міжнародної безпеки та надія на добровільне вико-

нання міжнародно-правових принципів не діє, час ліберальних демократій не забезпечує колективну безпеку, адже вони не здатні ефективно і оперативно реагувати на порушення та акти агресії через економічну та енергетичну залежності, ставлячи пріоритети власних країн вище за колективну безпеку, що призводить до зростання апетитів агресора.

Таким чином, вся міжнародна спільнота повинна зосередитися на допомозі Україні і на вжитті відповідних заходів та реакцій на дії російської федерації, які є повномасштабним військовим вторгненням із використанням варварських методів ведення війни, у тому числі і таких, як масові ракетні удари по житлових будинках та об'єктах критичної інфраструктури з метою впливу на центри прийняття рішень та залякування населення.

Список літератури:

1. Peters A. Constitutional Fragments – On the Interaction of Constitutionalization and Fragmentation in International Law (April 7, 2015). Centre for Global Constitutionalism, University of St. Andrews, Working Paper. 2015. № 2. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=259 1370 (дата звернення: 27.04.2023 р.)
2. Расевич В. Бутафорна ООН, «переможена» Німеччина і США в ролі світового «жандарма». URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?butaforna _oon_peremozhenanimechchina_i_ssha_v_roli_svitovogo_zhandarma&objectId=1320018 (дата звернення: 27.04.2023 р.).
3. Мартинюк В. Перезавантаження ОБСЄ – випробування в Україні. УНЦПД. 2022. №19/743. URL: http://www. ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=7:perezavantazhennya-obs-viprobuvannya-v-ukra-n&catid=8&lang=ua&Itemid=201 (дата звернення: 27.04.2023 р.).
4. Повернення до дипломатії. Заключна доповідь і рекомендації Групи Мудреців з питань європейської безпека як спільного про-

екту. URL: https:// www.osce.org/files/f/documents/e/6/265421.pdf (дата звернення: 27.04.2023 р.)
5. Бутрос-Галі Б. Радикальні перетворення в світовій системі після закінчення холодної війни, відповідно, знаходять відображення в діяльності ООН. *Міжнародне життя.* 1996. № 5 С. 3-8.
6. Сафар'янс Є. Криза європейської системи безпеки 2014 р. та її вплив на українсько-австрійські відносини. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2016. Вип. 25. С. 107-121.
7. Стратегічна Концепція Альянсу. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_27433.htm (дата звернення: 27.04.2023 р.).
8. Сиротюк Ю. Заморожені конфлікти – неефективність ООН. URL: https://k-z.com.ua/dela-vsemyrnye/36375-zamorozheni-konflikti-neefektivnist-oon (дата звернення: 28.04. 2023 р.).
9. Богуцький П.П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України: автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. 40 с.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПІСЛЯ ВІЙСЬКОВОЇ ВІДБУДОВИ ДЕРЖАВИ

Савченко Віктор Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
м. Харків, Україна,
науковий співробітник Оксфордського університету,
м. Оксфорд, Велика Британія;
savchenko.viktor@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7104-3559

Анотація: Розвиток цивільного права України в умовах після військової відбудови держави ґрунтується на вирішенні двох основних завдань: ґармонізація національного законодавства на шляху до євроінтеграції та відновлення легітимних правових інститутів на деокупованих територіях. Закріпивши прагнення вступити до ЄС, Україна взяла на себе обов'язки адоптувати національну правову систему до європейського законодавства, що обумовлює вектор розвитку цивільного права у парадигмі європейських цінностей та традицій. З іншого боку, наслідком деокупації українських територій стає необхідність повернення реального застосування українського права на ці території. Це зумовлює необхідність врахування специфічних обставин правового режиму деокупованих територій та впливає на перспективи розвитку цивільного права України.

Короткий зміст основних результатів дослідження. В дослідженні приділено увагу відповідності національного цивільного права законодавству ЄС та проблематиці відновлення легітимних цивільно-правових інститутів на деокупованих територіях. Наголошено, що після військова розбудова України буде відбуватися одночасно з процесом адоптації національного цивільного права до вимог європейського законодавства. Це зумовлює необхідність переосмислення всіх інститутів та підгалузей цивільного права. Також доведено, що відновлення цивільного законодавства України на тимчасово окупованих територіях може призвести до колапсу цивільних правовідносин, якщо це відбудеться без підготовки національних нормативно-правових актів до процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій. Це може призвести до глибокої кризи в сфері договірного, спадкового, майнового, інтелектуального та іншого права.

Висновки. В умовах після військової відбудови, розвиток цивільного права України буде пов'язано з вирішенням двох основних завдань: 1) ґармонізація національного законодавства з законодавством ЄС; 2) відновлення фактичної дії цивільного законодавства на деокупованих територіях. Оптимістичний сценарій розвитку цивільного права передбачає вдалу адоптацію національного законодавства до європейських вимог та започаткування процедури ефективного відновлення фактичної дії національного права на всій території України. В питаннях ґармонізації Україна може спиратися на великий міжнародний досвід, враховуючи практики всіх країн-членів ЄС. В той же час, розвиток цивільного права в напрямку реінтеграції своїх територій, спиратиметься лише на власний досвід, через недостатню міжнародну практику вирішення схожих питань. Це передбачає необхідність впровадження перехідного періоду, метою якого буде створення правових умов для забезпечення цивільних прав та інтересів.

Ключові слова: право ЄС, цивільні правовідносини, гармонізація законодавства, євроінтеграція, реінтеграція, деокупація.

Вступ. Розвиток цивільного права України в умовах після військової відбудови держави ґрунтується на вирішенні двох основних завданнь, гармонізації національного законодавства на шляху до євроінтеграції та відновлення легітимних правових інститутів на деокупованих територіях. Закріпивши прагнення вступити до ЄС, Україна взяла на себе обов'язки адоптувати національну правову систему до європейського законодавства, що обумовлює вектор розвитку цивільного права у парадигмі європейських цінностей та традицій. З іншого боку, наслідком деокупації українських територій стає необхідність повернення фактичного застосування українського права на ці території. Це зумовлює необхідність врахування специфічних обставин правового режиму деокупованих територій та впливає на перспективи розвитку цивільного права України.

Постановка завдання дослідження. Для аргументованого розуміння перспектив розвитку цивільного права України в умовах після військового розвитку держави необхідно дослідити відповідність національного цивільного права до законодавства ЄС та визначити шляхи відновлення легітимних цивільно-правових інститутів на деокупованих територіях.

Мета дослідження. Визначити перспективи розвитку цивільного права України в умовах після військового розвитку держави.

Стан наукової дослідженості теми. Правова проблематика перспектив розвитку цивільного права України в умовах після військової відбудови держави досі не зазнала детального аналізу. Окрема увага була приділена питанням, які корелюються з завданням цього дослідження. Так гармонізація права ЄС детально розглянута у працях C. F. Bergström, E. Chaoimh, M. Cremona, T. Corthaut, M. L. Flear, S. L. Greer, J. Jorge, M. Kellerbauer,

M. Klamert, K. Lenaerts, P. López, M. Mataija, P. Van Nuffel, E. Rosati, R. Schütze, J. Tomkin, R. Torino, K. Veitch, S. Weatherill, M. Weimer, К. Громовенко, М. Ковальова, О. Лисенко, В. Муравйова, О. Ніканорова, О. Ольченко, В. Святуна, К. Смирнової, Й. Тачинської, Т. Тимчишина, Є. Шкребця, О. Шпаковича та ін. Перспективи розвитку цивільного права України проаналізовані у працях О.В. Басая, О.В. Даниленко, І.О. Ізарової, О.Д. Крупчана, Т.С. Ківалової, С.С. Мирзи, Р.О. Стефанчука та Ю.В. Цюкало.

Результати дослідження. Для аргументованого розуміння перспектив розвитку цивільного права України в умовах після військового розвитку держави, необхідно дослідити відповідність національного цивільного права до законодавства ЄС та визначити шляхи відновлення легітимних цивільно-правових інститутів на деокупованих територіях. Перша частина цього дослідження присвячена перспективам розвитку цивільного права України крізь кореляцію його принципів з нормами європейського права. У другій частині дослідження розглянуто проблеми застосування цивільного права України на територіях які зазнали тимчасову окупацію, а також зроблена спроба прогнозування перспектив реінтеграції цих території крізь призму цивільних правовідносин.

1. Перспективи розвитку цивільного права України в контексті євроінтеграції

Основу українського та європейського цивільного права складають його принципи, які закріплені в цивільному та наднаціональному законодавстві. Питання ґармонізації цивільного права займає одне з центральних місць у сучасних наукових дослідженнях. Через масштабність ґалузі цивільного права, розкрити проблематику ґармонізації всіх його підґалузей та інститутів в межах одного дослідження не визнається можливим. Тому слід сконцентрувати увагу на узгодженні принципів українського цивільного права та права ЄС. Такий підхід ґрунтується на впевненості, що принципи права відображають фундаментальні ідеї в

цілому, а тому, через аналіз окремих принципів можна зрозуміти системний стан правових конструкцій. Запропонований підхід підтримує О.Ф. Скакун, яка наголошує на важливості принципів права як своєрідної системи координат, в рамках якої розвивається право, і одночасно вектору, що визначає напрямки його розвитку [1, с.281]. Є.О. Мічурін також наголошує, що принципи цивільного права – це основоположні, найбільш глобальні ідеї, положення, відповідно до яких здійснюється цілісне правове регулювання особистих немайнових та майнових відносин [2, с.8].

Принципи цивільного права є конкретизованими правосвідомістю засадничими положеннями, які відображають об'єктивні закономірності розвитку та потреби суспільства, що існують у декількох площинах: по-перше, у вигляді правових ідей, що виробляються юридичною наукою та суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї і становлять основу правових поглядів суспільства; по-друге, у вигляді загальних положень, які закріплено в ст. 3 ЦК України й випливають зі змісту інших норм ЦК України та на підставі яких здійснюється правове регулювання цивільних відносин [3, с.68].

С.О. Харитонов визначає принципи права як відправні ідеї його існування, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [4, с.7].

І.А. Бірюков та Ю.О. Заіка під принципами цивільного права розуміють основні засади, в яких втілені корінні, найхарактерніші риси цього права та можуть безпосередньо застосовуватись при врегулюванні конкретних цивільно-правових відносин [5, с.10].

Хоча цивільне право ґрунтується на загальних ідеях Римського права, еволюція його принципів мала свою специфіку в кожній європейській країні. На формулювання принципів ци-

вільного права України значною мірою вплинуло її радянська спадщина. І хоча окремі ідеї цивільного права СРСР зазнали продовження в українському чинному законодавстві, існують фундаментальні розбіжності між їх засадами. Найпомітніші відмінності виявляються, з-поміж іншого, у відході від формального позитивізму та спрямуванні поглядів до ідей природного права, універсальних цінностей, що лежать в основі невід'ємних прав людини, та до базових концепцій приватного права [6, с.87]. Сучасне цивільне право ґрунтується на природній концепції прав, що пояснює сучасний підхід до його принципів.

Обрання вектору розвитку цивільного права в парадигмі природного права, в основу його принципів була покладена свобода волі, яка виступає їх базисом. На підтвердження цього, Л.М. Загоруй зазначає, що природна свобода людини не може виявлятися як право на свободу, у неї можуть формуватися тільки певні вимоги, на основі яких складається відповідне уявлення про свободу, яке і є прототипом правового стану свободи доки не втілиться в такій правовій формі, як принцип, як суб'єктивне право, як складова методу правового регулювання тощо [7, с.225].

Принципи цивільного права поділяються на текстуальні та доктринальні, які розширюють нормативні засади. В ст. 3 ЦК України чітко окреслені загальні засади цивільного законодавства: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність [8, ст.3]. Доктринальний підхід розширює перелік наведених принципів, пропонуючи наступні: 1) принцип автономії волі; 2) принцип добровільності; 3) принцип юридичної рівності; 4) принцип правового захисту приватного інтересу; 5) принцип координації; 6) принцип загального дозволу [9,

с.176]; 7) принцип диспозитивності [10, 300]; 8) принцип стабільності цивільних відносин та ін [11, с. 96].

В праві ЄС відсутні єдині принципи цивільного права, адже розбудова спільного цивільного права всіх членів співтовариства сьогодні лише знаходиться на початковому етапі. Через це, для розуміння вектору розвитку цивільного права України, ми маємо спиратися на загальні принципи європейського права. В. Кернз поділяє принципи європейського права на чотири групи: 1) загальні принципи, які походять з природи права Співтовариства; 2) ті, які є спільними для правового порядку декількох держав-членів; 3) основні права людини; 4) загальні принципи міжнародного права [12, с.104]. Виходячи з зазначеного, принципи цивільного права України мають відображати зміст загальних принципів права ЄС, прав людини та принципи міжнародного права. Лише з дотриманням зазначених принципів, можлива розбудова специфічних національних правових засад. Отже, європейське право, маючи м'який вплив, не забороняє розбудову власних національних принципів цивільного права, але вони мають відповідати європейському законодавству. Це дозволяє Україні змінити лише правозастосовну практику використання національних принципів цивільного права, без прямої зміни їх змісту.

Фактично, принципи цивільного права ЄС ґрунтуються на трьох документах: 1) Брюссельський регламент, який регулює юрисдикцію та дію іноземних судових рішень; 2) Регламент 593/2008, який регулює сутність та дію права, що регулює договірні правовідносини; 3) Регламент 864/2007, який регулює позадоговірну відповідальність. Ці інструменти гарантують, що найважливіші питання, які виникають у цивільному судочинстві в судах країн ЄС, регулюються загальноєвропейським режимом [13].

Принципи європейського права не містять єдиної системи, а їх перелік постійно доповнюється. Слід погодитись з Л.Л. Богачовою, що обравши курс на євроінтеграцію, Україна не може

не враховувати принципи, на яких будується Євросоюз і його правова система, що обумовлює необхідність введення загальних принципів європейського права у правову систему України, а отже – вироблення узгоджених підходів до їх класифікації, змістовної наповненості і застосування в юридичній практиці [14, с.56].

Сучасне цивільне право України набуло сьогоденної форми пройшовши певні еволюційні етапи. С.С. Мирза пропонує поділити розвиток науки цивільного права на три етапи: дореволюційний, радянська цивільно-правова наука, українська цивілістична доктрина [15, с.78]. Проте сьогодні цивільне право України знаходиться на четвертому, євроінтеграційному, етапі розвитку. Пройшовши власний історичний шлях, цивільне право України регулює правовідносини з урахуванням національної специфіки. Тому вкрай важливим визнається збереження особливостей національного права в процесі його ґармонізації.

Говорячи про перспективи розвитку приватноправової сфери в Україні, О.Д Крупчан підкреслює такі основні завдання: 1) розвиток спеціального законодавства; 2) ґармонізація корпоративного законодавства України; 3) розширення частки міжнародного законодавства в системі права України; 4) розширення участі України у міжнародних організаціях; 5) ґармонізація норм міжнародного приватного права України з відповідними нормами Європейського Союзу; 6) розширення сфери застосування наказного провадження; 7) розширення участі представників народу у здійсненні правосуддя; 8) удосконалення цивільного процесуального права [16, с.16]. І хоча ми погоджуємося з актуальністю всього зазначеного, наведені завдання не повною мірою розкривають перспективи розвитку цивільного права.

Ми вважаємо, що після військова розбудова України буде відбуватися одночасно з процесом адоптації національного цивільного права до вимог європейського законодавства. Це зумовлює необхідність переосмислення всіх інститутів та

підгалузей цивільного права: 1) договірне право буде повністю ґрунтуватися на принципах УНІДРУА, система договорів буде доповнюватись сучасними конструкціями та передбачатиме інтеграцію у внутрішній ринок ЄС [17]; 2) спадкове право ускладниться принципом недискримінації щодо громадян європейського співтовариства та буде ґрунтуватися на Регламенті Європейського парламенту і Ради від 4 квітня 2012 року №650/2012 [18]; 3) право інтелектуальної власності зазнає більшої регламентації та контролю в сфері охорони об'єктів відповідних прав; 4) особисті немайнові права зазнають еволюціонування для відповідності європейським цінностям тощо.

Як зазначають В.О. Савченко, О.А. Устименко, Ж.В. Завальна та К.М. Воронов, законодавство ЄС передбачає гнучкість у реформуванні національного права, що створює можливості до самостійного обрання методів, механізмів та дефініцій, що дозволить українському нормотворцю провести рецепцію норм європейського права із найменшими пертурбаціями у цивільних правовідносинах, а м'яке право ЄС позитивно вплине на національну правову систему та регулювання окремих інститутів, стимулюючи їх розвиток та узгодження з європейськими нормами [19, с.80].

2. Відновлення легітимних цивільно-правових інститутів на деокупованих територіях

Одним з головних викликів для України під час після військової відбудови держави буде реінтеграція де окупованих територій у національне правове поле. Це породжуватиме проблеми для всіх галузей права. Проте, саме цивільне право зазнає найбільших складнощів, адже кожна людина на цих територіях, тим чи іншим чином, вступала у цивільні правовідносини під час окупації. Зазначене впливатиме на перспективи розвитку цивільного права та потребує визначання, національне право якої держави мало законну силу на тимчасово окупованих територіях та чи мали юридичну силу вчинені на них правочини.

Міжнародне законодавство прямо визначає, що обов'язок забезпечення прав людини, правопорядку та міжнародних договорів покладається на сторону конфлікту, яка фактично здійснює контроль території. В ст.42 Гаазького положення визначено, що територія вважається окупованою, коли вона фактично перебуває під владою ворожої армії. Окупація поширюється лише на територію, де така влада встановлена і може здійснюватися [20, ст.42]. Женевські конвенції 1949 року застосовуються до будь-якої території, окупованої під час міжнародних військових дій. Вони також застосовують у ситуаціях, коли окупація державної території не зустрічає збройного опору [21]. Законність будь-якої конкретної окупації регулюється Статутом ООН та законом, відомим як jus ad bellum. Щойно виникає ситуація, що фактично прирівнюється до окупації, застосовується закон окупації, незалежно від того, чи вважається окупація законною. Таким чином, для застосування закону про окупацію не має значення, чи окупація отримала схвалення Ради Безпеки, яка її мета і чи дійсно вона називається «вторгненням», «визволенням», «управлінням» або «окупацією» [22].

В Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни прямо зазначено, що після того, як правомочність законної влади фактично перейшла до рук окупанта, останній має вживати всіх залежних від нього заходів для відновлення та забезпечення, наскільки це можливо, громадського порядку та безпеки, поважаючи, якщо це не є категоричною перешкодою, закони, що діють в країні [20, ст.43]. Зазначена норма породжує дві важливі колізії. Перша пов'язана з поняттям «громадський порядок та безпека». Цю проблематику детально дослідив Й. Дінштейн, який знайшов значні розбіжності між англійською та французькою версіями цієї норми. Науковець зазначив, що невірний переклад відноситься до першої частини положення, де фраза l'ordre et la vie publics (громадський порядок і життя) перекладається англійською мовою як суспільний порядок і безпека, де останній термін не зовсім точно виражає значення первісних

слів, процитованих вище, які мають на увазі також усе соціальне та комерційне життя суспільства [23].

Виходячи з тлумачення оригінального тексту згаданої конвенції, країн-окупант має забезпечити правомірне соціальне та комерційне життя суспільства, що прямо вказує на регулювання цивільних правовідносин. Як можна побачити з практики Міжнародного суду ООН та Європейського суду (зокрема, «намібійські винятки»), в основі вирішення юрисдикційних питань має знаходитесь мета забезпечення нормального життя людей на окупованих територіях. В широкому розуміння, не має значення які саме закони будуть діяти на окупованій території, якщо вони забезпечують реальне існування правовідносин. З цього випливає друга колізія, заснована на нормі конвенції про забезпечення законів, що діють в державі. Проблема полягає в тому, що немає прямої вказівки, закони якої саме країни мають використовуватись на окупованій території. Це створює колізію невизнання примата права іншої країни-сторони конфлікту. Так Російська Федерація проголосила введення власного законодавства на окупованій території. В свою чергу, Україна визнає недійсними будь-які правочини, вчинені фізичними і юридичними особами на тимчасово окупованій території з порушенням вимог законодавства України [24, ч.10]. Країна-окупант виходить з позиції, що одностороннє внесення окупованих нею території до свого складу передбачає легітимацію на них її законодавства. Така позиція викликає питання стосовно застосування законодавства країни-окупанта на територіях, які ще не були примусово «введені» до складу Російської Федерації, зокрема території самопроголошених «республік» Донецької та Луганської областей України, на яких використовувалось законодавство країни-окупанта з 2014 року.

Позиція України ґрунтується на нормах міжнародного права та національного законодавства, зокрема, в сфері недійсності правочинів. Згідно з Постановою Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних

справ про визнання правочинів недійсними», зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства [25, п.2]. Зазначена позиція обґрунтована і в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 29.05.2013 р. №11 [26, п.2].

Виходячи з міжнародного не визнання «входження» тимчасово окупованих територій до складу Російської Федерації та проголошенням цього процесу анексією, можна припустити, що міжнародне право визнає примат українського законодавства на тимчасово окупованих українських територіях. Проте, пряма вказівка в міжнародному праві на такий підхід відсутня. Фактично, місце має «право сильнішого», той хто фактично контролює територію, той і вирішує питання юрисдикції. Зміст ст.43 Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни накладає на державу-окупанта два основних зобов'язання: 1) відновити і забезпечити громадський порядок і життя на окупованій території; 2) поважати місцеві закони, якщо це можливе. Тобто, використання законів країни-окупанта допускається лише за наявності «empechement absolu» – фактичної не можливості використання місцевих законів. Виходячи зі Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та інших норм українського законодавства, реальне використання норм українського права на тимчасово окупованих територіях було не можливим, що і породжує ситуацію «empechement absolu». Як зазначає М. Сассолі, держава яка окупує, повинна переслідувати мету дотримання місцевого законодавства, але ніхто не може скаржитись, якщо це не буде успішним [27]. Такий підхід

обумовлюється суб'єктивністю можливості дотримання зазначених вимог.

Так ми бачимо взаємне невизнання примату права іншої країни обома сторонами конфлікту. Після деокупації українських території це може призвести до колапсу цивільних правовідносин. З 2014 р., на тимчасово окупованих територіях було вчинено мільйони правочинів, які визнаються Україною недійсними. Такими правочинами є не лише пов'язані з нерухомим майном, або які потребують нотаріальної та державної реєстрації, а і всі дрібні побутові. Зокрема це обґрунтовується двома тезами: 1) всі ці правочини вчинені з порушенням вимог щодо господарської діяльності (відсутність українських ліцензій, дозволів тощо); 2) визнання таких правочинів вчиненими під впливом помилок (ст.229 ЦК України) або тяжких обставин (ст. 233 ЦК України).

Окупаційна влада, зобов'язана не допускати стану тяжких обставин для населення. Теоретично, виконання цієї умови мало б призвести до не актуальності застосування ст.233 ЦК України в досліджуваних обставинах. Для не допуску економічних проблем та існування цивільних-правовідносин, держава-окупант може подбати про економіку, ввівши в обіг свою власну валюту або створивши нову валюту, що діє лише на окупованій території [28, с.562-5]. Прикладом цього є використання нових банкнот іракських динарів в Іраку за наказом Тимчасової коаліційної адміністрації [29]. Проте введення нової місцевої валюти може призводити до маніпуляцій (фіксація обмінного курсу по відношенню до інших валют) та інших проблем [30]. Ч. Проктор та Манн наголошують, що військовому уряду не дозволяється надмірно збільшувати кількість паперових грошей, що знаходяться в обігу (тим самим викликаючи швидку інфляцію і руйнуючи місцеву валюту) [28, с.566-7]. Отже, використання нової валюти на окупованих територіях можливе лише як тимчасова міра направлена на забезпечення «нормального» життя людей та зменшення їх страждань шляхом спрощення можливості населення приймати участь у ци-

вільних правовідносинах. Окупація є лише тимчасовою ситуацією, і права окупанта обмежені не більше цього періоду [22].

За логікою міжнародних інституцій, введення нової валюти на окупованих територіях є перехідним кроком до двох правомірних варіантів розвитку подій: 1) міжнародне визнання окупації законною і подальше входження окупованих територій до складу країни-окупанти; 2) деокупація територій. З урахуванням міжнародного не визнання «приєднання» українських територій до складу країни-окупанта, ситуацію, що склалася, слід розглядати лише в контексті подальшої деокупації територій. Виходячи зі змісту ст.5 ЗУ «Про валюту та валютні операції», гривня є єдиним законним платіжним засобом в Україні і приймається без обмежень на всій території України для проведення розрахунків [31, ст.5]. Це служить додатковою підставою для визнання договорів укладених на окупованих територіях не дійсними, коли вони укладаються в іноземній валюті.

Твердження про не визнання дійсності правочинів вчинених на тимчасово окупованих територіях обумовлюється і не можливістю їх нотаріального посвідчення. В цьому контексті, недійсними визнаються наступні правочини: 1) договори про відчуження (купівля-продаж, міна, дарування, пожертва, рента, довічне утримання (догляд), спадковий договір); 2) іпотечні договори; 3) договори про спільну часткову власність на земельну ділянку; 4) про купівлю-продаж земельних ділянок, про перехід права власності та про передачу права власності на земельні ділянки; 5) про обмін земельними ділянками, які виділені єдиним масивом у натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв); 6) договори купівлі-продажу (приватизації) державного майна; договори про поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; 7) про надання утримання; про припинення права утримання взамін набуття права на нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати; 8) шлюбні договори; 9) договори між подружжям про розмір та строки виплати аліментів на дитину; 10) договори про припинення права

на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно; 11) договори найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на три роки і більше; 12) договори найму транспортних засобів за участю фізичної особи; 13) договори позички транспортного засобу, у якому хоча б однією стороною є фізична особа; 14) договори про створення акціонерних товариств, якщо товариства створюються фізичними особами; 15) установчі договори про створення друкованих засобів масової інформації, у випадку якщо одним із співзасновників друкованого засобу масової інформації, є фізична особа; 16) договори управління нерухомим; 17) договори про зміну черговості одержання права на спадкування [32].

Все зазначене вище призводить до не визнання всіх правочинів укладених на тимчасово окупованих територіях, від дрібних побутових до переходу права власності на нерухоме майно. Фактичне відновлення дії чинного сьогодні законодавства України на тимчасово окуповані території призведе до колапсу цивільних правовідносин. Без підготовки українського законодавства до процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій, виникне глибока криза в сфері договірного, спадкового, майнового, інтелектуального та іншого права.

З урахуванням зазначеного, для дотримання принципів верховенства права, вважається за доцільне прийняття нормативного акту, який врегулює подібні ситуації та спростить процедуру легітимізації укладених правочинів, з дотриманням інтересів учасників правовідносин [33, с.234]. Тому цивільне право розвиватись з урахуванням зазначених обставин, для повернення відносин у легальне правове поле, в межах цивільного права України.

Висновки. В умовах після військової відбудови, розвиток цивільного права України буде пов'язано з вирішенням двох основних завдань: 1) ґармонізація національного законодавства з законодавством ЄС; 2) відновлення фактичної дії цивільного законодавства на деокупованих територіях. Вирішення обох

завдань потребує оновлення нормативної бази для створення умов для м'якого, поступового впровадження нових цивільно-правових механізмів. Ефективність вирішення цих завдань обумовить перспективи розвитку цивільного права України за двома сценаріями. Песимістичний сценарій передбачає не ефективне оновлення законодавства, або залишення його без змін. Це створить суттєві загрози євроінтеграційним процесам та реінтеграції деокупованих територій. Такий сценарій не припустимий, адже унеможливлює досягнення стратегічних цілей та протирічить Конституції України.

Оптимістичний сценарій розвитку цивільного права передбачає вдалу адоптацію національного законодавства до європейських вимог та започаткування процедури ефективного відновлення фактичної дії національного права на всій території України. В питаннях ґармонізації Україна може спиратися на великий міжнародний досвід, враховуючи практики всіх країн-членів ЄС. В той же час, розвиток цивільного права в напрямку реінтеграції деокупованих територій, спиратиметься лише на власний досвід України через недостатню міжнародну практику вирішення таких питань. Це передбачає необхідність впровадження перехідного періоду, метою якого буде створення правових умов для забезпечення цивільних прав та інтересів.

Список літератури:

1. Скакун О. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков : Эспада, 2005. 326 с.
2. Мічурін Є. Цивільне право України. альбом схем : навч. посіб. 3-тє вид. Харків : ФОП Мічуріна Н.О., 2010. 448 с.
3. Басай О. Ознаки принципів цивільного права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. Т. 2, № 16. С. 68–77.
4. Харитонов Є. Принципи цивільного права України: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 7–13.

5. Бірюков І. А., Заіка Ю. О. Цивільне право України. загальна частина: навч. посібн. Київ : КНТ, 2006. 480 с.
6. Носік Ю. Еволюція вчення про принципи цивільного права України. *Історико-правовий часопис*. 2021. Т. 2, № 14. С. 84–88.
7. Загоруй Л. Принцип цивільного права – форма вираження ідеї свободи фізичної особи. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2017. Т. 2, № 78. С. 222–230.
8. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV : станом на 1 січ. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 27.02.2023).
9. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
10. Чубоха Н. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. С. 299–302.
11. Шишка Р. Б. Засади цивільного законодавства. *Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки.* 2004. № 1. С. 94–98.
12. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу : навч. посіб. : пер. з анг. Київ : Знання, 2002. 381 с.
13. Fentiman R. The Harmonization of Civil Jurisdiction. *The Oxford Handbook of European Union Law*. Oxford, 2015. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199672646.013.39 (date of access: 25.02.2023).
14. Богачова Л. Принципи європейського і національного права (порівняльноправовий аналіз критеріїв класифікації). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. № 26. С. 47–60.
15. Мирза С.С. Етапи розвитку української науки цивільного права та її представники. *Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави: сучасний стан, проблеми та шляхи вирішення* : матеріали V міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 26 квіт. 2013 р. Одеса, 2013. С. 77–78.
16. Крупчан О. Д. Сучасний стан та перспективи розвитку приватноправової сфери в Україні. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць.* 2012. № 11. С. 5–16.

17. Застосування Принципів УНІДРУА як елементу договірного права ЄС: особливості використання в міжнародному комерційному арбітражі / К. М. Воронов, В.О. Савченко та ін. *Академічні візії*. 2022. № 12. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7613539 (дата звернення: 27.02.2023).
18. Про юрисдикцію, право, яке застосовується, визнання та виконання рішень, про прийняття та виконання автентичних документів в питаннях спадкування : Регламент Європейського парламенту і Ради від 04.04.2012 р. № 650/2012.
19. Вплив Директиви 2006/123/ЄС на інститут послуг в Україні / В. Савченко та ін. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* № 35. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.7594668 (дата звернення: 24.02.2023).
20. Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land: Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annexe of 29.07.1899.
21. Geneva Convention Relative To The Protection Of Civilian Persons In Time Of War: Convention of 12.08.1949. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf (date of access: 25.02.2023).
22. Occupation and international humanitarian law: questions and answers. *International Committee of the Red Cross*. URL: https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/misc/634kfc.htm (date of access: 27.02.2023).
23. Dinstein Y. International law of belligerent occupation. Cambridge UniversityPress,2019.URL:https://doi.org/10.1017/9781108671477 (date of access: 24.02.2023).
24. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 117/2021.
25. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 06.11.2009 р. № 9.

26. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними : Постанова Пленуму Верхов. Суду України від 13.05.2013 р. № 11.
27. Sassòli M. Legislation and maintenance of public order and civil life by occupying powers. *The European journal of international law*. 2005. Vol. 16, no. 4. P. 661–694. URL: https://doi.org/10.1093/ejil/chi136 (date of access: 24.02.2023).
28. Charles P. Mann on the legal aspect of money. Oxford University Press, 2012. URL: https://doi.org/10.1093/law/9780199609178.001.0001 (date of access: 27.02.2023).
29. Coalition Provisional Authority Order Number 43, II. The Occupation of Iraq: The Official Documents of the Coalition Provisional Authority and the Iraqi Government Council 3 / S. Talmon (ed.). 2013.
30. Carreau D. Military occupation currency. *SDLR*. 1981. No. 19. P. 233,256.
31. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21.06.2018 р. № 2473-VIII : станом на 1 січ. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text (дата звернення: 27.02.2023).
32. Нотаріальне посвідчення правочину. *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_32069 (дата звернення: 06.02.2023).
33. Савченко В. Проблематика недійсності правочинів, вчинених на тимчасово окупованій території АР Крим. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції* : матеріали Міжнар. науково-практ. круглого столу, м. Одеса, 24 лют. 2023 р. Одеса, 2023. С. 230–234. URL: https://www.researchgate.net/publication/368751063_PROBLEMATIKA_NEDIJSNOSTI_PRAVOCINIV_VCINENIH_NA_TIMCASOVO_OKUPOVANIJ_TERITORII_AR_KRIM (дата звернення: 27.02.2023).

ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

Сергєєва Діана Борисівна,
д. ю. наук, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка
diana0443@ukr.net
Погорецький Микола Миколайович,
к. ю. н., доцент кафедри кримінального права і кримінології Національної академії Служби безпеки України
Pognikolay@gmail.com

Анотація: Даний підрозділ присвячений аналізу гарантій прав і свобод особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів за чинним КПК України.

На підставі аналізу матеріалів практики вітчизняних правоохоронних органів та судів, практики Європейського Суду з прав людини, норм чинного кримінального процесуального законодавства, законодавства про оперативно-розшукову діяльність та відомчим нормативно-правових виділяються типові порушення законодавства при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій та використанні їх результатів у доказуванні органами досудового розслідування та судами, які призводять до порушення прав людини: та пропонуються шляхи їх усунення.

Ключові слова: гарантії, права і свобод особи, негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукові заходи, досудове розслідування, воєнний стан.

Сучасна злочинність, якій властиві організованість, професіоналізм, транснаціональний характер, діяльність якої має особливо тяжкі наслідки, становить небезпеку не лише національним інтересам окремої держави, а й всьому світовому співтовариству. Вона посягає на цілий комплекс найбільш значущих соціальних цінностей, таких як життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини, безпека суспільства і держави, приватна, суспільна й державна власність тощо.

Злочинні угруповання, маючи високу технічну оснащеність, та володіючи новітніми формами й методами протидії правоохоронним і судовим органам, у тому числі й таємними засобами, проникають в органи законодавчої влади й державного управління, у правоохоронні й судові установи, лобіюють у них свої незаконні інтереси, завдають значних збитків суспільству та державі, а також конкретній людині, яка відповідно до Конституції України визнається найвищою соціальною цінністю у державі.

Висока професійність злочинних угруповань, та їх технічна оснащеність й корупційні зв'язки з вказаними державними органами ускладнює, а іноді й унеможливлює виявлення ознак вчинюваних ними злочинів лише гласними кримінально-процесуальними та криміналістичними засобами. Важливе місце в арсеналі боротьби з сучасною злочинністю посідають негласні заходи, які за чинним законодавством України здійснюються відповідно в межах оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу і яким властиві спеціальні таємні форми й методи, що дозволяють виявляти й документувати тяжкі та особливо тяжкі злочини, у тому числі й неочевидні, не лише після того, як вони вже вчинені, але й на стадіях їх підготовки або вчинення, здійснювати запобіжно-профілактичні діяльність [1, с. 5]. Вказані заходи, передбачені відповідно ст. 8 Закону Укра-

їни «Про оперативно-розшукову діяльність» та главою 21 КПК України. За узагальнюючими даними фахівців та результатами анкетування практичних працівників (прокурорів, слідчих, детективів, оперативних працівників, суддів) можна зробити висновок, що завдяки застосуванню негласних заходів розкривається й розслідується понад 85% злочинів, а злочинів у сфері національної безпеки, вчинюваних службовими особами і, зокрема, корупційних злочинів майже 100%. Водночас, як свідчать результати аналізу матеріалів прокурорської та судової практики, найбільше порушень прав і свобод людини допускається власне в ході проведення негласних засобів виявлення й документування ознак злочинів, що потребує посилення гарантій прав людини під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів у досудовому розслідуванні і, особливо, в умовах воєнного стану, що актуалізує наукову розробку цієї проблематики.

Предметом наукового аналізу вказаних та інших авторів були поняття, правова природа, система оперативно-розшукових заходів (ОРЗ) та негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД), їх співвідношення, порядок тактика й організація проведення ОРЗ й НСРД, використання результатів ОРЗ й НСРД в кримінальному процесі, окремі аспекти дотримання прав і свобод людини про провадженні ОРЗ й НСРД тощо. Враховуючи специфіку ОРЗ й НСРД як засобів таємного отримання інформації в інтересах кримінального судочинства, більшість наукових праць зазначених авторів і, зокрема, ті, у яких розкриваються форми й методи, тактика й організація проведення ОРЗ й НСРД та форми й методи легалізації їх результатів в інтересах кримінального процесу відповідно до чинного законодавства мають обмежений доступ. На сьогодні в незалежній Україні різноплановим проблема ОРЗ й НСРД присвяченого понад 30 дисертацій, серед яких понад 10 – докторських. Вперше в Україні проблеми провадження ОРЗ та використання їх результатів (матеріалів) в інтересах кримінального процесу досліджені в однойменній

монографії М. А. Погорецького [1, с. 336]. В подальшому ці та інші проблеми ОРЗ розкриті в докторській дисертації з обмеженим доступом [3] та в інших роботах автора [1, 4, 5]. У своїх наукових працях автор, досліджуючи взаємозв'язок оперативно-розшукової діяльності й кримінального процесу, послідовно обґрунтовує необхідність об'єднання оперативно-розшукової діяльності й досудового розслідування в одну – детективну діяльність й в кримінальному процесі впровадити інститут негласних слідчих (розшукових) дій, що й було здійснено в чинному КПК України у 2012 р. (глава 21). Детективна діяльність на сьогодні впроваджені в новостворених правоохоронних органах НАБУ та БЕБ.

Першою фундаментальною працею в Україні, присвяченою НСРД та використанню їх результатів у кримінальному доказуванні є монографія з обмеженим доступом та її докторська дисертація Д. Б. Сергєєвої [6, 7].

Проблеми ОРЗ та НСРД і, зокрема, проблеми дотримання прав людини при їх провадженні досліджувалися в низці монографічних праць, у тому числі й докторських дисертаціях і, зокрема, з обмеженим доступом [8-11]. Водночас, сучасні актуальні проблеми гарантії прав і свобод особи під час проведення НСРД та ОРЗ у досудовому розслідуванні в умовах воєнного стану належним чином не досліджені.

Слід зазначити, що кримінально-процесуальні гарантії є фундаментальною науковою, правовою категорією кримінального процесу. Кримінально-процесуальні гарантії мають не лише науково-методологічне значення для розробки засад кримінального судочинства та законодавства про оперативно-розшукову діяльність, а й практичне значення для забезпечення функціонування усіх їх інститутів, у тому числі й інститутів НСРД та ОРЗ, їх окремих норм, реалізації прав та законних інтересів усіх їх суб›єктів, у тому числі й при провадженні НСРД та ОРЗ та використанні їх результатів у кримінальному судочинстві.

Аналіз майже 8-ми річної вітчизняної судової практики застосування НСРД та ОРЗ кримінальному процесі виявив, що з часу набуття чинності КПК України 2012 р., лише до 10% їх результатів визнаються доказами у суді. Основними причинами цього є недосконаліть правового регулювання провадження НСРД та ОРЗ й використання їх результатів у доказуванні, організаційні чинники й недостатність науково-розроблених рекомендацій для практиків з цих питань, що потребує комплексного дослідження теоретичних, правових та практичних проблем використання результатів НСРД й ОРЗ у кримінальному процесуальному доказуванні.

Велике занепокоєння у громадськості і, зокрема, у правозахисних колах викликає відсутність належних правових гарантій забезпечення прав і свобод людини при проведенні НСРД та ОРЗ, що підтверджується не лише вітчизняною судовою практикою, а й практикою Європейського Суду з прав людини.

У цьому контексті особливо важливого значення набуває визначення поняття кримінальних процесуальних гарантій прав людини при провадженні НСРД й ОРЗ та розкриття їх змісту.

В загальному розумінні, під юридичними (правовими) гарантіями вчені розуміють засоби охорони прав громадян від будь-яких зазіхань, встановлені законом та нормами права засоби і способи, якими охороняються та захищаються права громадян, припиняються та усуваються порушені права, систему закріплених правовими нормами юридичних засобів, яка здатна реально забезпечити реалізацію, охорону та захист суб'єктивних прав особи, сукупність правових норм, що визначають обсяг прав, свобод та обов'язків громадян, а також які встановлюють засоби їх реалізації та охорони від будь-яких порушень [12-14].

Розробляючи правові гарантії прав людини при проведенні НСРД, слід враховувати те, що особливості використання результатів негласних розслідувань у доказуванні у кримінальному процесі західних країн полягають у тому, що майже в усіх західних країнах негласна пошуково-розшукова діяльність поєднана з досудовим розслідуванням і здійснюється одним і тим же органом і, як правило, однією і тією ж особою, що спрощує проведення гласних і негласних заходів, спрямованих на отримання доказів, а також їх використання у кримінальному процесуальному доказуванні. Досудове провадження має спрощені процесуальні форми і високе матеріально-технічне забезпечення. Гарантіями законності й дотримання прав людини при проведенні НСРД та використанні результатів негласних розслідувань у доказуванні у кримінальному процесі західних країн є дієвий прокурорський нагляд, судовий контроль, незалежність суду, високий професіоналізм захисників, прокурорів, суддів й органів досудового розслідування, а також низький рівень корупції органів юстиції та розвинутий громадський контроль за їх діяльністю [15].

Розробляючи гарантії прав і свобод людини при проведенні НСРД та ОРЗ, слід враховувати те, що НСРД та ОРЗ є заходами, які складаються з сукупності пошуково-розшукових, пізнавальних та посвідчувальних прийомів, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, проводяться уповноваженим кримінальним процесуальним законом та законодавством про оперативно-розшукову діяльність суб'єктами з метою виявлення й закріплення фактичних даних та їх джерел для отримання фактичних даних, що можуть бути доказами у кримінальному провадженні. НСРД та ОРЗ є засобами доказування, зокрема, засобами отримання доказів у кримінальному провадженні.

Для розробки засад використання результатів НСРД та ОРЗ у доказуванні науково-обґрунтованою є класифікація НСРД та ОРЗ за такими критеріями: в залежності від можливості втручання у приватне спілкування; в залежності від тяжкості злочину; в залежності від посадової особи, яка надає дозвіл чи санкціонує їх проведення; в залежності від виду результатів, що можуть бути отримані внаслідок їх проведення; в залежності від можливості (та доцільності) використання конфіденційного

співробітництва в ході їх проведення; в залежності від виду доказів, що можуть бути отримані в результаті їх проведення.

За своїм змістом НСРД та ОРЗ мають одну й ту природу і, як правило, проводяться одними й тими ж працівниками уповноважених оперативних підрозділів. Відмінність НСРД та ОРЗ полягає лише у тому, що НСРД проводяться в кримінальному процесі, а ОРЗ в ході оперативно-розшукової діяльності [16], у тому числі й за дорученням слідчого [17] чи прокурора.

Процесуальний порядок провадження НСРД закріплений у главі 21 КПК України (ст.ст. 246, 247, 248, 250, 251,253, 262, 265, 269-1, 271, 272, 273) та в спільному Наказі Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/936/1687/5 «Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» (далі – Інструкція) [18], а також в окремих відомчих нормативно-правових актах, що мають обмежений доступ.

Відповідно до ч. 1 ст. 246 КПК України та п. 1.5 Інструкції НСРД визначаються як різновид СРД, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України.

Положеннями ч. 2 ст. 246 КПК України передбачено, що НСРД проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. НСРД, передбачені ст.ст. 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 КПК України, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. Проблемні питання провадження НСРД досліджені в низці наукових праць [19-20].

Аналіз матеріалів оперативно-розшукової слідчої та судової практики й опитування оперативних працівників, слідчих,

детективів і прокурорів свідчить про те, що продовжує залишатися поширеною практика порушення прав та свобод людини в ході проведення контролю за вчиненням злочину і, зокрема, при проведенні контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки (пункти 1, 2 ч. 1 ст. 271 КПК України; п. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), на що обґрунтовано вказується у наукових джерелах [21] .

У рішенні «Матановіч проти Хорватії» [22] Європейський Суд з прав людини (далі ЄСПЛ) зазначив, що «підбурювання, за змістом кримінального процесуального закону, мало б місце тільки тоді, коли таємний агент перед тим, … як було прийнято рішення про закупку і продаж наркотиків разом з іншими співвиконавцями злочину, неодноразово б заохочував (обвинуваченого) до вчинення злочину (або сприяв утвердженню у прийнятті такого початкового рішення обвинуваченим). Втім, докази ясно показують, що така пропозиція була лише загальним абстрактним виразом готовності таємного агента платити певну суму грошей за поставлені наркотики, після чого скаржник добровільно продовжував спілкуватися з ним, щоб отримати особисту користь від абстрактної готовності «покупця» (купувати наркотики). Звернення таємного агента в даному випадку не було обов'язковою умовою для злочинної діяльності скаржника, тобто дія, яку б в іншому випадку він би не вчинив. Навпаки, суди дійшли до висновку, що навіть без (агентів під прикриттям) він мав намір вчинити злочин, за який він був засуджений».

У своєму рішенні «Банніков проти Росії» [23] на обґрунтування факту порушення вимог пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод ЄСПЛ посилається на своє рішення «Худобін проти Російської Федерації» [24], «Тейшейро де Кастро проти Португалії» [25], однак зміст цих рішень зводиться до вислову «не було б скоєно, як би не було спровоковано».

Отже, згідно практики Європейського суду з прав людини, зокрема у справах «Банніков проти Російської Федерації», «Веселов та інші проти Російської Федерації» [26], «Раманаускас

проти Литви» [27] застосування особливих методів ведення слідства – зокрема, агентурних методів – саме по собі не може порушувати право особи на справедливий суд. Ризик провокації з боку працівників правоохоронних органів, викликаний вказаними методами, означає, що їх використання повинно бути суворо регламентованим. Для застосування цих методів у правоохоронних органів мають бути докази на підтвердження аргументу схильності особи до вчинення злочину.

Визначення провокації наведене у рішенні ЄСПЛ у справі Раманаускас проти Литви. Відповідно до цього визначення провокація з боку правоохоронних органів: «Має місце тоді, коли відповідні працівники правоохоронних органів або особи, які діють за їхніми вказівками, не обмежуються пасивним розслідуванням, а з метою встановлення злочину, тобто отримання доказів і порушення кримінальної справи, впливають на суб›єкта, схиляючи його до вчинення злочину, який в іншому випадку не був би вчинений». Для відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів ЄСПЛ критеріїв (рішення Європейського Суду з прав людини у справі Баннікова проти Росії), а саме: а) змістовний критерій; b) процесуальний критерій. При цьому під змістовним критерієм розуміється наявність/відсутність суттєвих змістовних ознак, притаманних провокації правоохоронних органів, а під процесуальним - наявність в суду можливості перевірити відомості про ймовірну провокацію під час судового засідання з дотриманням принципів змагальності та рівності сторін. Розкриваючи змістовний критерій, ЄСПЛ зазначив, що, по-перше, держава повинна мати у своєму розпорядженні конкретні та об'єктивні свідчення, що підтверджують вчинення обвинуваченим конкретних кроків на вчинення діяння, за яке він в подальшому переслідується. При цьому відповідно до вимог ЄСПЛ будь-яка інформація, що стосується існуючого наміру вчинити злочин або вчинюваного злочину, має бути такою, що може бути перевіреною, та державне обвинувачення повинно мати змогу продемонструвати

на будь-якій стадії, що в його розпорядженні наявні достатні підстави для проведення оперативного заходу (рішення у справі Баннікова проти Росії; рішення у справі Веселов та інші проти Росії; рішення у справі Ванян проти Росії). По-друге, як зазначає Європейський суд з прав людини стосовно змістовного критерію, будь-яка інформація, отримана внаслідок негласної діяльності, має відповідати вимогам щодо того, що слідство має проводитись в цілому у пасивній манері. Таке виключає, зокрема, будь-які дії, що можуть бути розтлумачені, як вплив на обвинуваченого з метою вчинення ним злочину (провокація), як то – прояв ініціативи в контактах, повторна пропозиція, наполегливі нагадування тощо (рішення у справі Баннікова проти Росії; рішення у справі Веселов та інші проти Росії).

Отже, для визначення провокації злочину Європейський суд встановив, зокрема, такі критерії: а) чи були дії правоохоронних органів активними, чи мало місце з їх боку спонукання особи до вчинення злочину, наприклад, прояв ініціативи у контактах з особою, повторні пропозиції, незважаючи на початкову відмову особи, наполегливі нагадування, підвищення ціни вище середньої; б) чи був би скоєний злочин без втручання правоохоронних органів; г) вагомість причин проведення оперативної закупівлі, чи були у правоохоронних органів об'єктивні дані про те, що особа була втягнута у злочинну діяльність і ймовірність вчинення нею злочину була суттєвою.

Керуючись зазначеними критеріями ЄСПЛ у кримінальній справі 607/18244/14-к по обвинуваченого «Особи 3» у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.2 ст.307 КК України, Тернопільський міськрайонний суд у вироку від 28 квітня 2015 [28] зробив такі обґрунтовані висновки.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у кожному випадку наявності підстав для оперативно-розшукової діяльності порушують оперативно-розшукову справу. Без її порушення проводити оперативно-розшукові заходи заборонено. Суд вказав, що йому не нада-

но жодних доказів на підтвердження того, що у випадку обвинуваченим мали місце підстави для заведення оперативно-розшукової справи та проведення оперативно-розшукових заходів. Крім того, в судовому засіданні заступник начальника ВБНОН УМВС України в Тернопільській області повідомив, що інформація про незаконну діяльність обвинуваченого надійшла в січні 2014 року. Суд вказав, що відповідно до п. 4 ст. 9-1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» ведення оперативно-розшукових справ здійснюється: щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці до вчинення злочину, – до встановлення та фіксації фактичних даних про протиправні діяння, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, але не більше шести місяців. Разом з тим оперативна закупка стосовно обвинуваченого була проведена аж 18 серпня 2014 року, тобто, якщо враховувати показання заступника начальника ВБНОН УМВС України в Тернопільській області, поза межами строку, визначеного в законі для ведення оперативно-розшукової справи. Також, наголосив суд, вище вказана оперативна закупка була проведена на виконання постанови про проведення оперативної закупки, винесеної 5 серпня 2014 року заступником начальника ВБНОН УМВС України в Тернопільській області. При цьому вищевказаним працівником міліції постановлено провести оперативну закупку речовини – «метадолу», котра не відноситься до наркотичних засобів. В подальшому у всіх документах, що стосуються оперативної закупки 18 серпня 2014 року, проведеної в рамках оперативно-розшукової справи, йдеться про купівлю в обвинуваченим речовини під назвою «метадол», котра до наркотичних засобів не відноситься. Крім того, будь-яких фінансових документів, що підтверджують законність походження грошей, які були використані для проведення оперативної закупівлі, суду не надано. В судовому засіданні свідок, заступник начальника ВБНОН УМВС України в Тернопільській області, заявив, що особа, яку залучали працівники міліції до проведення цієї закупки, домовлялася з об-

винуваченим про купівлю наркотичної речовини. Ініціатором дзвінків цієї особи до обвинуваченого був він – заступник начальника ВБНОН УМВС України в Тернопільській області. Також заступник начальника ВБНОН УМВС України в Тернопільській області заявив в судовому засіданні, що після проведення оперативної закупки 18 серпня 2014 року особа, яку залучали працівники міліції до проведення цієї закупки, видала придбаний у обвинуваченого паперовий згорток в присутності двох понятих, хоча це суперечить наданим суду документальним доказам. Допитаний в судовому засіданні особа, яку залучали працівники міліції до проведення цієї закупки, суду повідомила, що ініціатором купівлі-продажу наркотичного засобу у обвинуваченого був він (особа, яку залучали працівники міліції до проведення цієї закупки). Таку ініціативу він проявляв через те, що його попросили працівники міліції. На думку суду, в даному випадку дії особи, яку залучали працівники міліції до проведення цієї закупки, мали провокативний характер, оскільки він фактично підбурював обвинуваченого до вчинення злочину словесно, що підтверджується й телефонними розмовами між ними, які були зафіксовані в ході проведення відповідної НСРД (ст. 258 КПК України).

Суд також вказав у вироку, що протокол оперативної закупки від 18 серпня 2014 року є недопустимим доказом, а тому відповідно до вимог статті 87 КПК України та, відповідно до частини 2 статті 86 КПК України не міг використовуватись під час прийняття інших процесуальних рішень. Інших доказів протиправної поведінки обвинуваченого протягом періоду з моменту порушення відносно його кримінального переслідування та до 28 серпня 2014 року, як свідчать надані суду матеріали, станом на 28 серпня 2014 року в розпорядженні органів досудового розслідування не було. Не зважаючи на таке, 28 серпня 2014 року старшим прокурором прокуратури Тернопільського району була винесена постанова про проведення контролю за вчиненням «Особи 3» злочину у формі оперативної закупки,

проведення якої було доручено начальнику Тернопільського РВ та слідчому Тернопільського РВ. Відповідно до ч. 1 ст. 41 КПК України оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. Натомість, в порушення вимог ч.1 ст. 41 КПК України, негласна слідча дія контроль за вчиненням злочину у формі оперативної закупівлі у Р. 19 вересня 2014 року була проведена не тими особами, котрим її доручив проводити прокурор, а заступником начальника ВБНОН УМВС України та двома іншим працівниками ВБНОН УМВС України в Тернопільській області. Будь-яких фінансових документів, що підтверджують законність походження грошей, які були використані для проведення оперативної закупівлі, суду не надано.

У вироку суд дійшов також висновку, що провадження відносно обвинуваченого «Особи 3» було порушено та оперативні дії – розпочаті за відсутності об'єктивної підозри у вчиненні злочину, а під час здійснення оперативних заходів органи досудового розслідування не виявляли необхідної пасивності, отже – відносно нього була здійснена провокація правоохоронних органів, оскільки суду не надано жодних доказів, які б свідчили про те, що «Особою 3» було б вчинено злочин без втручання з боку правоохоронних органів. За такого, виходячи з норм діючого законодавства, суд вважає усі докази, отримані внаслідок негласних оперативних (слідчих) дій недопустимими. Інших доказів на підтвердження вини обвинуваченого у збуті наркотичних засобів органи досудового розслідування та прокурор суду не надали, судом такі докази здобуті також не були. До того ж суд відзначив, що, як зазначив Європейський суд з прав людини у рішенні у справі Раманаускас проти Литви, дії, вчинені у умовах провокації з боку правоохоронних органів, не є суспільно небезпечними.

На підставі викладеного Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області у справі №607/18244/14-к по об-

винуваченого «Особи 3» у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.2 ст.307 КК України, постановив виправдувальний вирок.

Апеляційний суд Тернопільської області в задоволенні апеляційної скарги прокурора прокуратури Тернопільського району відмовив й вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 28 квітня 2015 року про визнання невинним та виправдання обвинуваченого за ч.2 ст.307 КК України залишив без змін [29].

Вітчизняна судова практика щодо застосування критеріїв, які визначив ЄСПЛ при визнанні провокації у вчиненні злочину, є поширеною [30].

Аналіз наукових джерел, матеріалів практики та опитування оперативних працівників, слідчих, детективів, прокурорів, адвокатів, суддів свідчить про те, що з моменту прийняття чинного КПК України пройшло вже майже 10 років і окремі його норми, які регламентують НСРД, у сучасних умовах з урахуванням змін та доповнень низки норм КПК України та інших правових актів, а також потреб практики, потребують удосконалення.

Зокрема, у чинному КПК України не передбачено проведення НСРД по встановлення місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду, та оголошена в розшук. Тому необхідно закріпити підстави за яких у відношенні до особи буде можливість проведення НСРД з метою її встановлення місцезнаходження. Тому пропонуємо ч. 2 ст. 246 КК України викласти у такій редакції: «Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, а також про місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду, та оголошена в розшук, неможливо отримати в інший спосіб. Негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені статтями 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 269-1, 270, 271, 272, 274 цього Кодексу, прово-

дяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів».

На сьогодні відсутній механізм та правове регулювання випадків припинення НСРД, коли в її проведенні відпала необхідність (затримання особи, зміна номеру телефону, тощо), а тому вважаємо за доцільне ч 3 ст. 246 КК України доповнити абзацом у такій редакції: «У випадках, коли в проведенні негласної слідчої дії відпала необхідність, рішення про її припинення приймається прокурором або слідчим за погодженням з прокурором».

6 ст. 246 КК України в чинній редакції суб'єкта, тому вважаємо доцільним ч. 6 ст. 246 КК України викласти у такій редакції 6 « дізнавача, ».

Під час підготовки клопотання про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії слідчий об'єктивно може не володіти відповідною інформацією, у зв'язку із цим пропонується окремі пункти уточнити.

Частину 4 ст. 248 КК України викласти у такій редакції: «Ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повинна відповідати загальним вимогам до судових рішень, передбачених цим Кодексом, правилам секретного діловодства, містити оцінку слідчим суддею усіх обставин, які викладені в клопотанні, а також містити відомості про:

а… 3) особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести негласну слідчу дію, а в разі відсутності персональних даних про особу, але за наявності достатніх підстав її підозрювати в учиненні злочину, така особа зазначається як невідома».

Доповнити ст. 248 КК України частинами 6 і 7 у такій редакції:

«6. Стаття 248. Розгляд клопотання про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії… 2. У клопотанні зазначаються:…4) наявні відомості про особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести негласну слідчу (розшукову) дію; ...

4. Ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повинна відповідати загальним вимо-

гам до судових рішень, передбачених цим Кодексом, правилам секретного діловодства, містити оцінку слідчим суддею усіх обставин, які викладені в клопотанні, а також містити відомості про: а … 3) особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести негласну слідчу дію, а в разі відсутності персональних даних про особу, але за наявності достатніх підстав її підозрювати в учиненні злочину, така особа зазначається як невідома;…

6. Слідчий суддя, встановивши, що клопотання подано без додержання вимог частини другої цієї статті або з порушенням правил підсудності, повертає його особі, яка його подала, про що постановляє ухвалу.

7. У разі нез'явлення у судове засідання слідчого, дізнавача, прокурора, належним чином повідомленого про розгляд клопотання, без поважних причин, або неповідомлення ним про причини неприбуття слідчий суддя постановляє ухвалу про залишення клопотання без розгляду».

На сьогодні чинна норма ст. 250 КПК України не надає можливість уповноваженим суб'єктам кримінального провадження проводити НСРД по злочинам, які вчинені. Відповідно відсутній механізм проведення НСРД у невідкладних випадках по вчиненому злочину та переслідування осіб, які його вчинили. Як приклад, особа вчинила вбивство, то на сьогодні немає законних підстав проведення установлення радіоелектронного засобу викраденого з місця злочину по гарячим слідам. Тому вважаємо доцільним ч. 1 ст. 250 КПК України викласти у такій редакції: «1. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя особи та/або запобіганням вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, передбаченого розділами I, II, VI, VII (статті 201 та 209), IX, XIII, XIV, XV, XVII Особливої частини Кримінального кодексу України, негласна слідча (розшукова) дія може бути розпочата до постановлення ухвали слідчого судді, на підставі постанови прокурора чи постанови слідчого погодженої з прокурором. У такому випадку прокурор, слідчий за погодженням з прокурором зобов'язаний у найкоротший строк, але не пізніше

трьох днів з моменту винесення постанови, після початку такої негласної слідчої (розшукової) дії звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді».

А також доповнити ч.1 ст. 250 КПК України абзацом у такій редакції: «За згодою особи, якій належить радіоелектронний засіб, при вчиненні відносно неї тяжкого або особливо тяжкого злочину з метою встановлення місцезнаходження цього засобу, така негласна слідча дія може бути розпочата на підставі постанови прокурора, слідчого погодженої з прокурором. У такому випадку слідчий за погодженням з прокурором, прокурор, зобов'язаний у найкоротший строк, але не пізніше трьох днів з моменту початку такої негласної слідчої дії звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді».

ст. 250 КПК України НСРД суб'єкта, а вимога п. 5 ч. 1 ст. 251 КПК щодо визначення слідчим, прокурором у постанові про проведення НСРД відомостей про особу (осіб), яка буде проводити НСРД, не відповідає принципу доцільності, оскільки доручення на проведення НСРД надається не конкретній особі, а керівнику відповідного правоохоронного органу, який визначає оперативний підрозділ, уповноважений на проведення НСРД. У зв'язку з цим, узгодження конкретного виконавця на етапі винесення постанови про проведення НСРД є не доцільним, з огляду на що необхідно виключити п. 5 зі змісту ч. 1 ст. 251 КПК.

Норми чинної редакції ст. 250 КПК України не враховують існування суб'єктів господарювання, що спеціалізуються на доставці вантажів, речей і документів (так звані «служби доставки»), які не відносяться до установ зв'язку, а тому вважаємо доцільним. 262 КПК України ч.1 і 5 цієї статті викласти у такій редакції: «1. Огляд затриманої кореспонденції проводиться в установі зв'язку або компанії, що надає послуги експрес-доставки документів, вантажів та посилок, якій доручено здійснювати контроль і затримувати цю кореспонденцію, за участю представника цієї установи, а за необхідності - за участю спеціаліста. У присутності зазначених осіб слідчий вирішує питання про відкриття і оглядає затриману кореспонденцію.

5. Керівники та працівники установ зв'язку або компаній, що надають послуги експрес-доставки документів, вантажів та посилок, зобов'язані сприяти проведенню негласної слідчої (розшукової) дії і не розголошувати факт її проведення чи отриману інформацію».

Чинна редакція ст. 269-1 КПК України надає можливість здійснювати моніторинг банківських рахунків виключно у кримінальних провадженнях, віднесених до підслідності НАБУ, що унеможливлює слідчими інших органів досудового розслідування застосовувати відповідний негласний засіб отримання доказів під час розслідування економічних, податкових, банківських злочинів тощо.

Чинна редакція ст. 269-1 КПК України надає можливість здійснювати моніторинг банківських рахунків виключно у кримінальних провадженнях, віднесених до підслідності НАБУ, що унеможливлює слідчими інших органів досудового розслідування застосовувати відповідний негласний засіб отримання доказів під час розслідування економічних, податкових, банківських злочинів тощо.

Зважаючи на те, що здійснювати моніторинг банківських рахунків є необхідним і у кримінальних провадженнях, віднесених до підслідності інших правоохоронних органів, зокрема ДБР, БЕП, СБУ, Національна поліція, вважаємо доцільним уповноважити за застосування такого засобу й інших слідчих зазначених правоохоронних органів та викласти ст. 269-1 КПК України у такій редакції: « 1. За наявності обґрунтованої підозри, що особа здійснює злочинні дії з використанням банківського рахунку, або з метою розшуку чи ідентифікації майна, що підлягає конфіскації або спеціальній конфіскації, слідчий за погодженням з прокурором або прокурор може звернутися до слідчого судді в порядку, передбаченому статтями 246, 248, 249 цього Кодексу, для винесення ухвали про моніторинг банківських рахунків.

2. Згідно з ухвалою слідчого судді про моніторинг банківських рахунків банк зобов'язаний надавати в поточному режимі інформацію про операції, що здійснюються на одному або декількох банківських рахунках.

Слідчий суддя в ухвалі про моніторинг банківських рахунків повідомляє керівника банківської установи про обов'язок нерозголошення інформації про проведення цієї негласної слідчої дії і про відповідну кримінальну відповідальність. На підставі ухвали слідчого судді керівник банківської установи зобов'язаний письмово попередити усіх її працівників, залучених до моніторингу банківських рахунків, про обов'язок нерозголошення інформації про проведення цієї негласної слідчої дії і про відповідну кримінальну відповідальність.

3. Інформація про операції, що здійснюються на банківських рахунках, повинна доводитися до відома слідчому, прокурору, які звернулися з клопотанням про проведення цієї негласної слідчої дії, до виконання відповідної операції, а у разі неможливості - негайно після її виконання».

Зважаючи на застосування законодавцем у статтях 271, 272, 273 КПК України різних термінологічних конструкцій щодо найменування засобів, які використовуються під час проведення НСРД, доцільно уніфікувати цю термінологію в багатьох випадках під час виконання оперативними підрозділами доручень слідчого, прокурора про проведення НСРД виникає необхідність використання несправжніх (імітаційних) засобів, які фактично виступають предметом вчинення злочину. Однак, як свідчить зміст ч. 4 ст. 273 КПК України, законодавцем це не враховано, тому вважаємо доцільним внести відповідні зміни і доповнення до зазначених норм, виклавши їх у такій редакції:

Пункт 2 ч. 7 ст. 271 КПК України – «2) зазначити про застосування заздалегідь ідентифікованих (помічених) та/або несправжніх (імітаційних) засобів».

Пункт 2 ч. 3 ст. 272 КПК України – «2) використання несправжніх (імітаційних) засобів».

Частину 2 ст. 273 КПК України – «2. Виготовлення, утворення несправжніх (імітаційних) засобів та використання заздалегідь ідентифікованих (помічених) засобів для проведення конкретних негласних слідчих дій оформлюється відповідним протоколом».

Щодо негласних слідчих (розшукових) діях (ст.ст. 246, 247, 248, 250, 251,253, 262, 265, 269-1, 271, 272, 273) передбачено: уточнити підстави проведення, у тому числі якщо відомості про місцезнаходження особи, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду, та оголошена в розшук, неможливо отримати в інший спосіб; закріпити повноваження дізнавача щодо проведення таких дій; регламентувати, що за згодою особи, якій належить радіоелектронний засіб, при вчиненні відносно неї тяжкого або особливо тяжкого злочину з метою встановлення місцезнаходження цього засобу, така негласна слідча дія може бути розпочата на підставі постанови прокурора, слідчого погодженої з прокурором, у такому випадку слідчий за погодженням з прокурором, прокурор, зобов'язаний у найкоротший строк, але не пізніше трьох днів з моменту початку такої негласної слідчої дії звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді.

Дії та рішення органу досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду, передбачені розділом ІХ-1 КПК України «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану» можуть бути здійснені під час запровадження на території України або в окремих місцевостях правового режиму воєнного стану.

Якщо воєнний стан запроваджено в окремих місцевостях, норми цього розділу можуть бути застосовані у межах таких місцевостей.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній не-

залежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Аналогічне визначення міститься у статті 1 Закону України «Про оборону України» з тією різницею, що воно не містить згадування про військові адміністрації, відсіч збройної агресії, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

В умовах воєнного стану правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб визначаються Конституцією України та Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

Дія правового режиму воєнного стану може бути припинена у способи: 1) закінчення строку, на який його було введено; 2) до закінчення строку, на який було введено воєнний стан Указом Президента України про скасування воєнного стану (оголошується негайно через засоби масової інформації).

На період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина:

- недоторканість житла (проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду);

- таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;

- втручання в особисте і сімейне життя. Інформацією про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обста-

вини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї, за винятком передбаченої законами інформації, що стосується здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень. Така інформація про особу Рішення Конституційного Суду № 2-рп/2012 від 20.01.2012 [33] є відповідно до конфіденційною.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання, як зазначається у Рішенні Конституційного Суду № 2-рп/2012 від 20.01.2012 допускається винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Отже, чинним КПК України передбачені відповідні гарантії прав особи при провадженні НСРД і в особливий режим в умовах воєнного стану. Виходячи з порівняльного аналізу кримінального процесуального законодавства, законодавства про оперативного-розшукову діяльність, законодавства про воєнний стан, можна зробити висновок, що гарантії прав людини при провадженні НСРД та ОРЗ в умовах воєнного стану не послабляються.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що чинний КПК України, впровадивши інститут НСРД (гл. 21, ст.ст. 246, 247, 248, 250, 251,253, 262, 265, 269-1, 271, 272, 273 КПК України), суттєво розширив засоби отримання доказів у кримінальному провадженні, що має сприяти підвищенню результативності роботи правоохоронних органів з виявлення і розкриття тяжких та найбільше небезпечних злочинів.

На підставі аналізу матеріалів практики вітчизняних правоохоронних органів та судів, практики Європейського Суду з прав людини, норм чинного кримінального процесуального законодавства та відомчим нормативно-правових актів можемо виділити типові порушення законодавства при провадженні НСРД та використанні їх результатів у доказуванні органами досудового розслідування та судами, які призводять до порушення прав людини: 1) відсутність чи необґрунтованість фактичних та юридичних підстав для проведення НСРД; 2) порушення строків проведення НСРД; 3) неповнота та порушення законодавства при складанні протоколів НСРД; 4) складання протоколів НСРД неуповноваженим суб'єктами; 5) проведення чи санкціонування проведення НСРД неуповноваженими суб'єктами; 6) відсутність у матеріалах кримінального провадження ухвал слідчого судді про надання дозволу на проведення НСРД; 7) порушення правил допустимості та належності при використанні результатів НСРД як доказів у кримінальному процесі; 8) порушення законності у тактиці та організації провадження НСРД.

В умовах реформування органів кримінальної юстиції відповідно до міжнародних стандартів та розробки змін і доповнень до чинного КПК України в аспекті посилення гарантій прав людини при провадженні НСРД та ОРЗ особливо важливого значення мають удосконалення процесуальної форми НСРД та ОРЗ, відомчого і судового контролю і прокурорський нагляду за провадженням НСРД та ОРЗ та використанням їх результатів у кримінальному процесі, що потребує відповідних наукових розробок цих гарантій та вироблення наукових пропозиції щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства, законодавства про оперативно-розшукову діяльність та відомчих нормативно-правових актів у цьому аспекті.

Гарантіями законності й дотримання прав людини при проведенні НСРД та ОРЗ й використанні їх результатів у доказуванні у кримінальному провадженні є: змішана форма вітчизняного кримінального процесу з розширенням змагальних засад

на досудовому розслідуванні; процесуальна (правова) форма НСРД та ОРЗ; дієві відомчий контроль, прокурорський нагляд, судовий контроль; незалежність суду; високий професіоналізм захисників, прокурорів, суддів й органів досудового розслідування; низький рівень корупції органів юстиції та розвинутий громадський контроль за їх діяльністю.

При особливому режимі в умовах воєнного стану гарантії прав особи при провадженні НСРД і ОРЗ зберігаються.

Список використаних джерел:

1. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Х.: Арсіс ЛТД. 2007. 576 с.
2. Погорецький М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі: монографія. К.: РВВ НА СБУ, 2004. 336 с
3. Погорецький М. А. Теоретичні й практичні проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі (за матеріалами Служби безпеки України): дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. К.: Нац. акад. Служби безпеки України, 2005. 531 с.
4. Погорецький М. А. Оперативно-розшукова діяльність і кримінальний процес: проблеми взаємозв'язку: монографія: у 2 ч. Луганськ: Луганський держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2008. Ч. 1 216 с.
5. Погорецький М. А. Оперативно-розшукова діяльність і кримінальний процес: проблеми взаємозв'язку: монографія: у 2 ч. Луганськ: Луганський держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2008. Ч. 2 – 252 с. о
6. Сергєєва Д. Б. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінально-процесуальному доказуванні : монографія : за ред. М. А. Погорецького. К. :ДП «Розвиток», 2014. 272 с.

7. Сергєєва Д. Б. Теоретичні, правові та праксеологічні засади використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесуальному доказуванні. : дис… докт. юрид. Наук: 12.00.09. Одеса.: Одеська національна юридична академія, 2015. 556 с.
8. Погорецький М.А., Єськов С.В., Сергєєва Д.Б. Зняття інформації з каналів зв'язку в діяльності оперативних та слідчих підрозділів ОВС: монографія / За заг. ред. проф. М.А. Погорецького. ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2012. 282 с.
9. Біляєв В.О. Стратегія і тактика протидії злочинності засобами оперативно-розшукової діяльності (за матеріалами роботи підрозділів карного розшуку ОВС України): монографія). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 316 с.
10. Багрій М. В., Луцик В. В. Негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні : монографія. Тернопіль, 20І4. 308 с.
11. Коваль. А. А. Забезпечення прав людини при провадженнінегласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с
12. Трофименко В. М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Х., 2000. – 188 с.;
13. Аленін Ю., Гурджі Ю. Публічна природа гарантій прав особи у кримінальному процесі.Право України. К.: 2003. Вип. 4. С. 30-32.
14. Погорецький М. А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2 (10): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14pmakph.pdf
15. Сергєєва Д.Б. Дотримання конституційних прав і свобод людини при знятті інформації з каналів зв'язку. Вісник Київського нац. унту внутр. справ. 2008. Вип.3. С. 57-62
16. Погорецький М. А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 2 (33). С. 137-141.

17. Погорецький М. А. Межі доручень слідчого органу дізнання про проведення оперативно-розшукових заходів. Право України. № 9. С. 47-49.
18. Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Інструкція, затв. спільним наказом Генеральної прокуратури України, МВС України, СБ України, Міністерством фінансів України, Адміністрацією ДПС України та Міністерством юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1681/51 від 16.11.2012 р. URl: http://zakon4.rada.gov.ua/ laws/show/v0114900-12.
19. Погорецький М. А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. Київ. 2013. № 1. С. 270-277;
20. Погорецький М. А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2014. № 2 (33). С. 137-141
21. Погорецький М. А. Застосування провокації в ході негласних розслідувань: питання правомірності. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 1. С. 33-43
22. Matanović v. Croatia, (application no. 2742/12), ECHR 2017 < http://hudoc.echr.coe. int/eng?i=001-172466>
23. Bannikova v. Russia, (application no. 18757/06), ECHR 2010 < https://hudoc.echr.coe.int/ rus?i=001-201818> дата звернення 03.04.2021.
24. Khudobin v. Russia, (application no. 59696/00), 2006 <https://hudoc.echr.coe.int/fre# {%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2259696/00%22],%22documentcollectionid2%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-77692%22]}>
25. Teixeira de Castro v. Portugal, (application no. № 44/1997/828/1034) 1998 <https://hudoc. echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Teixeira%20de%20Castro%20v.%20Portugal%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58193%22]}>

26. Bannikova v. Russia, (application no. 18757/06), 2010 < https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-201818> дата звернення 03.04.2021.; Veselov and Others v. Russia, (application no. 23200/10, 24009/07 and 556/10), 2012 <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22Veselov %20and%20Others%20v.%20Russia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22JUDGMENTS%22,%22DECISIONS%22],%22itemid%22:[%22001-113289%22]}> дата звернення 03.04.2021.
27. Ramanauskas v. Lithuania, (application no. 74420/01), 2008 <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22 :[%22001-84935%22]}>
28. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 28.04.2015 по справі № 607/18244/14-к <https://reyestr.court.gov.ua/Review/43816729> дата звернення 05.04.2021.
29. Ухвала Апеляційного суду Тернопільської області від 16.07.2015 по справі № 607/18244/14 https://reyestr.court. gov.ua/Review/46823142
30. Окрема думка від 11.07.2018 по справі № 366/4522/15-к https://reyestr.court.gov.ua/Review/75424564
31. Постанова Верховного Суду від 04.02.2020 по справі № 311/1110/18 <https://reyestr.court.gov.ua/ Review/87517442>
32. Постанова Верховного Суду від 04.02.2019 по справі № 357/3524/16-к <https://reyestr.court.gov.ua/ Review/84449778>
33. Рішення Конституційного суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51>

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ (ПОЛІТИЧНИЙ) РЕЖИМ УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ, ВИКЛИКИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПОСТВОЄННІ ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Скрипнюк Олександр Олександрович,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України, м.Київ, Україна, alexander.skrypniuk@gmail.com

Анотація: Російсько-українська війна у своїй найгострішій фазі після повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну в 2022 р. продукує цілу низку викликів для демократичного розвитку України. Цю війну не випадково розглядають як продовження глобального протистояння демократичних режимів (України, що підтримується усім демократичним Заходом) та автократичних (Росії, що шукає підтримки у пострадянських, азійських, латиноамериканських та африканських автократій).

Ключові слова: державно-правовий режим, політичний режим, російсько-українська війна, поствоєнні перспективи, трансформація, міжнародне втручання, зовнішня політика, права людини, національна безпека, правові аспекти, демократичні процеси.

Розпочинаючи наше дослідження, акцентуємо увагу на твердженні І.Попова, котрий зауважує, що «напад авторитарної Росії на демократичну Україну багатьма дослідниками оцінюється в тому числі як спроба згорнути демократичні свободи

та насадити схожу на власну модель управління» [1]. На думку експерта, головна відмінність України та Росії полягає саме у ставленні до влади, адже демократичне українське суспільство трактує владу як тимчасово найнятого, підконтрольного виборцям менеджера для виконання управлінських повноважень.

Тоді як в авторитарній Росії воля незмінного політичного лідера, якою б руйнівною та позбавленої логіки вона не була б, стає законом для суспільства, а державний режим, надаючи перевагу традиційними ієрархічними зв'язкам, руйнує мережеві зв'язки у суспільстві [2], унеможливлюючи будь-які загрозливі для влади форми протесту. Д. Перрі прогнозує, що В. Путіна «не можна усунути в результаті демократичного голосування, оскільки Росія еволюціонувала від фальшивої демократії до диктатури під його темним правлінням» [3] навіть попри те, що ідея диктатора війни проти України була абсурдною і найбільше зашкодила самій РФ. На думку закордонних експертів, Україна виграє, а Росія неминуче програє – ця війна демонструє, що автократичні режими через відсутність конкуренції людей і ідей допускатимуть подібні безглузді помилки замість того, що щоб бути ефективними завдяки централізованому командуванню та контролю.

Варто знайти відповіді на питання, яким же чином російсько-українська війна позначилася на державно-правовому (політичному) режимі України, які зрушення і трансформації в ньому відбуваються і які перспективи чи загрози вони несуть для поствоєнного відновлення та розвитку держави. Для початку необхідно обґрунтувати застосовування подвійної термінології. Річ у тому, що в конституційному праві частіше оперують такими категоріями, як державний режим чи державно-правовий, а не політичний. Зокрема І. Процюк визначає державно-правовий режим як систему «прийомів, методів і способів здійснення державної влади» (що не відрізняється від визначення політичного режиму) і характеризує його «мірою участі населення в механізмах формування державної влади і способах такого формування, ступенем захисту і забезпечення

прав і свобод людини і громадянина, врахуванням інтересів окремих соціальних груп, місцем і роллю окремих недержавних структур у політичному житті суспільства, методами, інтенсивністю використання ресурсів влади, ідеологічного тиску і силових структур» [4]. І аналогічно до політичних режимів, поділяє державно-правові режими на демократичні і авторитарні залежно від згадуваного рівня участі народу в здійсненні державної влади. На думку В. Редькіна, ці два поняття не можна протиставляти, оскільки при демократичному політичному режимі і державний режим буде демократичним, або ж навпаки [5].

У найзагальнішому правому розумінні державно-правовий (політичний) режим поряд з формою державного правління та формою державного устрою визначає форму держави, під якою розуміють сукупність її основних характеристик, зумовлених інституційними, територіальними, функціональними способами організації влади. Форма держави постає об'єктом конституційного регулювання – її вищезгадані елементи закріплюються в текстах конституцій держав або регулюються окремими конституційними законами. Важливою рисою політичного режиму, на відміну від інших елементів форми держави, є його динамічність – відповідно він і трансформується, видозмінюється набагато швидше, ніж інші складові форми держави.

Так, К. Бабенко наголошував на тому, що «саме поняття політичного режиму є динамічним за своїм змістом» і «на цей динамізм політичних режимів вказують різні автори» у науці конституційного права [6]. Цим пояснюється необхідність та широкий інтерес до проведення кількісного щорічного вимірювання рівня свободи або індексу демократії держав за низкою показників: виборчий процес, плюралізм, функціонування уряду, політична участь, демократична політична культура, громадянські свободи. Вони характеризують політичний режим держави, тобто спосіб здійснення державної влади, який протягом року під впливом багатьох факторів може перемістися з категорії демократичний в погіршену/зіпсовану/недо-

сконалу демократію, остання - в гібридний режим, а той, у свою чергу, в авторитарний режим [7].

У фокусі уваги звіту індексу демократії за минулий рік – війна Росії в Україні та її вплив на майбутнє демократії не лише в Європі, а й у всьому світі. Вимірювання індексу демократії, яке щорічно проводить The Economist, у 2022 р. відобразило, як російсько-українська війна як глобальний деструктивний процес позначається на демократії у світі. Про це свідчить хоча б те, що фінальний звіт авторитетного британського тижневика має назву «Демократія на передовій та битва за Україну» (Frontline Democracy and the Battle for Ukraine) і ілюстрований зображенням статуї Свободи на Майдані Незалежності в м. Київ, яка вважається символом України. Незважаючи на те, що Україна втратила одну позицію порівняно з 2021 р. і опинилася на 87 місці в категорії «гібридний режим», експерти підкреслюють, що відданість українців боротьбі за демократію у російсько-українській війні надихає, бо демонструє потенціал демократичних ідей і принципів, що об'єднують націю у спільному захисті та просуванні демократичних цінностей. Оборона Україною свого національного суверенітету розглядається як невід'ємна складова побудови демократичної національної держави [8]. Україна втратила одну позицію через воєнний стан і обмеження пов'язані з ним, а саме - бали були втрачені за критеріями «виборчий процес і плюралізм» (вибори в умовах воєнного стану не проводяться) та «громадянські права» (які зазнали певних обмежень). Незважаючи на загальне зниження рейтингу, в Україні у 2022 р. було більше позитивних демократичних зрушень.

Натомість Росія, яка розв'язала війну проти України, стала найбільшим лузером рейтингу демократії в 2022 р. Якщо боротьба України за свободу та захист кордонів демонструє демократію в дії, то порушення Росією суверенітету України стало наслідком імперського мислення російського режиму. Експерти переконані, що мрія В. Путіна про відновлення позицій Росії як імперської держави є фундаментальною основою автократії і негативно впливає на

Росію, її розвиток, перспективи участі в глобальному світі. Наслідком війни стало знищення зародків громадянського суспільства, помітне посилення державних репресій проти всіх форм інакомислення і подальша персоналізація влади, що підштовхує Росію до неприхованої диктатури, адже вона показала найбільше щорічне падіння показника демократії серед усіх країн світу у 2022 р. (зі 124 опустилася на 146 місце) [9] Пострадянський перехід Росії завершується повільним сповзанням до авторитаризму і спробами відновити свій статус великої держави - за рахунок України. Тому росіянам пропонується відшукати власний шлях до демократії на противагу прогресуючому диктаторському режиму, який веде війни за кордоном і застосовує репресії всередині держави. Україні ж пророкується безальтернативна перемога, однак без повного контролю над своєю територією та кордонами не варто сподіватися на утвердження демократичного політичного режиму в Україні.

Шлях України до демократії ніколи не був простим – авторитарна Росія вже більше 30-років після демонтажу СРСР намагається втримати пострадянські держави у зоні свого впливу, перешкоджаючи процесам демократизації у них. Втручання у внутрішні справи сусідніх суверенних країн під різними приводами – боротьби з нестабільністю, яка начебто загрожує РФ, врегулювання конфліктів (що легітимізується правовими безпековими документами) часто переростає у збройне втручання, а у випадку України - у повномасштабну війну. У 2004 р. Україна змогла подолати проросійську залежність – внаслідок Помаранчевої революції 2004 (громадянського протесту проти фальсифікації президентських виборів, яка є звичною практикою в автократіях) провести низку демократичних реформ і піднятися у категорію «недосконалих демократій». Так кваліфікуються державно-правові (політичні режими) країн, що мають певні вади у порівнянні з досконалими демократіями.

Однак російський реванш в Україні у вигляді перемоги проросійського кандидата у Президенти, автократа радянського штибу - В. Януковича, спричинив відкочування демократії в

Україні та згортання демократичних реформ. Оскільки судова гілка влади не була достатньо незалежною, Конституційний Суд скасував політичну реформу 2004 року повернувши попередній варіант Основного закону у редакції 1996 р. Україна з парламентсько-президентської республіки знову перетворилася на президентсько-парламентську, що призвело до концентрації влади у руках Президента та встановлення повного контролю над судовою владою. Корупція в Україні сягла небачених масштабів, олігархи мали величезний вплив на основні інститути влади, а суспільство було позбавлене реальних важелів контролю над владою. Довіра населення до уряду, політичних партій і виборчого процесу була на дуже низькому рівні, адже вибори проходили з суттєвими порушеннями.

Україна того періоду державотворення (2010-2014 рр.) мала формальні інститути і ознаки демократії, але їх зміст постійно вихолощувався – навіть начебто незалежні та плюралістичні засоби масової інформації належали олігархам або контролювалися ними. Тому в 2011 р. державно-правовий (політичний) режим України деградував до категорії гібридного – такого, що має певні елементи демократії, але набагато більшу кількість недоліків, ніж недосконала демократія. Авторитарний режим В. Януковича серйозно загальмував демократичний поступ держави і навіть намагався демонтувати євроінтеграційний курс.

К. Бабенко наголошував на тому, що трансформації політичних режимів можуть відбуватись як в межах певного типу (зміна форми правління видозмінює політичний режим, але при цьому не призводить до обов'язкової зміни типу політичного режиму), так і призводячи до типологічної зміни самого політичного режиму (відбувається демократичний або авторитарний перехід, коли разом зі зміною тих чи інших інститутів та принципів фіксується й загальна зміну типу політичного режиму). На думку вченого, це становить «суттєву теоретичну значимість для науки конституційного права, оскільки припускаючи динамічні зміни в межах певної встановленої конституцією варіативності щодо форми державного устрою чи форми правління, перед державою та суспільством завжди постає завдання убезпечити політичний режим від його типологічної зміни (особливо, коли йдеться про конституційне забезпечення стабільності демократичних політичних режимів, які можуть бути дуже вразливими до загроз з боку авторитарних тенденцій в розвиткові державної влади)» [10]. Українській демократії цього не вдалося і в 2011 р. відбувся перехід від одного типу режиму (демократичного) до іншого (гібридного, який ми розглядаємо як підтип авторитарного режиму).

Після демократичної Революції Гідності 2014 р. та втечі В. Януковича до Росії, інтереси якої він просував на посту глави держави, показники демократії в Україні почали зростати. Стартували антикорупційна, судова реформи, але прогрес був фрагментарним і олігархи зберігали контроль над правовою і політичною системами, незважаючи на формування все більш активного громадянського суспільства і євроінтеграційний поступ України. Розчарування суспільства відсутністю реального демократичного прогресу цього разу далося взнаки не у вигляді протестів, а обрання у 2019 р. кандидата у Президенти з-за меж олігархічно-політичної системи – шоу-мена В. Зеленського. Його реформи і демократичні перетворення буксували через брак досвіду, опір системи, непрозору кадрову політику та концентрацію влади, що вкотре спричинило розчарування серед виборців. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну кардинально змінило політичну конфігурацію – В. Зеленський, відмовившись від численних пропозицій евакуюватися за кордон, очолив збройну боротьбу, налагодив діалог з міжнародною спільнотою та об'єднав українське суспільство у спротиві та стійкості до зовнішньої агресії.

Роль Президента в умовах повномасштабної агресії, які потребує скоординованих швидких рішень, суттєво зросла і, фактично, сформувалася ієрархічна вертикаль влади (Президент-РНБО-уряд), притаманна частіше недемократичним режимам. Результативність Верховної Ради України забезпечується ді-

яльністю монобільшості (коаліції сформованої однією фракцією президентської партії «Слуга народу»), але саме з цієї причини орган законодавчої влади не бере повноцінної участі у реалізації принципу стримувань та противаг, що є основою конституціоналізму – демократичного механізму державної влади, обмеженого конституцією [11]. Формально у цьому немає порушення. Як зазначив Голова Верховної Ради, Р.Стефанчук, фракція, яка відповідно до ст. 83 Конституції України має права коаліції, має право власними зусиллями голосувати за прийняття законопроєктів, спрямованих на реалізацію програми, з якою В. Зеленський здобув перемогу на виборах Президента України [12]. Але система стримувань та противаг в Україні не працює некоректно – більшість рішень приймаються в Офісі Президента, а концентрація влади у руках однієї особи або групи осіб є беззаперечною авторитарною тенденцією. Тому державно-правовий (політичний) режим України досі не піднявся у категорію недосконалих демократій. Ситуація ускладнюється тим, що В. Зеленський довіряє дуже вузькому колу осіб, що виливається у непрозору кадрову політику – велика кількість його призначень є сумнівними з точки зору прозорості та професіоналізму. Експерти переконані, що саме кадрова політика глави держави закладає певну небезпеку для демократії, яка вповні проявиться після війни.

Завдяки активній діяльності на міжнародній арені Президент України набув небаченої популярності у світі, але опитування свідчать, що внутрішнє ставлення до нього з боку українського суспільства та експертного середовища є набагато критичнішим, ніж на Заході, бо «там панує його сприйняття як героя, чого немає вдома». Так, О. Гарань наголошує, що «Зеленський на першому місці серед тих, кому українці дякують за військові успіхи, але це стосується його як людини. Інша картина виходить, коли ми говоримо про Президента як про інституцію» [13]. Експерт побоюється, щоб «В. Зеленський, який зараз потрапив у світові герої, не впав у месіанство» і не вирішив залишитися при владі безстроково – подібні ознаки він де-

монстрував і до війни, а після війни «небезпека такого сценарію зростає у рази».

Чи виникне бажання у лідера, який без жодного політичного досвіду виграв президентські вибори, без жодного дипломатичного досвіду заручився безпрецедентною підтримкою України, яка потерпає від війни, у світі, зафіксувати свій успіх і цим самим поставити під удар українську демократію, свободи і принципи якої українці відстоюють в ході війни. Політичні оглядачі вже пророкують, що воєнна перемога України над Росією автоматично обернеться особистим тріумфом Президента. «В цьому разі виникає ризик того, що Володимир Олександрович (Зеленський) … захопиться спочиванням на лаврах, повірить у власну безальтернативність, еволюціонує в класичного автократа та запропонує країні нехитру формулу «Є Зеленський – є Україна, немає Зеленського – немає України» [14]. Від цього великою мірою залежатиме доля української демократії, характер і вектор подальшої трансформації гібридного державно-правового (політичного) режиму.

Воєнний стан, запроваджений в Україні з початком російського повномасштабного вторгнення, негативно позначився на ситуації у сфері медіа, доступу до публічної інформації. Інститут масової інформації зафіксував 567 порушень свободи слова в Україні у 2022 р., щоправда більшість з них – 470 (80%) вчинила Росія в ході воєнної агресії. Основними порушеннями безпосередньо в Україні стали: перешкоджання журналістській діяльності, вимкнення трьох телеканалів («Прямий», 5 канал та «Еспресо») з цифрового мовлення, обмеження доступу до публічної інформації та кіберзлочини [15]. Але навіть незважаючи на воєнний стан, рівень свободи слова в Україні залишається традиційно високим - в медіа зберігається критика влади, триває об'єктивне і всебічне обговорення того, що відбувається в країні, Інтернет-ресурси не зазнають обмежень або тиску.

За винятком принципу поділу влади (функціонування системи стримувань та противаг), часткового обмеження прав та

свобод інші демократичні/конституційні принципи під час війни постраждали менше. Більше того, наприклад, громадянське суспільство вийшло на новий рівень розвитку та самоорганізації, продемонструвало великий ступінь адаптації і здатність працювати у надскладних умовах (волонтерство, підтримка ЗСУ та громадян, що постраждали від агресії або окупації, локальні ініціативи, мережева взаємодія, громадський контроль) В окремих випадках громадські організації взяли на себе виконання функцій держави – там, де вона не впоралася або не контролювала ситуацію. Кількість громадських організацій суттєво зросла, вони «ще раз довели, що… є надійною опорою для держави, ЗСУ та громадян, які опинилися в скруті через війну» [16].

На Форумі розвитку громадянського суспільства наприкінці 2022 р. стало зрозуміло, що українське громадянське суспільство не допустить повернення авторитаризму у жодному вигляді, жорстко протидіючи владі у просуванні або застосуванні недемократичних механізмів. Це буде «нульова толерантність до всіх тих, хто протидіє поступу України вперед, до тих, хто протидіє реформам та ініціативам, які сприяють демократичній розбудові України», - наголосила виконавча директорка Фундації DEJURE на тому, що ні українці, ні громадянське суспільство та влада, не можуть дозволити собі відтермінувати проведення демократичних реформ [17].

Організації громадянського суспільства вже готуються до поствоєнної відбудови та відновлення України, яка не міститиме віджилих, недемократичних формальних або неформальних практик та інституцій. Громадянське суспільство України стало надзвичайно впливовим та потужним під час війни і наразі планує спрямувати свій вплив у процес державотворчості та розпочати творення нових інститутів, нових систем правил та інституцій, що наглядають за діяльністю влади. Очевидно, що процес відбудови не буде простим, але прагнення українського суспільства до демократії, дві демократичні громадянські революції у 2004 та 2014 роках та перемога у російсько-українській

війні над набагато сильнішим, підступним ворогом – авторитарною РФ, багато до чого зобов'язують. Представники громадянського суспільства очікують чимало конфліктів і внутрішніх протистоянь у ході поствоєнної трансформації всієї політико-правової системи України.

Але, ймовірно, що російсько-українська війна з її масштабом руйнувань і викликів, яка не зломила українську націю, а навпаки призвела до небаченого рівня консолідації, мобілізації та національної стійкості, виявиться не перешкодою, а каталізатором найбільших політико-правових і соціальних змін, які коли-небудь відбувалися в Україні. Українці платять своїми життями не за повернення до сумнівних, непрозорих гібридних політико-правових механізмів і інституцій, а за державу абсолютно нової демократичної якості. Протягом історії людства війни давали поштовх до швидких і радикальних позитивних змін, які не просто очікує українське суспільство, а бере безпосередню участь і відповідальність за них. Це підтверджують і соціологічні опитування – лише 14% припускають повернення до автократичного політичного режиму в Україні за певних умов, 64% - вважають найкращим режимом для України демократію, що є високим показником навіть для західних демократій [18].

Список літератури:

1. Попов І. Війна в Україні як глобальний виклик демократії. URL: https://bit.ly/3ClHV88.
2. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент.* 2010. № 5. С. 3-18.
3. Perry D. What Have We Learned After a Year of War in Ukraine? *Newsweek.* URL: https://bit.ly/3MZyd0j.
4. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка. Харків: Право. 2009. 584 с. (116)

5. Редькін В. Політичні режими, їх різновиди. *Студентська бібліотека.* URL: https://bit.ly/3N2QwTC.
6. Бабенко К.А. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Шостий апеляційний адміністративний суд.* URL: https://bit.ly/43gxy1h.
7. Democracy Index 2022. *The Economist Group.* URL: https://bit.ly/3Cnq1BS.
8. Democracy Index 2022 «Frontline democracy and the battle for Ukraine». *Economist Intelligence.* 84 p.
9. Democracy Index 2022 «Frontline democracy and the battle for Ukraine». *Economist Intelligence.* 84 p. (12)
10. Бабенко К.А. Конституційні гарантії демократизму політичного режиму в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Шостий апеляційний адміністративний суд.* URL: https://bit.ly/43gxy1h.
11. Кобзюра М.І. Конституціоналізм, конституція, конституційне право та їхні взаємозв'язки: загальна характеристика. *Конституційне право* : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2021. 528 с. (13)
12. Замятін В. Про "монобільшість" і коаліцію. *Разумков Центр.* URL: https://bit.ly/43NONqD.
13. Олексій Гарань: «Росія з кожного українського президента робить націоналіста». *Центр політичного консалтингу.* URL: https://bit.ly/3JoOYkD.
14. Дубинянський М. Кінець епохи Зеленського. URL: https://bit.ly/42vSd0i.
15. Барометр свободи слова. *Інститут масової інформації.* URL: https://bit.ly/3CmpQa6.
16. «Громадянське суспільство України в умовах війни-2022» - звіт за результатами дослідження. *Єднання*. https://bit.ly/3P9Qn29.
17. Як громадянське суспільство України формує нові смисли у час війни. *Громадський Простір.* URL: https://bit.ly/43xnn8z.
18. Олексій Гарань: «Росія з кожного українського президента робить націоналіста». *Центр політичного консалтингу.* URL: https://bit.ly/3JoOYkD.

ВІЗІЯ ОПЕРАТИВНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА В ПОСТВОЄННИЙ ЧАС

Чернега Віталій Миколайович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри приватного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
м. Київ, Україна
vitalii.cherneha@kneu.edu.ua

Анотація. У публікації презентовано візію оперативних норм українського публічного та приватного права в поствоєнний час. Такі атипові норми права диференційовано на кілька груп: а) оперативні норми українського права, що не діятимуть у мирний час; б) оперативні норми українського права, що функціонуватимуть упродовж певного строку, встановленого законодавцем, після припинення або скасування воєнного стану; в) оперативні норми українського права, що індиферентні (такі, що не залежать) від дії, припинення або скасування воєнного стану.

Ключові слова: оперативні норми публічного права, оперативні норми приватного права, воєнний стан, мирний час, поствоєнний час.

У системі атипових норм українського публічного та приватного права важливе місце посідають оперативні приписи. Однак на сторінках юридичної літератури донині не було розлого презентовано візію оперативних норм українського публічного та приватного права в поствоєнний час, що й є метою цієї наукової публікації.

Оперативні норми українського публічного та приватного права в поствоєнний час резонно диференціювати на такі групи: по-перше, оперативні норми українського права, що не діятимуть у мирний час; по-друге, оперативні норми українського права, що функціонуватимуть упродовж певного строку, встановленого законодавцем, після припинення або скасування воєнного стану; по-третє, оперативні норми українського права, що індиферентні (такі, що не залежать) від дії, припинення або скасування воєнного стану.

Щонайперше вимагають прикладних ілюстрацій оперативних норм українського права, що не діятимуть у мирний час. Так, Розділ XI Кримінального процесуального кодексу України згідно із Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» від 15 березня 2022 року [3] доповнено п. 20^{-7}, відповідно до якого *під час дії* надзвичайного або *воєнного стану на території України* тимчасовий доступ до речей і документів, визначених у п. п. 2, 5, 7, 8 ч. 1 ст. 162 того самого законодавчого акта, здійснюється на підставі постанови прокурора, погодженої з керівником прокуратури.

У період дії воєнного стану не застосовуються приписи: ч. 3 ст. 32 (щодо повідомлення працівника про зміну істотних умов праці); ч. ч. 1, 2 ст. 54; ч. 1 ст. 65; ч. ч. 3, 4, 5 ст. 67; ч. 4 ст. 67 Кодексу законів про працю України. Крім того, в *період дії воєнного стану* не застосовуються приписи ст. ст. 71, 73, 78^{-1}, ч. 7 ст. 79, ч. 5 ст. 80 Кодексу законів про працю України згідно із Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року [11] з урахуванням змін, внесених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 1 липня 2022 року [1].

Абз. 1 п. 69 підрозділу 10 розділу XX Податкового кодексу України (далі – ПК України) в редакції Закону України «Про

внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану» від 12 травня 2022 року [9] встановлено, що тимчасово, *на період до припинення або скасування воєнного стану на території України*, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX, справляння податків і зборів здійснюється з урахуванням особливостей, визначених у цьому пункті.

Підпункт 69.9 п. 69 підрозділу 10 розділу XX ПК України доповнено абз. 7 згідно із Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо сприяння відновленню енергетичної інфраструктури України» від 13 грудня 2022 року [5] установлено, що тимчасово, *на період дії воєнного стану в Україні*, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX, розгляд скарг на рішення про відмову у реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних, передбачених підпунктом 56.23.3 п. 56.23 ст. 56 ПК України, здійснюється протягом 10 робочих днів з дня отримання такої скарги центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику.

П. 69 підрозділу 10 розділу XX ПК України доповнено підпунктом 69.34 згідно із Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» від

11 квітня 2023 року [7], за яким тимчасово, *на період дії воєнного стану на території України*, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX, *по 31 грудня року, в якому припинено або скасовано воєнний стан*, до рішень сільських, селищних, міських рад, військових адміністрацій або військово-цивільних адміністрацій щодо встановлення ставок та пільг з місцевих податків та/або зборів та/або рішень про внесення змін до таких рішень не застосовуються вимоги підпункту 4.1.9 п. 4.1 та п. 4.5 ст. 4, підпунктів 12.3.3, 12.3.4 і 12.3.7 п. 12.3, підпункту 12.4.3 п. 12.4 та п. 12.5 ст. 12 ПК України та Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», ч. 4 ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації», Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання».

Не можна наочно не продемонструвати також оперативні норми українського права, що функціонуватимуть упродовж певного строку, встановленого законодавцем, після припинення або скасування воєнного стану. Згідно із Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року [6] доповнено: а) п. 18, відповідно до якого *в період дії в Україні воєнного*, надзвичайного *стану та у тридцятиденний строк після його припинення* або скасування у разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання за договором, відповідно до якого позичальнику було надано кредит (позику) банком або іншим кредитодавцем (позикодавцем), позичальник звільняється від відповідальності, визначеної ст. 625 Цивільного кодексу України, а також від обов'язку сплати на користь кредитодавця (позикодавця) неустойки (штрафу, пені) за таке прострочення. Установлено також, що неустойка (штраф, пеня) та інші платежі, сплата яких

передбачена відповідними договорами, нараховані включно з 24 лютого 2022 року за прострочення виконання (невиконання, часткове виконання) за такими договорами, підлягають списанню кредитодавцем (позикодавцем); б) п. 19, згідно з яким *у період дії в Україні воєнного*, надзвичайного *стану* строки, визначені ст. ст. 257, 258, 259, 362, 559, 681, 728, 786, 1293 Цивільного кодексу України, продовжуються на строк його дії.

Розділ XXI Митного кодексу України (далі – МК України) доповнено п. 9^{-20} відповідно до Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо деяких питань виконання глави 5 розділу IV Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 15 серпня 2022 року [4], відповідно до якого установлено, що тимчасово, *у період дії воєнного стану*, введеного в Україні Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX, *та протягом одного року з дня його припинення чи скасування* забезпечення сплати митних платежів, крім випадків, визначених ч. 7 ст. 305 МК України, не застосовується також до окремих товарів, які визначаються Кабінетом Міністрів України (крім товарів, що переміщуються на умовах Конвенції про процедуру спільного транзиту).

Розділ XXI МК України доповнено п. 9^{-24} згідно із Законом України «Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо сприяння ввезенню на митну територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів від 6 лютого 2023 року [10], за яким тимчасово, *на період дії воєнного стану в Україні*, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвер-

дженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX, *але не більше ніж до 1 січня 2024 року*, звільняються від оподаткування ввізним митом безпілотні літальні апарати, що класифікуються в товарній позиції 8806 згідно з УКТ ЗЕД (крім 8806 10, 8806 29 20 00, 8806 99 20 00), оптичні приціли, коліматорні приціли (коліматори), приціли нічного бачення або тепловізійні приціли, що класифікуються у товарних підкатегоріях 9013 10 90 00, 9013 80 00 00 згідно з УКТ ЗЕД, тепловізійні біноклі та монокуляри, прилади нічного бачення (біноклі та монокуляри), що класифікуються у товарних підкатегоріях 9005 10 00 00, 9005 80 00 00 згідно з УКТ ЗЕД, переносні радіостанції, що класифікуються у товарних підкатегоріях 8517 62 00 00, 8517 69 30 90, 8517 69 90 00 згідно з УКТ ЗЕД, що ввозяться на митну територію України для вільного обігу підприємствами або громадянами, у тому числі переміщуються (пересилаються) на митну територію України у міжнародних поштових та експрес-відправленнях. До зазначених у цьому пункті товарів, крім товарів військового призначення, не застосовуються заходи нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі заходи державного експортного контролю. У разі нанесення виробником чи розробником відповідного маркування на товар або упаковку або зазначення відомостей у супровідних документах про те, що такий товар спеціально призначений або модифікований для військового використання, пропуск через митний кордон України та/або його випуск для вільного обігу здійснюються за наявності дозвільного документа, виданого центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного експортного контролю. Пропуск через митний кордон, митний контроль та митне оформлення зазначених у цьому пункті товарів здійснюються у першочерговому порядку. Декларування зазначених у цьому пункті товарів може здійснюватися шляхом подання попередньої митної декларації, що містить всю необ-

хідну інформацію для випуску товарів відповідно до ч. 5 ст. 259 МК України. При цьому доставка та пред'явлення цих товарів митному органу, яким оформлена така попередня митна декларація, не є обов'язковими. Приписи цього пункту не застосовуються до товарів, що мають походження з країни, визнаної державою-окупантом згідно із законом та/або державою-агресором щодо України згідно із законодавством, та/або ввозяться з території держави-окупанта (агресора) та/або з окупованої території України, визначеної такою відповідно до закону.

Розділ XIII Закону України «Про виконавче провадження» доповнено п. 10^{-3} згідно із Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави» від 28 липня 2022 року [2], відповідно до якого тимчасово, *на період до припинення або скасування правового режиму воєнного стану в Україні*: по-перше, зупиняється вчинення виконавчих дій та заходів примусового виконання рішень (у тому числі накладення арешту на майно та кошти), боржником за якими є акціонерне товариство «Українська залізниця»; по-друге, підлягають зняттю арешти, накладені до набрання чинності Законом на кошти та майно акціонерного товариства «Українська залізниця» у виконавчих провадженнях.

Підрозділ 10 розділу XX Податкового кодексу України доповнено п. 70 згідно із Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» від 20 березня 2023 року [8], відповідно до якого особи, до яких застосовуються вимоги ст. 44^{-1} ПК України, вперше подають повідомлення про структуру власності та кінцевих бенефіціарних власників або повідомляють контролюючий орган про призначення уповноваженого банку відповідно до вимог п. $44^{-1}.3$ ст. 44^{-1} ПК України у повідомленні за перший звітний (податковий) квартал, який *розпочинається 1 січня року, наступного за роком, у якому*

припинено або скасовано воєнний стан, введений Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX.

Підрозділ 10 розділу XX доповнено п. 71 також згідно із Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» від 20 березня 2023 року [8], за яким особи, які є управителями або адміністраторами трастів та до яких застосовуються вимоги ст. 44^{-2} ПК України, вперше подають повідомлення про укладення та припинення договорів про управління або адміністрування трасту відповідно до п. 44^{-2}.2 ст. 44^{-2} ПК України *протягом 180 календарних днів з дня припинення або скасування воєнного стану*, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №2102-IX.

До третьої групи належать оперативні норми українського права, що індиферентні (такі, що не залежать) від дії, припинення або скасування воєнного стану. Зазначені атипові приписи українського публічного та приватного права можуть бути предметом самостійної уваги в майбутніх наукових розвідках.

Список літератури:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 №2352-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#n113
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави: Закон України від 28.07.2022 №2468-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2468-20#n103
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератаками: Закон України від 15.03.2022 №2137-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2137-20#n81
4. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо деяких питань виконання глави 5 розділу IV Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 15.08.2022 №2510-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2510-20#n1332
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо сприяння відновленню енергетичної інфраструктури України: Закон України від 13.12.2022 №2836-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2836-20#n43
6. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 №2120-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2120-20#Text
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно: Закон України від 11.04.2023 №3050-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3050-20#n168
8. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки: Закон України від 20.03.2023 №2970-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2970-20#n458

9. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей податкового адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного, надзвичайного стану: Закон України від 12.05.2022 №2260-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2260-20#n14
10. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо сприяння ввезенню на митну територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів: Закон України від 06.02.2023 №2907-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2907-20#n5
11. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 №2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2136-20#n14

ЗАКОНОДАВЧА КОНЦЕПЦІЯ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА НЕРУХОМЕ МАЙНО ФІЗИЧНИХ ОСІБ, ПОШКОДЖЕНЕ ТА ЗНИЩЕНЕ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Шимон Світлана Іванівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права,
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
м. Київ, Україна

Анотація. Розглядаються основні ідеї приватно-правової складової Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України». Доведено, що концепція компенсації за нерухоме майно фізичних осіб, яке пошкоджене або знищене внаслідок збройної агресії РФ, ґрунтується на принципі рівності всіх потерпілих як суб'єктів цивільних правовідносин, а також на прийнятті українською державою на себе зобов'язання відшкодувати потерпілим заподіяну шкоду та обов'язку потерпілих фізичних осіб, які отримали компенсацію, відступити право вимоги на користь держави або територіальної громади.

Ключові слова. Компенсація за заподіяну шкоду; збитки, завдані збройною агресією РФ проти України.

Масштабні бойові дії, диверсії, терористичні акти, інші злочини, які стали результатом військової агресії РФ проти України, спричиняють карколомні майнові, моральні і соціальні наслідки. Серед іншого, істотні втрати пов'язані з пошкодженням та руйнуванням різноманітних об'єктів нерухомості, які є об'єктами права власності української держави, територіальних громад, приватних юридичних і фізичних осіб. За різними оцінками завдані Україні збитки станом на 1 січня 2023 р. коливалися в межах 700-750 млрд доларів США. Тому одне з важливих питань у контексті відновлення та повоєнного розвитку України пов'язане саме з компенсацією за пошкоджені/втрачені нерухомі об'єкти, оскільки нерухомість є матеріальною базою функціонування і держави, і окремої юридичної особи, і кожної людини. Так, саме до об'єктів нерухомості належить житловий фонд, завдяки існуванню якого забезпечується конституційне право особи на житло.

Безперечно, проблемами такої компенсації опікується саме держава, а низка питань, які повинні вирішуватися для захисту та відновлення прав фізичних осіб, чиє майно пошкоджене/ знищене внаслідок збройної агресії, є компетенцією органів публічної влади. Особливі обставини спричинення шкоди майну, специфіка протиправних дій та суб'єктів, якими завдано шкоду, зумовили потребу урегулювання процесу такої компенсації в окремому законодавчому акті – Законі України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України», який ухвалено Верховною Радою України 23 лютого 2023 р. (далі – Закон про компенсацію) [1].

Важливо, що компенсації підлягають втрати за майно, яке пошкоджене/ знищене з моменту уведення в дію Указу Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. [2], який затвердила Верховна Рада України Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. [3], тобто в період з самого моменту повномасштабного збройного вторгнення РФ.

Закон про компенсацію об'єднує дві концептуально різні складові: в одній визначені правові засади компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок військової агресії РФ; у другій – організаційні аспекти та правові основи функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, диверсій, терористичних актів, спричинених збройною агресією РФ проти України (далі – Державний реєстр).

Організаційні (публічно-правові) аспекти процедури компенсації вимагають низки послідовних заходів. Насамперед, створення Державного реєстру, який є єдиною інформаційно-комунікаційною системою, у межах якої накопичується, обробляється, обліковується, зберігається та захищається інформація про майно, власників, розмір шкоди (збитків), фінансування компенсації, її отримання тощо. Відповідно органи самоврядування, військової адміністрації чи цивільно-військової адміністрації створюють в населених пунктах спеціальні Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації. Нормативною основою діяльності комісій є Примірне положення про таку комісію, яке затвердив Кабінет Міністрів України постановою № 516 від 19 травня 2023 р. [4]

Кабінет Міністрів України та інші компетентні органи мають затвердити методики, за якими слід визначати оцінку вартості відновлення пошкоджених об'єктів, гранична сума компенсації на відновлення тощо. Наразі наказом Міністерства енергетики України та Фонду державного майна № 57/342 від 22 лютого 2023 р. затверджена Методика визначення шкоди та збитків, завданих об'єктам енергетичної інфраструктури Украї-

ни внаслідок збройної агресії Російської Федерації [5]. Відповідно до цієї Методики при обчисленні розміру реальних збитків у вартісному враховуються: розмір реальних збитків; ринкова вартість ділянки землі; вартість заміщення (відтворення) об'єкта нерухомості подібним еквівалентом; ставка компаундування; ступінь знецінення об'єкта нерухомості.

Загальні ж методичні засади визначення розміру збитків, які завдані збройною агресією, окреслені в «Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації», що затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 326 від 20 березня 2022 р. (в редакції постанови № 951 від 22 липня 2022 р.) [6].

Друга (приватно-правова) складова Закону про компенсацію практично повністю окреслена у ст. 8 цього нормативно-правового акту. Вона визначає порядок отримання фізичною особою компенсації – від подання заяви до надання відшкодування. Власне термін «компенсація» (а не «відшкодування») застосовується в Законі та пов'язаних із ним нормативно-правових актах остільки, оскільки компенсацією у цій сфері вважається виплата грошового відшкодування особі, чиї права були порушені внаслідок порушення норм міжнародного права.

Якщо щодо організаційних процедур особливих сумнівів не виникає, то деякі приватно-правові аспекти проблеми такої компенсації потребують уточнення. Так, відповідно до ст. 2 Закону про компенсацію суб'єктами, які мають право на отримання компенсації, зокрема є фізичні особи, які є громадянами України та при цьому є: власниками знищеного/пошкодженого нерухомого майна, або замовниками будівництва, або особами, які здійснили інвестування й фінансування будівництва об'єктів житлового будівництва щодо яких отримано право на виконання будівельних робіт (які не прийнято в експлуатацію), або власниками спеціального майнового права на неподільні об'єкти незавершеного будівництва (житлової нерухомості), або особами, які частково сплатили ціну такого об'єкта та на користь яких відповідно до закону зареєстроване обтяження речових прав на такий об'єкт, або членами житлово-будівельних (житлових) кооперативів, які викупили житлове приміщення кооперативу, але не оформили право власності на нього; або є спадкоємцями будь-якої із зазначених осіб.

Передусім, потребує уточнення питання про громадянство фізичної особи, яка претендує на компенсацію. Адже у разі, якщо, наприклад, знищене нерухоме майно є об'єктом спільної сумісної власності подружжя, то за чинної концепції частка того з них, який не є громадянином України, не буде компенсована. А це безумовно зашкодить і захисту інтересів того з подружжя, який є громадянином України. Складнощі виникнуть і при захисті прав тих членів сім'ї, які проживали разом зі спадкодавцем, а отже мали право користування житлом (яке знищене), проте не увійшли до числа його спадкоємців і відповідно не набувають автоматично право на проживання у тому житловому об'єкті нерухомості, який буде надано (або який буде зведено) в порядку компенсації.

Відтак, вважаємо за доцільне внести доповнення до п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону про компенсацію про те, що у разі, коли один з подружжя не є громадянином України, право на отримання компенсації за пошкоджений/знищений об'єкт житлової нерухомості, який перебуває у спільній власності такого подружжя, виникає щодо такого об'єкта в цілому, враховуючи частки і дружини, і чоловіка.

Деякі проблеми зумовлює також питання щодо визначення обсягу компенсації. Наразі не існує єдиної методики визначення обсягу шкоди (збитків), завданої фізичній особі пошкодженням знищенням об'єкта нерухомості, який належить їй на праві власності. У Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 326 від 20 березня 2022 р. [7] Цей документ унормовує порядок обчислення розміру шкоди (збитків), які завдані державі, однак за

аналогією може бути застосований щодо вирахування обсягу збитків, завданих майну фізичної особи. Зокрема, у пп.6 п. 2 Порядку визначаються втрати від пошкодження житлового фонду, включаючи об'єкти незавершеного будівництва житлової нерухомості. До основних показників, які мають оцінюватися віднесено: вартість пошкодженого/знищеного житла; витрати на демонтаж зруйнованих об'єкта; фактичні витрати, необхідні для відновлення пошкодженого об'єкта.

І Закон про компенсацію також виходить з обсягу коштів, необхідних для відновлення пошкодженого або надання нового житлового об'єкта нерухомості. Разом із тим, в чинному Законі спостерігаються суттєві позитивні зміни у порівнянні із законопроектом, який обговорювався до моменту ухвалення Закону. Так, на стадії проекту пропонувалося встановлення граничного розміру компенсації, який не повинен був би перевищувати вартості 150 м кв. за один об'єкт нерухомості. За такого підходу громадяни України виявилися б у нерівних умовах, адже деякі потерпілі не отримали б повної компенсації за втрачені об'єкти. Проте на останній стадії розгляду законопроекту такі обмеження були відхилені і чинний Закон про компенсацію встановлює загальний і єдиний принцип повного відшкодування за пошкоджене/знищене нерухоме майно.

Доцільним є рішення законодавця і щодо відмови від пропонованого в законопроекті права на отримання в порядку компенсації об'єкта, вартість якого перевищує граничний розмір компенсації (в 150 м кв.), з оплатою різниці між фактичною вартістю об'єкта нерухомості та сумою компенсації за ринковою вартістю. Таке положення також слід було б оцінювати як дискримінаційне. Насамперед тому, що поставало б питання, чи має таке саме право особа, для якої надається об'єкт, що не перевищує граничну площу? У разі, якщо такого права не надати всім потерпілим, то суб'єкти цивільного права виявилися б у нерівних умовах, адже власник дорожчого за ціною об'єкта отримував би кращі можливості.

Так само були відхилені й деякі інші вимоги, які фігурували в нормотворчій ініціативі: автори законопроекту пропонували нормативно закріпити вимогу щодо кількості кімнат в житловому об'єкті нерухомості, який надаватиметься в порядку компенсації – щоб вона не була меншою за кількість кімнат у знищеному об'єкті нерухомості. Але кількість кімнат пропонувалося вмістити у граничні 150 м кв., що істотно ускладнювало б реалізацію права на таку компенсацію на практиці. Тому в чинному Законі подібні вимоги відсутні.

Відповідно до положень чинного Закону про компенсацію для придбання (фінансування) житлового об'єкта нерухомості фізична особа може використати житлові сертифікати (ч. 13 ст. 8). У цьому випадку обсяг фінансування дорівнює тій грошовій сумі, яка зазначена у такому сертифікаті. Якщо ж фактична вартість об'єкта житлової нерухомості перевищує суму, визначену у сертифікаті, то оплата різниці здійснює отримувач компенсації.

Важливим положенням у приватно-правовій складовій Закону про компенсацію є право отримувача самостійно здійснювати пошук та вибір об'єкта житлової нерухомості, який надається (фінансується) в порядку компенсації. Причому такий вибір не обмежений місцезнаходженням знищеного майна та здійснюється на території будь-якої територіальної громади України з певними винятками щодо територій, які є окупованими та на яких тривають бойові дії.

Окремої уваги заслуговує законодавче рішення про те, що отримувач компенсації не має право протягом п'яти років відчужувати придбаний ним з використанням житлового сертифіката об'єкт нерухомого майна (у тому числі проінвестований/профінансований). На нотаріуса, який посвідчуватиме договір про придбання такого об'єкта з використанням житлового сертифіката, покладається обов'язок накласти заборону відчуження строком на п'ять років.

Відповідно до положень ч. 18 ст. 8 Закону одночасно з отриманням компенсації отримувач укладає договір про відсту-

плення права вимоги до РФ щодо відшкодування збитків за знищену нерухомість на користь держави Україна або територіальної громади.

Таким чином приватно-правова концепція компенсації за нерухоме майно, пошкоджене/знищене внаслідок збройної агресії РФ проти України заснована на кількох законодавчих ідеях: а) обов'язок здійснити компенсацію перед фізичною особою взяла на себе українська держава, що відкриває доступ кожній потерпілій особі до реальних способів захисту своїх цивільних прав, порушених внаслідок збройної агресії РФ; б) потерпіла особа (кредитор) здійснює відступлення права вимоги на користь української держави, яка виконує обов'язок компенсації замість боржника (заподіювача шкоди – РФ); в) право на повну компенсацію має кожна потерпіла фізична особа; г) повна компенсація передбачає відшкодування, виходячи із загальної площі знищеного об'єкта нерухомого майна або витрат, необхідних для відновлення пошкодженого об'єкта; д) кожна потерпіла фізична особа має право на самостійний вибір об'єкта житлової нерухомості, який надається (фінансується) в порядку компенсації.

Список літератури:

1. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2923-IX. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 р. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text
3. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text
4. Деякі питання організації роботи комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня 2023 р. № 516. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади в Україні. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-orhanizatsii-roboty-komisii-z-rozghliadu-pytan-shchodo-nadannia-kompensatsii-za-znyshcheni-obiekty-nerukhomoho-maina-516-190523
5. Про затверджена Методики визначення шкоди та збитків, завданих об'єктам енергетичної інфраструктури України внаслідок збройної агресії Російської Федерації: наказ Міністерства енергетики України та Фонду державного майна № 57/342 від 22 лютого 2023 р. Платформа ЛІГА : ЗАКОН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE39764
6. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації: постанова Кабінету Міністрів України № 326 від 20 березня 2022 р. (в редакції постанови № 951 від 22 липня 2022 р.). Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text
7. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text

В 42 **Відновлення та системний післявоєнний розвиток України – переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення :** міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Бєлова Д. М., Пироги І. С., Берч В. В., Скрипнюка О. В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: РІК-У, 2023. 286 с.

ISBN 978-617-8276-xx-x

Монографія є комплексним науковим дослідженням проблематики відновлення та системного післявоєнного розвитку України в умовах нового світового правопорядку. В рамках наукового видання окреслено питання функціонування конституційного права України у фокусі конституційної економіки, правового статусу військового капеланства, реалізації засадничих елементів народного суверенітету та принципу народовладдя, постконфліктного розвитку України та ролі міжнародних гравців в цій сфері, специфіки конституційної відповідальності як ключового елементу поствоєнного розвитку, а також, електронного урядування як фактору удосконалення функціонування публічної влади у постконфліктний період.

Дане наукове видання буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів, суддів, адвокатів, прокурорів та інших осіб, котрі цікавляться цією проблематикою.

УДК 342(477)+327.56:341.52(100)(0.06)

Наукове видання

ВІДНОВЛЕННЯ ТА СИСТЕМНИЙ ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ – ПЕРЕМОЖНИЦІ В УМОВАХ НОВОГО СВІТОВОГО ПРАВОПОРЯДКУ: АНАЛІЗ, ПОГЛЯДИ, ПЕРЕДБАЧЕННЯ

Міжнародна колективна монографія

За редакцією: Ю. М. Бисаги, Д. М. Бєлова, І. С. Пироги, В. В. Берч, О. В. Скрипнюка, Л. М. Дешко, В. В. Заборовського, В. І. Продан

У авторській редакції

Верстка – Кокіна Р.С.
Дизайн обкладинки – Бисага Ю.М., Продан В.І.

Підписано до друку 19.09.2023. Формат 64х84/16. Гарнітура Cambria.
Папір офсетний. Умовн. друк арк. 16,6. Тираж 41 прим. Замов. № ____К.

Оригінал-макет виготовлено та видрукувано:
ТОВ «РІК-У», 88006, м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36
Свідоцтво: серія ДК № 5040 від 21.01.2016 р.